

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVESITETI**

**A.PARDAYEV, D.B.URINBAYEVA
D.A.ISLAMOVA**

**O‘ZBEK
TERMINOLOGIIYASI**
(O‘quv qo‘llanma)

A.Pardayev, D.B.Urinbayeva, D.A.Islamova. O'zbek terminologiyasi. – Samarqand: SamDU nashri, 2020. – 260 bet.

Mas'ul muharrir: filologiya fanlari nomzodi, dots. **O.Yusupova**

Taqrizchilar: f.f.n. **Sh.Mahmadiyev**

f.f.d. **X.Xayrullayev**

Qo'llanmaning maqsadi. Oliy ta'lim muassasalari filologiya fakulteti bakalavr yo'nalishi talabalarining tilshunoslikda terminlardan unumli foydalanishlari hamda o'zbek terminologiyasi masalalari – terminologiya va terminosistema, terminlarning taraqqiyot bosqichlari, terminlarning lug'atlardagi o'rni kabi nazariy bilimlarini shakllantirish va o'z yo'nalishlari bo'yicha amalda qo'llashga oid ko'nikmalarni hosil qilish, fanni innovatsion pedagogik texnologiyalardan, PIZA testlaridan foydalanish orqali tanishtirish, shuningdek, amaliyotda qo'llay olishlariga zamin yaratishni nazarda tutadi.

Qo'llanmaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- «O'zbek terminologiyasi» fani predmeti, vazifalari, terminologiyaning ijtimoiy va tabiiy fanlar orasidagi o'rni va mohiyati, mavzuga doir tadqiqotlar bilan tanishish, terminologiya shakllanishi va taraqqiy etishida birinchi galda jamiyatning ijtimoiy darajasi, iqtisodiy vaziyati bilan bog'liqligi,

- o'zbek tili leksikografiyasi va terminologiyasi taraqqiyotini uch katta bosqichga bo'lib tahlil qilish zarurligi, o'zbek terminologiyasining o'zbek tili ichki resurslari, qonun-qoidalari negizida taraqqiy etishi, o'zbek terminologiyasining boshqa tillardan so'z-termin o'zlashtirish hisobiga boyishi, terminologiyaning rivojlanishida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning o'rni, terminlar tarkibidagi leksik-semantik jarayonlar, terminlarni tartibga solish, muvofiqlashtirish;

- kasbiy faoliyat olib borish maqsadida zamonaviy terminologik manbalardan unumli foydalanish;

- leksikografiya va terminologiya sohalarida voqelanayotgan yangi tendensiyalarni tushunish;

- zamonaviy terminologiyada kechayotgan jarayonlarni farqlash ko'nikmalarini shakllantirish;

- yangi xorijiy va milliy adabiyotlar asosida yangi terminologiyalarni o'zlashtirish;

- mazkur yo'nalish doirasida talabalarning mustaqil amaliy faoliyatini tashkil etish, nazariy ma'lumotlarni umumlashtirish, fanning istiqboli, dolzarb masalalariga doir fikrlar bildirish va tadqiqot olib borish **malakalarini egallashini ta'minlash.**

Qo'llanmada innovatsion pedagogik texnologiyalar va PIZA testidan foydalanilgan holda mashg'ulot o'tkazish uslubiyatini har bir pedagog o'z o'qitayotgan fani va predmetining mazmuni, maqsadi, mavjud sharoiti, o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda o'zgartirishi yoki shu texnologiyalar asosida

o'zlarining texnologiyalarini yaratishi va ulardan o'quv-tarbiya jarayonida foydalanishlari mumkin.

Mazkur o'quv qo'llanma oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, umumiy o'rta ta'lim muassasalari pedagoglari, terminologiya fanini o'qitish muammolari bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Цели учебного пособия. Студентам-бакалаврам филологического факультета высших учебных заведений предоставляют теоретические знания по использованию терминов в лингвистике, а также по вопросам узбекской терминологии - терминология и терминосистема, этапы развития терминологии, роль терминов в словарях и т.д. обеспечит навыки для практики, представит науку с помощью инновационных педагогических технологий, тестов PIZA и даст им возможность применять их.

Задачи учебного пособия заключаюая в следующем:

- предмет, задачи предмета «Узбекская терминология», роль и значение терминологии в социальных и естественных науках, знакомство с научными исследованиями, формирование и развитие терминологии зависит, прежде всего, от социального статуса, экономического положения общества;

- должны иметь знания о необходимости анализа развития узбекской лексикографии и терминологии в три основных этапа, развитие узбекской терминологии на основе внутренних ресурсов и правил узбекского языка, обогащение узбекской терминологии путем использования словообразования в других языках, роль научно-технического прогресса в развитии терминологии, лексико-семантические процессы терминов, урегулирование и координация терминов;

- эффективное использование современных терминологических ресурсов для профессиональной деятельности;

- понимает новые тенденции в лексикографии и терминологии;

- имеет навыки дифференцирования процессов в современной терминологии;

- разработка новой терминологии на основе новой зарубежной и отечественной литературы.

В этой области студенты должны обладать навыками организации самостоятельной практической работы студентов, обобщения теоретической информации, выражения своих взглядов по актуальным вопросам науки и проведения исследований.

В учебном пособии инновационные педагогические технологии и методика преподавания с использованием теста PIZA могут быть изменены или изменены каждым учителем в зависимости от содержания, цели, условий, возможностей и потребностей учащихся. Технологии для создания собственных технологий и использования их в учебном процессе.

Этот учебник предназначен для широкой публики, учителей среднего и высшего профессионального образования, общего среднего образования, а также для общих читателей, интересующихся проблемами терминологии.

Objectives of the manual. Bachelor students of the Faculty of Philology of higher educational institutions are provided with theoretical knowledge on the use of terms in

linguistics, as well as on Uzbek terminology - terminology and terminology, stages of development of terminology, the role of terms in dictionaries, etc. provide skills for practice, present science through innovative pedagogical technologies, PIZA tests and give them the opportunity to apply them.

The objectives of the training manual are as follows:

- the subject, objectives of the subject «Uzbek terminology», the role and importance of terminology in the social and natural sciences, familiarity with scientific research, the formation and development of terminology depends, first of all, on the social status and economic status of society;

- must have knowledge about the need to analyze the development of Uzbek lexicography and terminology in three main stages, the development of Uzbek terminology based on internal resources and rules of the Uzbek language, enrichment of Uzbek terminology through the use of word formation in other languages, the role of scientific and technological progress in the development of terminology, vocabulary semantic processes of terms, regulation and coordination of terms;

- the effective use of modern terminological resources for professional activities;

- Understand new trends in lexicography and terminology;

- have the skills of differentiating processes in modern terminology;

- development of new terminology based on new foreign and domestic literature.

In this area, students should have the skills to organize independent practical work of students, summarize theoretical information, express their views on pressing issues of science and conduct research.

In the textbook, innovative pedagogical technologies and teaching methods using the PIZA test can be changed or changed by each teacher depending on the content, purpose, conditions, capabilities and needs of students. Technologies for creating own technologies and using them in the educational process.

This textbook is intended for the general public, teachers of secondary and higher professional education, general secondary education, as well as for general readers interested in problems of terminology.

Samarqand Davlat universiteti kengashining 2020 yil 30 oktyabrdagi 3-bayonnoma qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

ISBN 978-9943-6649-5-1

© Samarqand Davlat universiteti, 2020

MUNDARIJA

KIRISH.....	8
I. «O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI» FANI, UNING MAQSADI VA VAZIFALARI.....	11
1.1. «O‘zbek terminologiyasi» fan sifatida.....	11
1.2. «O‘zbek terminologiyasi»ning predmeti, maqsad va vazifalari.....	18
1.3. «O‘zbek terminologiyasi»ning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.....	21
1.4. Terminologiya tarmoqlari.....	24
II. O‘ZBEK TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI	36
2.1.O‘zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari. Qadimgi turkiy til terminologiyasi.....	36
2.2.Eski turkiy til terminologiyasi.....	57
2.3.Eski o‘zbek adabiy tili terminologiyasi.....	67
2.4.Sho‘rolar davri o‘zbek tili terminologiyasi.....	78
2.5.Istiqlol davri o‘zbek tili terminologiyasi.....	89
III.O‘ZBEK TERMINOLOGIYASIDA LINGVISTIK MASALALAR	108
3.1. Termin va uning o‘ziga xos xususiyatlari.....	108
3.2. Termin, so‘z va nom.	119
3.3. Terminlarning nominativ vazifasi.	137
3.4. Termin, obrazli so‘z va metafora.	144
3.5. O‘zbek terminologiyasida dubletlik.	154
IV.O‘ZBEK TERMINOLOGIYASINING YASALISHI MASALALARI...166	
4.1. Terminlarning struktur tuzilishi.	166
4.2. Qo‘shma terminlarning xususiyatlari.	176
4.3. Birikma va murakkab terminlar.	184
4.4. Terminlarning yasalish usullari.	201
4.5. Terminlarning o‘zgarishi.	209
V. O‘ZBEK TERMINOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI.....	215
5.1. Terminologik lug‘atlar.	215
5.2. Terminologiyani tartibga solish va standartlashtirish masalasi.	230
5.3. Sohaviy terminologiyada amalga oshirilayotgan islohotlar.	244

ВВЕДЕНИЕ.....	8
I. ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ «УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ»	
.....	11
1.1.«Узбекская терминология» как наука.	11
1.2.Предмет, цели и задачи «Узбекской терминологии».	18
1.3.Связь «Узбекской терминологии» с другими дисциплинами.....	21
1.4.Направление исследования терминологии.....	24
II. ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.....	36
2.1. Этапы формирования узбекской терминологии. Древнетюркская терминология.	36
2.2. Старая узбекская литературная терминология.....	57
2.3. Советский период узбекской терминологии.....	67
2.4. Узбекская терминология в дни независимости.....	78
III. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.....	108
3.1. Термин и его особенности.	108
3.2. Термин, слово и имя.	119
3.3. Номинативная функция терминов.	137
3.4. Термин, образное слово и метафора.	144
3.5. Дублирование в узбекской терминологии.	154
IV. ВОПРОСЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.....	166
4.1. Строение структуры терминов.	166
4.2. Особенности сложных терминов.	176
4.3. Комбинированные и сложные термины.	184
4.4. Методы образования терминов.	201
4.5. Изменения терминов.....	209
V. ВОПРОСЫ УПОРЯДОЧЕНИЕ УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.	
.....	215
5.1. Терминологические словари.	215
5.2. Регулирование и стандартизация терминологии.....	230
5.3. Реформы в области терминологии.	244

INTRODUCTION.....	8
I. SUBJECT, GOALS AND OBJECTIVES OF «UZBEK TERMINOLOGY».....	11
1.1. «Uzbek terminology» as a science.	11
1.2. The subject, goals and objectives of the "Uzbek terminology."	18
1.3. The connection of "Uzbek terminology" with other disciplines.....	21
1.4. Direction of terminology research.	24
II. STAGES OF FORMATION OF UZBEK TERMINOLOGY.	36
2.1. Stages of the formation of Uzbek terminology. Ancient Turkic terminology.	36
2.2. Ancient Turkic terminology.	57
2.3. Old Uzbek literary terminology.	67
2.4. Soviet period of Uzbek terminology.	78
2.5. Uzbek terminology in the days of independence.	89
III. LINGUISTIC QUESTIONS IN UZBEK TERMINOLOGY.	108
3.1. The term and its features.	108
3.2. Term, word and name.	119
3.3. Nominative function of terms.....	137
3.4. Term, figurative word and metaphor.	144
3.5. Duplication in Uzbek terminology.	154
IV. ISSUES OF TERMINOLOGY OF UZBEK TERMINOLOGY.	166
4.1. The structure of the structure of terms.	166
4.2. Features of complex terms.	176
4.3. Combined and complex terms.....	184
4.4. Methods for the formation of terms.	201
4.5. Changes to the terms.	209
V. QUESTIONS ORDERING OF UZBEK TERMINOLOGY.	215
5.1. Terminological dictionaries.	215
5.2. Regulation and standardization of terminology.	230
5.3. Reforms in the field of terminology.	244

KIRISH

Terminologiya bu millatning o'tmishi, buguni va kelajagini ko'rsatuvchi oynadir. Terminologiyaga oid tadqiqotlardan ma'lumki, o'zbek tili terminologiyasi tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar o'zbek terminologiyasining, xususan, oddiy terminlar yig'indisidan muayyan bir sistema darajasigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tganligi, shakllanishida, birinchi o'rinda, o'z qatlam birliklarining o'zni beqiyos ekanligi ma'lum. Har bir xalqning asriy tajribasini o'zida mujassam etgan ona tilidagi lisoniy birliklarning boyishi va bunda boshqa tillar ta'sirini nazariy tadqiq qilish tilshunoslik fani oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Ma'lumki, bugungi kunda mamlakatimizning xalqaro obro'yi oshib, dunyoning rivojlangan davlatlari, yirik siyosiy arboblari, fan, madaniyat va san'at vakillarining O'zbekistonga bo'lgan qiziqishi yildan-yilga kuchayib bormoqda. Mazkur holat xorijiy tillarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan birga kechmoqda. Shu ma'noda rus, ingliz, boshqa xorijiy tillar va o'zbek tili munosabatlari, dialektlari, o'zlashma so'zlari, terminologiyasi, jargon va argotizmlari masalasi, o'zbek tilidagi o'zlashma terminlar, o'zlashma so'zlar, varvarizmlarning adabiy uslubda qo'llanishi, ularning fonetik, leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish bu tillarning aloqalari masalalarini yoritishga yordam beradi.

Tilning terminologik qatlami asosiy birlik sifatida juda boy bo'lib, u turli tillar ta'sirida rivojlanib bormoqda. Mazkur mavzuda ko'plab monografiya, risola va maqolalar yaratilgan, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilinib, ularda terminlarning lisoniy birliklar sathida tutgan o'zni, mohiyati, mavqei haqidagi fikrlar o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, jahon tilshunosligida fonetika, leksika va grammatika, terminologiya yuzasidan bir qator ishlar qilingan. E.Vyuster, X.Felber, A.Ellis, J.Rayt, K.Brunner, E.Partridj,

S.A.Chapligin, T.L.Kandelaki, G.O.Vinokur, A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, I.V.Arnold, B.A.Ilish, M.M.Makovskiy, N.Dmitriyev, N.Baskakov, A.Reformaskiy, V.Danilenko va boshqa qator olimlarning xizmatlari tilshunoslikning shakllanishi, taraqqiy etishiga xizmat qilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida O.Azizov, I.Rasulov, X.Doniyorov, Sh.Rahmatullayev, H.Jamolxonov, A.Hojiyev, A.Madvaliyev, R.Doniyorov, N.Mamatov, S.Ibrohimov, M.Abdiyev kabilarning ishlari katta ahamiyat kasb etdi.

Hozirgi ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga jadal kirib borayotgan XXI asrda xorijiy tillarning ona tilimizga ta'siri juda katta. Jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnikaviy o'zgarishlar o'zbek tiliga kirib kelayotgan terminologik birliklar sonining keskin ko'payishiga olib kelmoqda. Tilning statik holati uning ichki semantikasi va strukturasiidagi o'zgarishlarga ta'sir qilishiga qaramasdan, bugungi o'zbek tili lug'at qatlamidagi o'zgarishlar jadal sur'atda yuz berayotganligi ko'rinib turibdi. Bu o'zgarishlar mustaqillik yillarida o'ziga xos tarzda amalga oshirildiki, tilimizdagi yangi hodisalarga baho berishga ba'zan tilshunoslarimiz ham imkoni topmay qolishmoqda. Shu sababli terminologiyadagi keskin o'zgarishni har tomonlama o'rganish, uni tartibga solish masalalari, tillardagi terminologiya tarkibi, shakllanish jarayonlarini belgilash, terminlarning semantik, struktur va derivatsion imkoniyatlari, leksikografik talqinini amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. «Fundamental fanlar, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, harbiy ish va shu kabi o'ta muhim tarmoqlarda o'zbek tili o'zining haqiqiy o'rnini egallashiga erishish, shu maqsadda zamonaviy darsliklar, etimologik va qiyosiy lug'atlar yaratish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish oldimizda muhim vazifa bo'lib turganini qayd etish lozim». Shunday ekan, terminologiya fanini o'rganish, tilning tafakkur

bilan bog'liq qiyoslash, tasniflash, asbtraksiyalash, analiz va sintez jihatlari bilan aloqadorlikda nomlash natijasi sifatida yuzaga kelgan terminlar, ularning til tizimidagi o'rni, vujudga kelishining ekstralingvistik va intralingvistik omillari, voqelanish usullarini o'rganish muhim masalalar sirasiga kiradi.

«O'zbek terminologiyasi» fani obzor xarakterga ega bo'lib, talabalarga terminologiyaga oid ilmiy-nazariy, amaliy bilimlar berish asosida ularning umumfilologik bilim saviyasini orttirishni nazarda tutadi.

Qo'llanmada fan bo'yicha amaliy va seminar mashg'ulotlarini talabalar faolligi asosida, suhbat, savol-javob, bahs-munozara tarzida o'tkazilishini, shu asosda ma'ruzalarda berilgan bilimlarni mustahkamlash, umumlashtirishni nazarda tutganmiz. Shuni ham e'tirof etish lozimki, «O'zbek terminologiyasi» fanining maqsadi, vazifasi, mundarijasi shu kungacha hal qilinmagan. Shu sababli ushbu qo'llanmada ba'zi munozarali o'rinlar, kamchiliklar, to'ldirilishi lozim bo'lgan tomonlari bo'lishi mumkin. Nashr yuzasidan bildirilgan tanqidiy mulohazalar, istaklar mualliflar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilinadi.

I. «O'ZBEK TERMINOLOGIYASI» FANI, UNING MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. «O'zbek terminologiyasi» fan sifatida

Reja:

1. «O'zbek terminologiyasi» fan sifatida.
2. «O'zbek terminologiyasi»ning predmeti, maqsad va vazifalari.
3. «O'zbek terminologiyasi»ning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
4. Terminologiya tarmoqlari.

Tayanch tushunchalar: *termin, terminologiya, atama, atamashunoslik, terminshunoslik, terminografiya, tipologik terminologiya, funksional terminologiya, semasiologik terminologiya.*

Terminologiyaning asosiy o'rganish obyekti maxsus so'zlar, maxsus leksika sanaladi. **Maxsus leksika** deganda ma'lum bir sohaga tegishli lug'aviy birlik va ularga tenglashgan birikmalar tushuniladi. Adabiyotlarda *lingvistik terminologiya, fizik terminologiya*¹ deb ham yuritiladi. A.Reformatskiy bu xususda shunday yozadi: «... terminlar – bu maxsus so'zlardir²».

A.V.Kalinin muayyan fanlar va kasb-hunarga oid so'zlarni «maxsus leksika» deb ataydi va uni ikki guruhga ajratadi: 1. Maxsus leksikaga, birinchi navbatda, terminlar kiradi. 2. Maxsus leksika tarkibiga terminlardan tashqari professionalizmlar ham kiradi. U fikrini davom ettirib, «Termin bilan professionalizmlar o'rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, professionalism esa biror kasb, mutaxassislik, ko'pincha jonli tilda

¹ Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –Б.129.

² Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. В сб: «Вопросы терминологии». – М., 1961. – С. 52.

tarqalgan, aslini olganda, tushuncha qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir¹», - deydi.

Tilshunoslikka oid tadqiqotlarda maxsus sohalarda qo'llanuvchi so'z va so'z birikmalari termin sifatida talqin qilinadi. Aksariyat tilshunoslar to'liq asos bilan termin, eng avvalo, til lug'aviy tizimining teng huquqli a'zosi ekanligini ta'kidlaydi². Tildagi shunday so'zlar fan, texnika, adabiyot, san'at va madaniyatga oid tushunchalarni ifoda qilib, bir ma'noda ishlatiladi. Bunday so'zlar **terminlar** deb ataladi.

Termin (lot. *terminus*– chek, chegara, chegara belgisi) - fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi; atama. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmashligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi. Masalan, lingvistik terminlar: *gap, ega, ot, son, tovush...*; geometriyaga oid terminlar: *aylana, uchburchak...*; fizikaga oid terminlar: *jism, bosim, harakat, maydon*; kimyoga oid terminlar: *suv, kumush, ishqor, tuzlar* va b.

Nomenlar - bu bir ma'noli tushunchalarning nomlari, shuningdek, ma'lum bir xil miqdordagi bir xil shaklda takrorlanadigan ma'lum ommaviy mahsulotlar nomlari³. Termin va nomen o'rtasidagi farq shundaki, **nomen** xususiy tushunchalar, terminlar esa umumiy tushunchalar nomidir.

Oldterminlar – maxsus leksemalar bo'lib, yangi yaratilgan tushunchalarga murojaat qilish uchun terminlar sifatida ishlatiladi, ammo oldtermin terminlarning asosiy talablariga javob bermaydi. Oldterminlar yangi tushunchalarni nomlash uchun terminlik maqomini olgunga qadar qo'llaniladi. Ular terminlardan vaqtinchalik tabiatiga

¹ Калинин А.В. Лексика русского языка. – М.: МГУ, 1971. – С. 141.

² Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании / Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С.3-10.

³ Канделаки Т. Л. Значения терминов и системы значений научно-технических терминологий / Проблемы языка науки и техники. Логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. — Москва: Наука, 1970.

egaligi, shaklning beqarorligi, qisqalik va umumqo'llanishlik talablarini bajara olmasligi va stilistik neytrallikning yo'qligi bilan ajralib turadi. Vaqt o'tishi bilan, ko'pgina hollarda, oldterminlar terminlar tomonidan siqib chiqariladi. Oldtermin o'rnini termin egallaydi. Ba'zan leksik birlik terminologik talablarga mos keladigan termin bilan almashtirilishi kechiktirilib, maxsus so'zlar lug'atda qayd etilib, barqaror xususiyatga ega bo'lib, **kvaziterminga** (*lot. kuasi – xuddi, o'xshash*) aylanadi.

Terminoid - yetarlicha aniqlanmagan (shakllanmagan) va noaniq tushunilgan tushunchalarni aniq chegaralari bo'lmagan va shuning uchun ta'riflarga nom berish uchun ishlatiladigan maxsus leksemalardir. Shu sababli, terminoidlar tushunchalar nomini bildirsa ham, ma'no aniqligi, kontekstual mustaqilligi va barqaror belgi kabi terminologik xususiyatlarga ega emas.

Prototerminlar (*grek. proto – birinchi, termin - chegara*) fanlarning paydo bo'lishidan oldin yuzaga kelgan va ishlatilgan maxsus leksemalardir (ehtimol 30-40 ming yil oldin). Shuning uchun ular tushunchalarni emas (fanning rivojlanishi bilan yuzaga kelgan), balki maxsus tasavvurlarni ataydilar. Prototerminlar yuzaga kelishidan oldin yo'q bo'lib ketmagan - hunarmandchilik lug'atida va bizgacha yetib kelgan kundalik so'z boyliklarida saqlanib qolgan (keng qo'llanila boshlagan) so'zlar. Vaqt o'tishi bilan, kasb-korning maxsus so'zlari va boshqa ba'zi faoliyat turlari ilmiy nazariyalarning paydo bo'lishi bilan nazariy jihatdan asoslangan va ilmiy tushunchalar tizimiga aylantirilgan. Kasb-korning maxsus nutqida barqaror saqlanib qolgan ba'zi prototerminlar ilmiy terminologiyaga kiritilgan, qolganlari esa umumxalq ishlatiladigan fan leksikasi shaklida mavjud bo'ladi. Shunday qilib, eski terminologiyaning ko'plab asosiy terminlari prototerminlar bo'lib, ularning bir qator xususiyatlarini saqlab qolgan¹.

Har bir sohaga oid terminlar birlashtirilib **terminologiya** deb yuritiladi.

¹ Гринев С.В. Введение в терминоведение. — М: Московский Лицей, 1993.

Terminologiya termini birinchi marta 1786-yili Germaniyada professor Shyuts, rus tilida M.V.Lomonosov tomonidan qo'llangan, Fransiyada XVIII asrda, ingliz tilida 1801-yili Katta Oksford lug'atida qayd etilgan. V.M.Leychik terminning antik davridayoq qo'llanilganligini aytib o'tadi¹.

Terminologiya (*termin+logos – so'z, ta'limot*) ikki xil ma'noda qo'llaniladi. 1. Biror ilm, kasb va boshqa sohaga oid terminlar majmui. Masalan, grammatik terminologiya, san'at terminologiyasi va b. 2. Tilshunoslikning terminlarni o'rganuvchi bo'limi.

Ayrim olimlar mazkur termini 3 xil ma'noda qo'llanilishini ta'kidlab o'tadi: 1) Biror ilm, kasb va boshqa sohaga oid terminlar majmui. 2) Tildagi barcha terminlar majmui. 3) Tilshunoslikning terminlarni o'rganuvchi bo'limi². Shunga ko'ra, terminologiya termini adabiyotlarda «*terminologik leksika*», yoki qisqargan shaklda «*terminoleksika*», 1969-yildan so'ng esa «*terminologiyaga kirish (terminovedenie)*», «*terminologiya*» deb atalib kelmoqda.

Demak, terminologiya deganda uch ma'no anglashiladi: terminologiya muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan bog'liq bo'lgan terminlar tizimi, til tizimidagi barcha terminlar hamda tilshunoslikda terminlarni o'rganuvchi bo'lim sifatida qo'llaniladi. Ammo keyingi paytlarda bu terminologiya ko'proq nazariy aspektda qo'llanmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, **terminologiyaning predmeti** muayyan sohaning tushunchalar bilan bog'liq bo'lgan terminlar tizimi bo'lib, uning **vazifasi soha terminlarining nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqishdan** iborat.

Xullas, terminologiyaga oid adabiyotlarda *terminologiya – maxsus so'zlar – atamashunoslik – terminologik tizim* kabi terminlar parallel qo'llaniladi.

¹ Кухно И.Ю. Терминология – семиотическая система «второго порядка» / Language. Philology. Culture. 2014. №4. –стр.42-43.

² Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М., 1993. – С. 309; Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализм (к проблеме классификации специальной лексики) / Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 76-87.

Terminologiyadagi tizimlilik, birinchi navbatda, ilmiy bilimning o'zi tizimli ekanligi va iyerarxik tarzda tuzilganligi bilan aloqador. Keltirilib o'tilgan fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, «terminologiya» va «terminologik tizim» tushunchalarini farqlash lozim.

Lekin B.N.Golovin «terminologiya» va «terminologik tizim» ifodalarini «professional faoliyat sohaslariga aloqador bir-biri bilan tushunchaviy, leksik-semantik, so'z yasalishi va grammatik darajalarda bog'langan terminlar majmui¹»ni bildiruvchi sinonimlar sifatida ishlatishni taklif qiladi. Boshqa mualliflar esa, aksincha, «terminologiya» va «terminologik tizim» tushunchalarini farqlash lozimligini uqtirishadi, ya'ni «terminologiya» tushunchasi ostida stixiyali tarzda to'planib boruvchi terminlar majmuini, «terminologik tizim» deganda esa inson bilimlari yoki faoliyatining ma'lum bir ixtisoslashgan sohasini tasvirlovchi tushunchalar tizimini adekvat ifodalovchi tartibga solingan terminlar majmui»ni tushunishni taklif etishadi. Umuman olganda, terminologik tizimlar boshqa til tizimlaridan farqli ravishda ilmiy tushunchalarni tasniflash, sistemalashtirish va belgilash jarayonlarida yuzaga keladi. Terminologiyaning tizimli ekanini til doirasidan chiqmay turib asoslab bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, olimlar bu tushunchalar o'rtasidagi prinsipial farqni terminlar majmuining tartibga solingan yoki solinmaganligida, deya belgilashmoqda. Boshqacha aytganda, terminologiyaning terminologik tizimga aylanishida uning tartibga solinganlik omili muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, *termin – atama - so'z termin, terminologiya - atamashunoslik* kabi tushunchalar adabiyotlarda yonma-yon qo'llanilib kelmoqda. Bunga «O'zbek tilining izohli lug'ati»da quyidagicha ta'rif keltirilgan:

Atama – 1. ayn. termin. 2. Umuman, nom. *Pekin shamanni har bir xalq o'z tilidagi nom, atama bilan yuritib kelgan.* «Fan va turmush». *Respublikamizning o'zidagina 400 dan ortiq turli tuman qovun*

¹ Головин Б.Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи / Вопросы языкознания. 1976, № 3.

atamalari mavjud ekan. «Fan va turmush».

Atamashunos - atamalar bilan shug'ullanuvchi mutaxassis.

Atamashunoslik - atamalarga oid ilm; atamalarga oid masalalar bilan shug'ullanuvchi soha. *Shu munosabat bilan mamlakatda Atamashunoslik qo'mitasi tuzildi. Gazetadan*¹.

Ayrim olimlarning fikricha: «*Termin*» so'zini belgilash uchun uni «*atama*» so'zidan farqlash hamda bu ikki til birligini bir-biridan chegaralash maqsadga muvofiqdir. «*Atama*» bu har qanday predmet, belgi xususiyatni atash mumkin bo'lgan umumiy tushunchadir. Adabiyotlarda bu ikki so'zni biri o'rnida ikkinchisi qo'llanaveradi. Ammo olimlar tomonidan professional so'zlarning terminologik leksikadan ajratib o'rganish lozimligi tavsiya qilinganligi² masalaning o'ziyoq terminologik tadqiqot ishlarining murakkabligidan dalolat beradi³.

Terminologiyani o'rganish shundan dalolat beradiki, terminologiya sohasining taraqqiyoti antik davrdan to shu kunga qadar asosan mos keladi.

Keyingi yillarda terminologiya (atamashunoslik)ning shakllanishi va rivojlanishi (terminlar haqidagi bilimlar, fan-texnika rivojlanishi tufayli o'zlashayotgan terminlar va boshqalar) natijasida terminologiya hamda tilshunoslikda terminlarni o'rganuvchi bo'lim o'rtasida har xil qarashlarning yuzaga kelishi natijasida fanning mutaxassislari o'rtasida va bilimlarni yetkazishda qarama-qarshi fikrlar paydo bo'ldi. Bunday muammolarning kelib chiqishi terminologiya fanini yuzaga kelishi va terminologiya sohasini tizimlashtirishga olib keldi.

Terminologiyaga kirish – tilshunoslikda til tizimining terminlarini o'rganuvchi soha.

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2006. 4-tom. –B.113.

² Усмонов С. Ўзбек тили терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент, 1962.- Б.17.

³ Жўрабев А., Собиров А. Халқ томоша санъати терминларини тартибга солишнинг айрим масалалари / Ўзбек терминологияси ва унинг таракқиёти перспективалари. – Тошкент, 1986. – Б.82.

Terminografiya – maxsus terminologik lugʻatlarni tuzish prinsiplari ishlab chiqiladigan soha.

Jahon terminologiya tizimini koʻzdan kechirish, undagi eng qimmatli lingvistik qarashlarni tanqidiy oʻrganish, oʻtmishning eng yaxshi lingvistik anʼanalarini rivojlantirish muayyan sabablar bilan bogʻliq:

a) terminologiya sohasi yutuqlariga nisbatan boʻlgan notoʻgʻri lingvistik munosabatga barham berilishi;

b) termin, terminologiya, terminografiyaga ijodiy yondashish vujudga kelishi;

v) hozirgi zamon terminologiyasining koʻpgina hal qilinmagan muammolarini oʻrganish uchun oʻtmish terminologiyasi yutuqlarini tanqidiy nuqtai-nazardan koʻzdan kechirish zarurligini amaliy jihatdan isbotlashi.

Terminologiya tarixiga uning qadimgi Misr, Mesopotamiya, Xitoy, Hindiston, Gretsiya, Rimdagi shakllanishidan tortib to oʻrta asrlar, uygʻonish davri va yangi asrlardagi jahon boʻyicha rivojlanishi, taraqqiyot bosqichlari kiradi. Bu davrlar terminlarning tabiati va uning paydo boʻlishi, terminlarni tasniflash, soʻz va terminning farqi, soʻz va termin oʻrtasidagi munosabat va boshqa muhim hamda dolzarb muammolarni oʻrtaga qoʻyish nuqtai nazardan alohida ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda dunyoda 20 mingdan ortiq terminologik standartlar mavjud. Terminologik tizimlarni tashkil qilish uchun maxsus standartlar nafaqat davlat va xalqaro miqyosda, balki ayrim kompaniyalar va firmalarda ishlab chiqilgan. Bunday sharoitda atamalar va terminologik tizimlarni birlashtirish nafaqat ilmiy, balki amaliy vazifadir. Tizim atamalarining noaniqligi, omonimiya, tizimlar oʻrtasida muvofiqlikning yoʻqligi ilmiy va texnologik taraqqiyot, ishlab chiqarishni rivojlantirishga jiddiy toʻsiqdir. Shunga koʻra, terminologiya sohasi muammolarining takomilini oʻrganish fan tarixidagi qarashlarni chuqur

tushunishga, terminlarni o'rinli qo'llay olishga, ularning izohini bilish, to'g'ri izohlay olishni talab qiladi.

1.2. «O'zbek terminologiyasi»ning predmeti, maqsad va vazifalari

Reja:

1. «O'zbek terminologiyasi»ning predmeti.
2. «O'zbek terminologiyasi»ning maqsad va vazifalari.

Tayanch tushunchalar: termin, terminologiya, atama, atamashunoslik, terminshunoslik, terminografiya.

XX asrning ikkinchi yarmida leksikologiya zamirida yangi fan shakllandiki, bu insoniyat va jamiyat rivojida muhim o'rin egallay boshladi. Ilgari sohalarga oid maxsus leksemalarni o'rganish faqatgina mutaxassislariga taalluqli bo'lsa, bugungi globallashuv jarayonida har bir barkamol shaxs mavjud maxsus leksemalarni bilishi lozim bo'lmoqda.

Bugungi kunda o'zbek terminologiyasi o'zbek adabiy tilining bir bo'lagi sifatida o'zining munosib o'rniga ega. O'zbek tilshunosligida tarmoq atamalari birmuncha o'rganilgan sohalardan biri hisoblanadi. Bu sohada ko'pincha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. Shunday bo'lsa-da, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi faktlarga nazar solinsa, ona tilimizdagi terminlar bir qolipga tushmaganligiga, ya'ni bir termin bir necha tushunchani ifodalashi yoki muayyan terminlarning farqlanmay qo'llanilayotganligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin. Boshqa turkiy tillarga nazar solsak, ularda bu masalada anchagina tartibga tushgan differentsiatsiyani ko'ramiz. Bunday muammolarni hal etish uchun malakali mutaxassislar zarur. Yosh avlodni shu yo'nalishda tayyorlash maqsadida terminologiya oliy ta'lim muassasalariga fan sifatida kiritilgan. Shundan kelib chiqib, «O'zbek terminologiyasi» fanining maqsadi talabalarni terminologiyadagi – norma (meyor) masalalariga, adabiy til va funksional uslublar (vazifaviy

uslublar)da terminlar munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga o'zbek terminologiyasining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari haqida ma'lumot berishdan iborat. Bundan tashqari, terminologiya sohasining rivoji va samarali qo'llanishi, standartlashtirish talablarini ishlab chiqish uchun ham terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari, yuzaga kelish qonuniyatlari, rivojlanish bosqichlarini o'rganmoq lozim. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bir qator nazariy va amaliy vazifalarni bajarishimiz kerak:

Nazariy vazifalarga quyidagilar kiradi:

- sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlasmalar bilan tanishish;

- terminologiyadagi me'yor (norma) bo'lgan va me'yor bo'lmagan belgi xususiyatlarini qiyosan o'rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash va hakoza;

- umumxalq ishlatadigan leksik birliklardan farqlash, termini xatosiz aniqlash uchun maxsus leksik birliklarning turlarini tavsiflash va shakllantirish;

- terminologiyani tavsiflash va tahlil qilish uchun tahlil metodlarini ishlab chiqish;

- tushuncha, nom va terminlarning o'zaro farqi, munosabati, termin va terminologiyaning semantik xususiyati, muammolarini bilish;

- terminning struktur va yasaliş tarkibini o'rganish: yasaliş usullari, yo'llari, modellari;

- turli tillar va turli sohalarda yuzaga kelayotgan termin, terminelementlarni bilish va o'zaro farqini aniqlash;

- maxsus soha va nutqda termin, terminologiyaning yuzaga kelishi, yasaliş, rivojlanishi va vazifalarini o'rganish;

- bilish va tafakkurni shakllantirishda termin va terminologiyaning o'rnini aniqlashga o'rganish;

- turli tipdagi terminologik lug'atlar ishlab chiqish talablarini o'rganish.

Amaliy vazifalarga quyidagilar kiradi:

- talabalarning terminlarni qay darajada o'zlashtirayotganligini tahlil qilishga va ulardagi umumiylik va xususiylik holatlarini o'rganish;

- turli soha terminlarini me'yorga keltirishni o'rganish;

- terminlarni me'yorlashtirish yuzasidan usullar, yo'llar va talablar ishlab chiqishga o'rganish;

- turli tip terminologik lug'atlarni yaratishda maxsus leksik birliklarning izohini bera olish, sohani va termin talablarini to'g'ri belgilash;

- terminologik lug'atlar bilan ishlash, ular orqali muloqot malakalarini o'sib borayotganlik darajasi va qanday kamchiliklarga yo'l qo'yilayotganligini aniqlashi;

- terminlarini yoki lug'atlarni o'rganib, ularga tanqidiy yondashish va mavzuga oid tadqiqotlarning nazariy va amaliy yo'nalishini belgilab olish.

Terminologiyani o'rganish bo'lajak filolog mutaxassislarda uchun lingvistik dunyoqarashni shakllantirish, o'z ishiga ijodiy munosabatda bo'lishida katta yordam beradi, chunki terminologik tizimning o'rganilishi tarixi, uning o'ziga xos qonuniyatlarini bilish talabalarning lingvistik bilim doirasini kengaytiradi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

Keys 1. «O'zbek terminologiyasi» fani bo'yicha ma'lumotlar yig'ing.

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

1.«O'zbek terminologiyasi» fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

2. Bu fanning o'qitilishi qanday sharoitlarda yordam beradi?

3. Fanning yuzaga kelishi haqida nimalar bilasiz?

4. Ayrim kishilar terminlarni, ilmiy tadqiqotlarda qo'llash jarayonidagi kamchiliklardan ikkita sababini ayting va izohlang.

5. O'zbek terminologiyasi bo'yicha dastlabki tushunchalar qachondan kirib kela boshlagan?

6. O'zbek terminologiyasining rivojida inson ishtiroki?

7. Terminlarning ishonchlilik darajasi haqida mustaqil mulohazalar yuriting?

8. O'zbek terminologiyasida terminlarning to'laqonli bo'lishiga to'siq bo'luvchi omillarni sanang ?

Keys 2. Bugungi kunda terminologiya sohasida turli o'zgarishlar yuz bermoqda. Turli sohalarga terminlar o'zlashmoqda. Ammo hamma terminlar ham tilimizga kirib o'z o'rnini topa olmoqdami? Ushbu jarayonni «SWOT tahlil» qiling.

S	O
W	T

1.3. «O'zbek terminologiyasi»ning boshqa fanlar bilan aloqadorligi

Reja:

1. «O'zbek terminologiyasi»ning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
2. «O'zbek terminologiyasi»ning nolingvistik sohalar bilan aloqasi.
3. «O'zbek terminologiyasi»ning lingvistik sohalar bilan aloqasi.

Tayanch tushunchalar: termin, terminologiya, atama, atamashunoslik, terminshunoslik, nolingvistik sohalar, lingvistik sohalar, falsafa, mantiq, psixologiya.

Terminologiya tilshunoslik fanining obykti bo'lib, u tilshunoslikning terminlarni o'rganuvchi bo'limidir. Terminologiya fani bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilganda, boshqa fan materiallari ham hisobga olinadi.

Fanning biror tarmog'ini unda qo'llaniladigan maxsus so'zlar, ya'ni terminlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham, terminologiya lingvistik va nolingvistik sohalarning barchasi bilan chambarchas bog'liq.

«O'zbek terminologiyasi»ning nolingvistik sohalari bilan aloqasi.

1. **«O'zbek terminologiyasi» fanining falsafa bilan aloqasi.** «O'zbek terminologiyasi» xususiy tilshunoslik siklidagi fan bo'lganligi uchun ham, ijtimoiy fanlar guruhiga kiradi va ijtimoiy fanlarning asosini tashkil etadigan falsafa bilan chambarchas bog'langan. Chunki falsafa tilshunoslikning metodologiyasini belgilab beradi. Masalan, dialektika, sinergetika, termin va tafakkur haqidagi ta'limot fanning metodologik asoslarini tashkil etadi.

Mazkur fanning falsafa bilan aloqadorligi, bir tomondan tilshunoslikning maqsad va vazifalarini tushunishga, xususiylilik va umumiylik mezonini ostida tilshunoslik qoidalarini to'g'ri belgilash, til hodisalarining mohiyatini anglash, ular orasidagi o'xshash va farqli tomonlarni aniqlash, til imkoniyatlaridan nutqiy faoliyatda foydalanishga yordamlashadi, ikkinchi tomondan, falsafa fanidagi barcha terminlarni o'rganish va me'yorlashtirish aynan terminologiya zimmasiga yuklatiladi.

«O'zbek terminologiyasi» fanining mantiq bilan aloqasi. Inson o'z ona tilini o'rganishi tafakkur bilan chambarchas bog'langan. Chunki til hodisalarining inson ongida voqelanishi tafakkur orqali yuzaga chiqadi. Til va tafakkurning aloqadorligi darslarda ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash muammosini hal qilishga ko'maklashadi. Mantiq to'g'ri fikrlash va rivojlanishni o'zaro uyg'unlikda qaraydi. Sharqning buyuk ensiklopedist olimlari (Umar Xayyom, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino v.h.) rivojlanishni fikrlashning mahsuli deb biladilar.

«O'zbek terminologiyasi» fanining psixologiya bilan aloqasi.

Fanni tashkil etish va uni o'qitish shaxs psixologiyasi bilan chambarchas bog'langan. Bu aloqadorlik avvalo shaxsning yoshi va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq. O'rganilgan til hodisalarini xotirada tiklash, ularni yangi sharoitda qo'llash, til hodisalarini qiyoslash yoki ularni o'xshash va farqli tomonlariga qarab guruhlash, umumlashtirish, hukm va xulosalar chiqarish shaxsning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, xotira, tafakkur, xayol singari individual psixik xususiyatlarga tayanadi. Shuning uchun shaxs psixik xususiyatlarini bilishi va unga tayanib ish ko'rish lozim.

Ma'lumki, ehtiyojlar insonni ma'lum yo'nalishda ongli ravishda harakat qilishga undaydi. Bundan asosiy maqsad odamlar bilan hamkorlik qilishi, muloqotga kirishishidir. Muloqot vaziyatida inson til, imo-ishora, yuz ifodasi, qo'l harakatlari va muayyan ramziy belgilar vositasida boshqa odamlar bilan aloqa o'rnatadi. Bu vositalardan kerakligini tanlab olish «Psixologiya» fanining ham, «O'zbek terminologiyasi» fanining ham vazifasidir.

«O'zbek terminologiyasi» fanining adabiyotshunoslik bilan aloqasi. Terminologiya adabiyotshunoslik bilan uzviy bog'langandir. Ularning aloqasi, stilistika, adabiy til tarixi, badiiy adabiyot muammolarini o'rganishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

«O'zbek terminologiyasi» fanining aniq fanlar bilan aloqasi. Garchi terminologiya fani ijtimoiy fan bo'lsa-da, fizika, kibernetika, matematika, fiziologiya kabi tabiiy fanlar bilan ham bog'liq holda rivojlanadi.

Chet tillarni o'qitish, mashina yordamida tarjima qilish, turli tipdagi terminologik lug'atlarni tuzishda terminologiya matematik metodlarga va kibernetika fani yutuqlariga tayanadi.

«O'zbek terminologiyasi»ning lingvistik sohalar bilan aloqasi.

Terminologiya birinchi navbatda leksikologiya bilan bog'liq. Chunki termin leksikologiyaning obyekti bo'lgan so'zdan shakllangan.

Terminologiya leksikografiya bilan aloqada bo'lib, soha terminlarining lug'atini yaratishda uning yutuqlariga tayanadi.

Terminologiya so'z yasalihi bilan ham bog'liqdir. So'z yasalihi, so'z yasalihidagi qo'shimchalar, ulardagi mavjud bo'lgan muammolar ham terminlar yasalihidagi inobatga olinadi.

Sotsiolingvistik tadqiqotlar atamashunoslik muammolari bilan ham bog'liq. Terminologiya fani terminlar shakllanishining sotsiolingvistik jarayonlarini belgilashda quyidagi ikki yo'nalishga duch keladi: a) baynalminal so'zlarni termin sifatida o'zlashtirish va ulardan keng foydalanish; b) baynalminal so'zlardan tamomila voz kechib, terminlar yaratishda fakt, u yoki bu milliy til imkoniyatlaridan foydalanish.

Terminologiyaning turli fanlar bilan aloqasi natijasida har xil nazariyalar paydo bo'ladi. Har bir fanning rivojlanishi va o'rganilishi, aynan terminologiya bilan aloqadorlikda yuzaga keladi.

1.4. Terminologiya tarmoqlari

Reja:

1. Terminologiya tarmoqlari.
2. Terminologiyaning til faktorlariga ko'ra turi.

Tayanch tushunchalar: termin, terminologiya, atama, atamashunoslik, terminshunoslik, amaliy terminologiya, nazariy terminologiya, xususiy terminologiya, tipologik terminologiya, semasiologik terminologiya.

Terminologiya fani ham ko'p tarmoqli fanlar qatoriga kiradi. Uning aniq til faktlariga ko'ra bir necha turi mavjud:

1. **Amaliy terminologiya** - terminologiyaning lingvistik masalalarini amaliy yo'l bilan o'rganuvchi sohasi.

2. **Nazariy terminologiya** - terminologiyaga doir asosiy qarashlar, g'oyalar, nazariyalar haqidagi tizimdir. Unda termin haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar umumlashtiriladi. Termining

asosiy muammolari va dolzarb masalalari haqidagi yangi nazariyalar o'lg'a suriladi.

3. **Xususiy terminologiya** - terminologiya har bir konkret soha (fizika, kimyo, biznes va boshqalar)ning terminlar sistemasi, lug'at sostavi va ularning taraqqiyot yo'llari hamda bu sohaning boshqa soha terminlariga munosabatini o'rganadi va shu asosda konkret sohaning ilmiy terminologiyasini yaratishga intiladi.

4. **Umumiy terminologiya** - ma'lum bir soha emas, balki umuman terminologiya qonunlari, paydo bo'lishi, terminning jamiyatdagi o'rni va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi. Shuningdek, bu fanda konkret soha terminlarini, boshqa soha terminlari bilan aloqadorligini o'rganish natijasida aniqlangan lingvistik faktlar umumiyashtirilib, muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi.

5. **Tipologik terminologiya** - aniq bir terminlarning qurilishidagi xususiyatlar o'rganilib, umumiy, universal terminologiya qonuniyatlariga qiyoslanadi. Bunda barcha terminlar, ularning kelib chiqishidan qat'iy nazar o'rganilaveradi.

6. **Qiyosiy terminologiya** – turli tillar terminlarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy tarzda o'rganiladi.

7. **Semasiologik terminologiya** – maxsus leksemalarning ma'nolari (semantikasi), semantik hodisalar – omonim, sinonim, antonim va boshqalarning ifodalanishi, muammolari o'rganiladi.

8. **Onomasiologik terminologiya** – maxsus tushunchalarni nomlash va nomlarning optimal shakllarini tanlash jarayoni, maxsus leksemalarning tuzilishini tadqiq qiladi.

9. **Funksional terminologiya** – turli matnlar, professional muloqot va mutaxassislar tayyorlashdagi vaziyatlarda terminlarning zamonaviy vazifasi, kompyuter tizimi va nutqda terminlarni qo'llanishidagi xosliklar, muammolar o'rganiladi.

10. **Tarixiy terminologiya** – fanning yuzaga kelish va rivojlanish tarixi, o'rganish metodlari va tuzilishi, fanlar tizimidagi tutgan o'rni,

nazariyalari, omillari hamda alohida terminshunoslik maktablarining yuzaga kelish tarixini o'rganadi¹.

11. **Kognitiv yoki gnoseologik terminologiya** – ilmiy bilish va mushohada qilish jarayonida terminlarning vazifasi, o'rnini kabi masalalarni tadqiq qiladi.

12. **Metodologik terminologiya** – terminshunoslikning metodologik yoki falsafiy asosini tekshiradi².

13. **Stilistik terminologiya** – funksional uslublarda terminlarning qo'llanilishi o'rganiladi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan terminologiyaning sohasini ularga muvofiq javoblar bilan moslashtiring.

1.	Amaliy terminologiya –	A	terminologiyaga doir asosiy qarashlar, g'oyalar, nazariyalar haqidagi tizimdir. Unda termin haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar umumlashtiriladi.
2.	Nazariy terminologiya –	B	terminologiyaning lingvistik masalalarini amaliy yo'l bilan o'rganuvchi sohasi.
3.	Xususiy terminologiya –	C	ma'lum bir soha emas, balki umuman terminologiya qonunlari, paydo bo'lishi, terminning jamiyatdagi o'rnini va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi.
4.	Umumiy terminologiya -	D	terminologiya har bir konkret soha

¹Гринев С.В., Лейчик В.М. Функциональная и структурно-содержательная типология банков терминологических данных как фактографических АИПС / Научно-техническая информация. 1988. Сер.2. №10. С.2-4; Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М., 2006. С. 175, 194.

² Татаринов В.А. Теория терминоведение: в 3 т. – М., 1996. С. 73-199; Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М., 2006. С. 195.

			(fizika, kimyo, biznes va boshqalar)ning terminlar sistemasi, lug'at sostavi va ularning taraqqiyot yo'llari hamda bu sohaning boshqa soha terminlariga munosabatini o'rganadi va shu asosda konkret sohaning ilmiy terminologiyasini yaratishga intiladi.
5.	Tipologik terminologiya -	E	turli tillar terminlarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy tarzda o'rganiladi.
6.	Qiyosiy terminologiya -	F	aniq bir terminlarning qurilishidagi xususiyatlar o'rganilib, umumiy, universal terminologiya qonuniyatlariga qiyoslanadi.
7.	Semasiologik terminologiya -	G	maxsus tushunchalarni nomlash va nomlarning optimal shakllarini tanlash jarayoni, maxsus leksemalarning tuzilishini tadqiq qiladi.
8.	Onomasiologik terminologiya -	H	maxsus leksemalarning ma'nolari (semantikasi), semantik hodisalar – omonim, sinonim, antonim va boshqalarning ifodalanishi, muammolari o'rganiladi.
9.	Funksional terminologiya -	I	fanning yuzaga kelish va rivojlanish tarixi, o'rganish metodlari va tuzilishi, fanlar tizimidagi tutgan o'rni, nazariyalari, omillari hamda alohida terminshunoslik maktablarining yuzaga kelish tarixini o'rganadi
10.	Tarixiy terminologiya -	J	turli matnlar, professional muloqot

							va mutaxassislar tayyorlashdagi vaziyatlarda terminlarning zamonaviy vazifasi, kompyuter tizimi va nutqda terminlarni qo'llanishidagi xosliklar, muammolar o'rganiladi.
11.	Kognitiv yoki gnoseologik terminologiya -			K	terminshunoslikning metodologik yoki falsafiy asosini tekshiradi		
12.	Metodologik terminologiya -			L	ilmiy bilish va mushohada qilish jarayonida terminlarning vazifasi, o'rni kabi masalalarni tadqiq qiladi.		
13.	Stilistik terminologiya			M	funktional uslublarda terminlarning qo'llanilishi o'rganiladi.		
Javob	1 -	2-	3-	4-	5-	6-	
7-	8-	9-	10-	11-	12-	13-	

2-topshiriq. *Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to'g'ri? Javoblar jadvaliga «ha» yoki «yo'q» so'zlarini yozing.*

A. Amaliy terminologiya - terminologiyaning lingvistik masalalarini amaliy yo'l bilan o'rganuvchi sohasidir.

B. Funktsional terminologiya - fanning yuzaga kelish va rivojlanish tarixi, o'rganish metodlari va tuzilishi, fanlar tizimidagi tutgan o'rni, nazariyalari, omillari hamda alohida terminshunoslik maktablarining yuzaga kelish tarixini o'rganadi.

C. Qiyosiy terminologiya - turli tillar terminlarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy tarzda o'rganiladi.

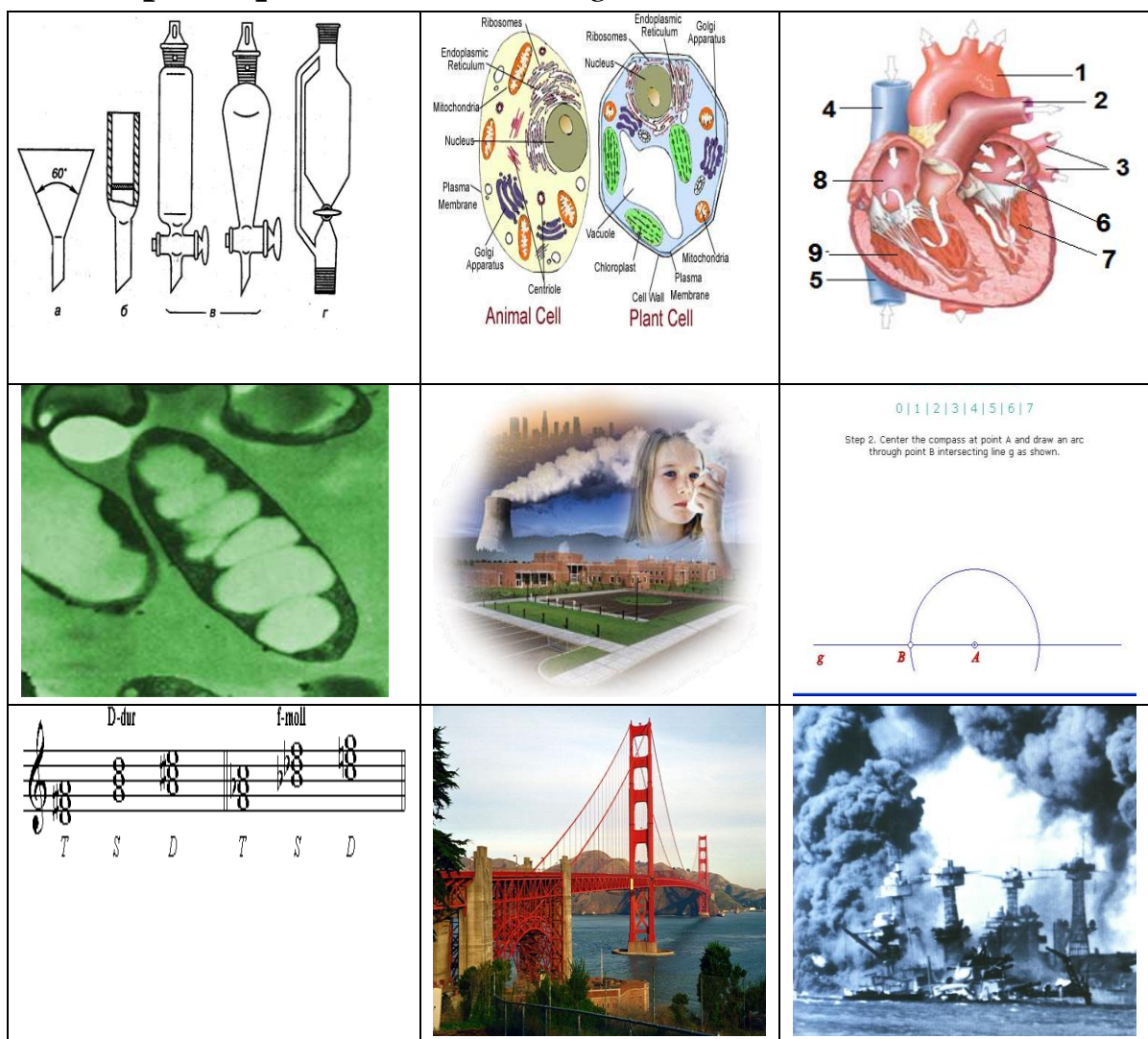
D. Stilistik terminologiyada - funktsional uslublarda terminlarning qo'llanilishi o'rganiladi.

E. Tipologik terminologiyada - maxsus leksemalarning ma'nolari (semantikasi), semantik hodisalar – omonim, sinonim, antonim va boshqalarning ifodalanishi, muammolari o'rganiladi.

F. Kognitiv yoki gnoseologik terminologiyada - ilmiy bilish va mushohada qilish jarayonida terminlarning vazifasi, o'rnini kabi masalalarni tadqiq qiladi.

G. Nazariy terminologiyada - terminologiyaga doir asosiy qarashlar, g'oyalari, nazariyalar haqidagi tizimdir. Unda termin haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar umumlashtiriladi. Termining asosiy muammolari va dolzarb masalalari haqidagi yangi nazariyalar o'lg'a suriladi.

3-topshiriq. Rasmlarni izohlang.

- 2 _____
- 3 _____
- 4 _____
- 5 _____
- 6 _____
- 7 _____
- 8 _____
- 9 _____
- 10 _____

4-topshiriq. *Tushirib qoldirilgan soʻzlarni yozing.*

1.- maʼlum bir soha emas, balki umuman terminologiya qonunlari, paydo boʻlishi, terminning jamiyatdagi oʻrni va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi. 2. - aniq bir terminlarning qurilishidagi xususiyatlar oʻrganilib, umumiy, universal terminologiya qonuniyatlariga qiyoslanadi. Bunda barcha terminlar, ularning kelib chiqishidan qatʼiy nazar oʻrganilaveradi. 3. - turli tillar terminlarining umumiy va oʻziga xos xususiyatlari qiyosiy tarzda oʻrganiladi. 4. - fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan soʻz yoki soʻz birikmasi. 5. Bir maʼnoli tushunchalarning nomlari, shuningdek maʼlum bir xil miqdordagi bir xil shaklda takrorlanadigan maʼlum ommaviy mahsulotlar nomlaridebatladi. 6. Maxsus leksemalar boʻlib, yangi yaratilgan tushunchalarga murojaat qilish uchun terminlar sifatida ishlatiladi, ammo ular terminlarning asosiy talablariga javob bermaydi. Bu -dir. 6. – tilshunoslikda til tizimining terminlarini oʻrganuvchi soha. 7. Maxsus terminologik lugʻatlarni tuzish prinsiplari ishlab chiqiladigan sohadir. 8. Terminologiya termini birinchi marta-yilida professor, rus tilida tomonidan qoʻllangan.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. «O'zbek terminologiyasi» fanining o'rganish obyekti nima?
2. «O'zbek terminologiyasi»ning predmeti, maqsad va vazifalari haqida nimalarni bilasiz?
3. «O'zbek terminologiyasi»ning leksikologiya bilan aloqadorligi nimada ko'rinadi?
4. Terminologiya va leksikologiya obyektlari o'rtasida qanday farq mavjud?
5. Terminologiya tarmoqlari haqida fikrlaringizni bildiring.

2-topshiriq. *Berilgan matndan terminlarni topib, daftaringizga yozib oling. Terminlarning izohini keltirib, qaysi fan sohasiga tegishli ekanligini ayting.*

Ko'pincha biror reaksiyani olib borishda va moddalarni tozalashda yengil uchuvchan organik erituvchilarni qizdirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda erituvchi uchib ketmasligi uchun sovitqichlardan foydalaniladi. Sovitqichlar suyuqlik bug'larini kondensatlash uchun ishlatiladi, ular bir necha xil bo'ladi: havo sovitqichlari, suv sovitqichlari.

Havo sovitqichlari yuqori haroratda qaynaydigan suyuqliklarni haydash uchun ishlatiladi. Sovituvchi – havodir. Suv bilan sovutilganda, sovituvchi suv bo'ladi. Kimyo laboratoriyasida deflegmatorlar ham ishlatiladi. Ular suyuqlik aralashmalarini ajratib olish imkonini beradi.

Laboratoriya voronkalaridan suyuqliklarni bo'g'zi tor idishlarga quyish, filtrlash uchun foydalaniladi. Ajratish voronkalari aralashmaydigan suyuqliklarni ajratib olish, ekstraksiyada ishlatiladi. Tomizgich voronkalardan sintez davomida suyuqliklarni tomizish uchun foydalaniladi.

Eksikatorlar gigroskopik moddalarni saqlash va quritish uchun ishlatiladi.

3-topshiriq. *Quyidagi ma'lumotlarni o'qing, qisqa konspekt qiling.*

Terminologiyaning shakllanish va taraqqiy etish jarayoni tilga xos so'z yasalishi qonuniyatlari hamda tilning leksikasi asosida sodir bo'ladi. Umumiste'molga oid leksikaning terminlashuvi voqeasi tarixiy hisoblanadi. Bu hodisa til va terminologiya orasidagi ikki tomonlama munosabatni ko'rsatadi. Mazkur jarayon, shuningdek, umumadabiy leksika va terminologik leksika o'rtasidagi aloqalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Umumadabiy so'zlar so'zlashuv tili, dialektlar, lahjalar va sotsial jargonlarning leksik boyligi va me'yorini tashkil qiladi. Ayni zamonda, umumxalq so'zlari har qanday milliy til terminologiyasini hamisha to'ldirib, kengaytirib boruvchi manbalardan biri tarzida e'tirof etiladi.

Umumadabiy so'zlarning terminologik leksika tizimiga ko'chishi (transterminlashuv)ning ikki turi mavjudligi aniqlangan. 1.Terminologiyaga ko'chgan umumadabiy leksik birliklarning ma'lum qismi o'z ma'nosini saqlab qolgan holda ishlatiladi: *ildiz* («корень»), *suv* («вода»), *shamol* («ветер»), *dengiz* («море»), *daryo* («река»), *oy* («луна»), *quyosh* («солнце»), *bug'doy* («пшеница»), *tol* («ива»), *uzum* («виноград»), *shimol* («север»), *janub* («юг»), *yer* («земля»), *ayg'ir* («жеребец»), *baliq* («рыба») va h.k. Bu o'ta keng qamrovli leksika qatlami bo'lib, mavzu jihatdan jamiyat, inson, tabiat, hayvonot va o'simlik dunyosi bilan mustahkam aloqaga kirgan. Qayd etilgan so'zlar keng umumadabiy hamda o'z navbatida, tor maxsus sohaga taalluqlidir. Mazkur so'zlarning ifodalanuvchisi va ifodalovchisi turli sohalarda mos tushadi, ammo ular ma'no obykti, axborot ko'lami, mazmun-ma'no turi bilan farqlanadi.

2.Umumadabiy leksikaning boshqa bo'lagi yuz bergan ma'noviy o'zgarish natijasida terminlar safiga o'tadi. Qoidaga ko'ra umumadabiy tildan terminologik tizimga olingan so'zlar muayyan ilmiy tushunchani ifodalash uchun xoslanadi, ilmiy termin maqomiga ega bo'ladi.

Masalan, o'zbek tili texnik terminologiyasi tizimida detallar, mexanizmlar, mashina qismlari hamda turli buyum-asboblarni anglatish uchun xoslangan *ko'z, oyoq, qadam, barmoq, qo'litiq, to'siq, qobirg'a, og'iz, tirnoq, quloq, pichoq, quti, taroq, qozon, qoshiq, barmoq, panja, musht* singari so'zlar talay miqdorni tashkil qiladi. Ilmiy matnlarda bu so'zlar o'zlarining birlamchi (denotativ) ma'nosini yo'qotib, yakka ma'noli ilmiy terminga aylanadi. Ushbu maxsus tushunchalarni atash usuli an'anaviy, obyektiv hamda juda sermahsul hisoblanadi. Yangi terminlarni hosil qilish hisobiga mavjud ehtiyojlarni qondirish mushkul kechgan hollarda majburiy chora sifatida til lug'at fondidagi so'zlarga murojaat etiladi. Mazkur guruhga tegishli so'z-ot va termin-otlar har xil denotatlarni ifodalashi bilan o'zaro farq qiladi. Ba'zi bir leksik birliklar misolida maxsus ma'noning shakllanish jarayonini kuzatish mumkin. («Zamonaviy o'zbek leksikografiyasi va terminologiyasi» moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Tuzuvchi: H.Dadaboyev. – Toshkent, 2017. B.55-58).

1) *Mazkur ma'lumotdagi hodisaga o'zingiz misollar toping.*

2) *Jadvalni to'ldiring.*

Terminologiyaga ko'chgan umumadabiy leksik birliklarning ma'lum qismi o'z ma'nosini saqlab qolgan birliklar	Umumadabiy leksikaning boshqa bo'lagi yuz bergan ma'noviy o'zgarish oqibatida terminlar safiga o'tgan birliklar

3) *Ma'lumotlarni bugungi kun bilan taqqoslang.*

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. H.Dadaboyevning «Tarixiy harbiy terminlar lug'ati», «Boburnoma» romanidan tarixiy, qurol-aslaha nomlarini topib, kichik lug'at yarating.

2-topshiriq. *Morfologiya, funksiya, grammatika, struktura* terminlarini terminologiya tarmoqlari asosida tahlil qiling.

Amaliy terminologiya –
Nazariy terminologiya –
Xususiy terminologiya –
Umumiy terminologiya –
Tipologik terminologiya –
Qiyosiy terminologiya –
Semasiologik terminologiya –
Onomasiologik terminologiya –
Funksional terminologiya –
Tarixiy terminologiya –
Kognitiv yoki gnoseologik terminologiya –
Metodologik terminologiya –
Stilistik terminologiya –

3-topshiriq. Quyidagi mavzu yuzasidan keysni bajaring:
Terminologiya fanini yuzaga kelishi, muammolar, ularning omillari va sabablari.

Ishning maqsadi: O'zbek terminologiyasi shakllanish va rivojlanish dinamikasi bo'yicha asosiy ko'nikmalarni takrorlash.

Masalaning qo'yilishi: Ushbu amaliy ish davomida talaba quyidagilarni bajarishi lozim:

-termin va terminologiyaning farqini ayting.

-termin-atama, terminologiya-atamashunoslik, terminografiya terminlarini izohlang.

-«O'zbek terminologiyasi» fan sifatida shakllanishi xususida fikrlaringizni bildiring.

-«O'zbek terminologiyasi»ning predmeti, maqsad va vazifalari nimalardan iborat.

-«O'zbek terminologiyasi»ning falsafa fani bilan aloqadorligi nimada ko'rinadi?

-«O'zbek terminologiyasi»ning mantiq fani bilan aloqadorligi nimada ko'rinadi?

-terminologiya tarmoqlarining shakllanish sabablarini keltiring.

4-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yarating.

5-topshiriq. Quyidagi mavzularda gazetaga maqola yozing.

1. Terminologiya va leksikologiya.

2. Terminologiya - lingvistika obyekti sifatida.

3. Terminologiyaning hozirgi o'zbek tili leksik strukturasi o'rnini.

4. Terminologiyadagi o'zgarishlarning umum adabiy tildagi jarayonlar bilan bevosita bog'liqligi.

5. Terminologiyaning fan tili sifatida talqin qilinishi.

Adabiyotlar:

1. Ақобиров С. Тил ва терминология. - Тошкент, 1968.

2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985.

3. Гринев-Гриневи́ч С.В. Терминоведение. Учебное пособие. – Москва, 2008.

4. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977.

5. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент, 1977.

6. Гурсунов У. Ўзбек терминологияси масалалари. – Тошкент, 1933.

II. O'ZBEK TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

2.1. O'zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari

Reja:

1. O'zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari. Qadimgi turkiy til terminologiyasi.
2. Eski turkiy til terminologiyasi.
3. Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi.
4. Sho'rolar davri o'zbek tili terminologiyasi.
5. Istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi.

Tayanch tushunchalar: terminologik leksika, qadimgi turkiy til terminologiyasi, eski turkiy til terminologiyasi, eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi, sho'rolar davri o'zbek tili terminologiyasi va istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi, davrlashtirish, ekstralingvistik va intralingvistik omillar.

Muayyan adabiy tilning so'z boyligi o'z tarkibida maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminologik leksikani ham qamrab oladi. Umumiste'moldagi so'zlardan farqli ravishda doim maxsus tushunchalarni anglatish, ifodalash uchun xizmat qilishga yo'naltirilgan terminlar o'zbek adabiy tilining shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari zaminida tarkib topdi va takomillashdi. O'zbek adabiy tili leksikasi qonuniyatlari negizida shakllangan terminologik leksikani quyidagi davrlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

- 1-davr. Qadimgi turkiy til terminologiyasi – VII-X asrlar.
- 2-davr. Eski turkiy til terminologiyasi – XI-XIV asrlar.
- 3-davr. Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi – XV-XX asr boshi.
- 4-davr. Sho'rolar davri terminologiyasi – XX asr boshidan 1993-yilgacha.
- 5-davr. Istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi.

Qadimgi turkiy til terminologiyasi

Har bir tilning terminologiyasi o'zining shakllanish bosqichlarida shu tilda amal qilib kelgan so'z yasash qonuniyatlari asosida hamda uning umumiste'mol leksikasi bilan mustahkam aloqada kechishi qayd etilib, tilda ikkilamchi nomlashlar orqali lug'aviy birliklar ma'nosining ortib borishi kishilik jamiyati taraqqiyotining qaysi bosqichlarida paydo bo'lgan degan savolga javob izlagan holda qadimgi yunon mutaffakirlari Geraklit va Demokrit qarashlari keltirib o'tilgan va tahlil qilingan.

Markaziy Osiyo va Qozog'iston hududida topilgan yozma yodgorliklar turkiy qabilalarning qadimdan o'z madaniyati va o'z adabiy tiliga ega bo'lganligidan guvohlik beradi.

Turkiy xalqlarning moddiy-madaniy hayoti va yozuv tarixi haqidagi tarixiy, arxeologik ma'lumotlar turkiy tilda so'zlovchi urug' hamda qabilalarning miloddan ilgari mavjud bo'lganligini, jamiyat bo'lib tashkil topganligini va birgalikda turmush kechirganligini ko'rsatadi. Shunga qaramasdan, qadimgi turkiy til deganda ko'pchilik adabiyotlarda milodiy VII-VIII asrlarni o'z ichiga oladi, degan fikrlar bildiriladi¹. Boshqalarida V-X asrlarni o'z ichiga qamrab olishi ta'kidlanadi². Lekin Mustaqillik sharofati bilan qadimgi turkiy til davri tarixini uzaytiruvchi omillar aniqlandi. Yozuv madaniyatiga nazar tashlansa Markaziy Osiyoda yashagan qabilalar va xalqlar yagona alifbo bilan cheklanib qolgan emaslar. Chunonchi, so'g'dlar o'z tarixi mobaynida oromiy, milliy so'g'd, moniy, suryoniy yozuvlaridan foydalanganlar. Qadimgi sak tili turk-run yozuvidan foydalangan.

Qadimgi Xorazmiy adabiy tili uchun xorazmiy, arab alifbolari amalda bo'lgan. Bular ba'zi adabiyotlarda «Avesto» tili, qadimgi Xorazm tili va yozuvi, Baqtriya tili va yozuvi, so'g'd tili va yozuvi, sak (shak) tili va yozuvi degan nom bilan ataladi³.

¹ Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Тошкент, 1995, 26-бет.

² Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Тошкент, 1994, 48-бет.

³ Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Тошкент, 1996, 10-12-бетлар.

Sak (shak) qabilalari turk-run yozuvidan foydalangan bo'lib, u oromiy yozuvi asosida shakllangan va unda 26 harf mavjud. Uning yodgorliklari 1970 yildan so'ng Qozog'istonning Issiq qo'rg'oni, Afg'onistonning Dashti Novur, Surxandaryoning Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Andijonning Lo'mbitepa degan joylaridan topildi. Bu narsa Urxun-Enasoy yozuvining shakl va tovush birligi uning uzoq turkiy jarayonni bosib o'tganidan dalolat beradi¹. Chunki Urxun-Enasoy atamasi turk-run yozuv yodgorliklarining mahalliy guruhinigina anglatadi.

Shunday ekan, qadimgi turkiy til tarixi Markaziy Osiyo (Issiq, Dashti Naur, Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Lo'mbitepa) yodgorliklaridan boshlanadi. Bu yodgorliklar miloddan oldingi davrlarga tegishli bo'lib, u Birinchi Turk hoqonligi va undan G'arbiy turk hoqonligi ajralgan davrga oiddir. Buni arxeologik qatlamlar tasdiqlamoqda². Xullas, qadimgi yodgorliklarning mahalliy guruhini anglatgan turk-run yozuvi Urxun-Enasoy tomondan G'arbgaga emas (bunda 38 harfiy belgi bor), balki Markaziy Osiyodan (bunda 26 harfiy belgi bor) Sharq tomonga tarqalgandir³. Markaziy Osiyodan topilgan yodgorliklar qadimgi turkiy til davri tarixini uzaytirishga imkon beradi. Shunga ko'ra, qadimgi turkiy til miloddan avvalgi VII asrdan milodiy X asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrni o'rganish darajasi va yodgorliklarining xususiyatlariga ko'ra, o'z navbatida, ikki davrga ajratish mumkin:

a) Qadimgi qabilalar adabiy tili (miloddan avvalgi VII asrdan milodiy VI asrgacha bo'lgan davr).

b) Qadimgi turkiy xalqlarning adabiy tili (VI-X asrlar).

¹ Ўринбоев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Самарқанд: СамДУ, 1999, 4-6-бетлар.

² Абдулғозиева Б., Исоқов М., Содиқов К. Янги топилган қадимги туркий битик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 18 июнь.

³ Ўринбоев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Самарқанд: СамДУ, 1999, 5-бет.

a) Qadimgi qabilalar adabiy tili haqida

Qadimgi qabilalar adabiy tili miloddan avvalgi VII asrdan milodiy VI asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda so'g'dlar, baqtriylar, xorazmiylar va sak (shak)lar haqida ayrim ma'lumotlar qadimgi yozma manbalarda saqlangan. Lekin bu manbalar kam bo'lsa-da, ular qadimgi madaniy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda katta ahamiyatga egadir.

Miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida yurtimizda joylashgan turli qabilalar qadimgi sharq-eroniy tillar shevalarida gapirganlar. Ularning etnik qiyofasi va tillari bir-biriga yaqin bo'lgan. Shuning uchun ham so'g'dlar, baqtriylar, xorazmiylar va saklar qarindosh xalqlar bo'lib, bir-birlarini yaxshi tushunganlar.

Qadimgi sharq-eroniy tillarini o'rganishga oid ilmiy adabiyot mavjud bo'lib, ular asosida o'sha davr tilini o'rganish mumkin.

«Avesto» tili va yozuvi. «Avesto» – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lib, shu dindagi xalqlarning shariat qonunlari majmuasidir.

«Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga 3.000 yil bo'layapti, – degan edi birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tarixchi olimlar bilan uchrashuvida. – Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor eta olmaydi»¹. «Avesto»ga qarshi hujum Aleksandr Makedonskiy davrida boshlangan bo'lib, u 12 ming qoramol terisiga yozilgan bu kitobning bir qismini kuydirtiradi. Lekin uning qolgan qismlari miloddan avvalgi III asrda kitobat qilingan.

Zamonamizgacha yetib kelgan «Avesto» qismlari milodning III-VII asrlarida tahrirlangan. «Avesto» boblari «Pahlaviy» – o'rta asr

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. –Тошкент: “Шарк”, 2001, 358-бет.

alifbosida (unda 48 harfiy belgi bor) ko'chirilgan. U o'rta fors tilidan «Apastak» yoki «Asos» nomi bilan tarjima qilinadi.

«Avesto» tili eroniy tillarning eng qadimgi shevalaridan biri bo'lgan qadimgi fors tiliga nisbatan ancha oldingi bosqichda miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri I ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan.

«Avesto»ning qismlari yozuvsiz zamonga oid tasavvurlarni o'zida saqlagan, bular qadimgi qabilalarning og'zaki ijodidir. «Avesto»ning qo'shiqlari (gohlari) tabiiy kuchlarga, quyosh, yulduzlarga va afsonaviy qahramonlarga bag'ishlangan.

Hozirgi Markaziy Osiyo tillarida mavjud bo'lmagan qadimgi terminlar «Avesto» tilida uchraydi. Masalan, *goh* (qo'shiq), *ashah* (haq, haqiqat, qoida, qonun), *zashra vayrayah* (shahriyor), *daina* (fikrlamoq, din tanimoq), *havraravot* (xurdod, komillik, to'g'rilik), *gavronmona* (qo'shiq va toat-ibodat ijro etiladigan joy), *puruchista* (ilmli), *vyasya<vik* (qishloq), *xvari xshayta* (xurshid, yorug' doira, quyosh), *antarivayu* (havo), *surush* (tinglamoq, itoatkorlik), *movinagha* (oy), *chista* (bilim, ogohlik), *boj* (so'z, kalom), *oturbon* (olovni qo'riqlovchi), *podiyob* (g'usl, yuvinmoq, poklanmoq), *Doityo* (Amudaryo), *jam* (shohona) kabilar.

«Avesto» birinchi bo'lib, XVIII asrda fransuz olimi Anketil Dyuperron tomonidan tarjima qilingan. Undan so'ng K.Geldner, X.Bartolome, V.V.Struve, X.Xumbax, Ye.E.Bertels, V.I.Abayev, S.N.Sokolov, V.A.Livshis, I.M.Oranskiy, I.S.Braginskiy, I.M.Stebnin-Kamenskiy va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Mustaqillik sharofati bilan «Avesto» Asqar Mahkam tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilindi va nashr etildi (Toshkent, 2001, 382 bet).

Qadimgi Xorazm tili va yozuvi. Qadimgi Xorazm yozuvi Oromiy yozuvi asosida shakllangan. Xorazm alifbosi miloddan avvalgi V-III asrlarda qo'llanilgan bo'lib, u 22 harfdan iborat. U Katta Oybuyirqal'a, Qo'yqirilgan qal'adan topilgan sopol idishning sirtida saqlangan. Bu manba yagona aspabarak – otliq so'zidan iborat.

Baqtriya tili va yozuvi. Bizgacha yuzdan ortiq baqtriylar soʻzlari yetib kelgan. Uning topilmalari milodning I asrlariga tegishlidir. Baqtriya yozuvi oromiy va qadimgi yunon alifbesiga asoslanib rivojlangan. Baqtriya tili va yozuvi namunalari Surxon vohasi, Tojikiston, Shimoliy Afgʻonistondan topilgan boʻlib, ular uncha yaxshi oʻrganilmagan.

Soʻgʻd tili va yozuvi. Soʻgʻdiyona viloyati Zarafshon, Qashqadaryo vohalarini oʻz ichiga olgan. Milodning I-IV asrlaridan boshlab, soʻgʻd yozuvi keng hududda tarqalgan.

Soʻgʻd tilidagi yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo, Qozogʻiston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Moʻgʻulistondan topilib oʻrganilgan.

Soʻgʻd yozuvi 17 harfiy belgidan iborat boʻlib, u qadimgi uygʻur, moʻgʻul va manjur yozuvlari uchun asos boʻlgan.

Sak tili va yozuvi. Sak(shak)lar Markaziy Osiyo va Qozogʻistonda istiqomat qilgan koʻchmanchi qabilalardir. Sak tilida yoritilgan eng qadimgi manba - bu Olmaota yaqinidagi Issiq qoʻrgʻoni, Andijonning Loʻmbitepa, Termizning Fayoztepa, Afgʻonistonning Dashti Novur, Sharqiy Turkistonning Xotan vohasidan topilganidir. Bu yodgorliklar alifbesida 26 harfiy belgi mavjud. Bu yodgorliklarni oʻrganishga G.V.Beyli, M.J.Drezden, L.G.Gersenberg, I.M.Oranskiylar katta hissa qoʻshganlar.

«Avesto», xorazmiy, baqtriy, soʻgʻd, sak tillaridagi ayrim atamalar, tushunchalar va nomlar hozirgi tillarda ham saqlanib ishlatilmoqda. Jumladan, «Avesto» soʻzlari *bratar*-birodar, aka(rus tilida *brat*), *xapta* – hafta, yetti; *band* – bogʻlab qoʻyish; *zar* – oltin; *nau* (nav) – yangi; *ap* – ob; *framana* – farmon; *hovana* – oʻgʻir, keli; *miysra* – mehr, qasam, keng, yilning yettinchi oyi; *Afrosiyob* – Turon shohi; *bod* – shamol; *bihisht* – eng yaxshi jahon; *raoshana* – yorugʻ, ravshan, oydin (bu soʻz Zarafshon nomida saqlangan) va hokazo.

Soʻgʻd tili soʻzlaridan quyidagilar hozirgi tillarda saqlangan: *kand* (kent) – shahar, qoʻrgʻon; *tak* – qurilish, gumbaz; *kat* – uy-joy, makon.

Masalan: *Katob* (Kitob) – daryo bo‘yidagi makon, qo‘rg‘on; *Chortak* (Chortoq) – to‘rt qurilish, gumbaz; *Navkat* (Navqat) – yangi uy-joy, makon.

Yozma manbalarga ko‘ra yurtimizda eng qadimgi mahalliy tillar: turkiy, fors, arab va o‘zbek tillari rivoj topgan. Ular ish yuritish va ma‘muriy, adabiy va xalqaro, mahalliy qishloq va shahar tillari vazifasini bajargan¹.

b) Qadimgi turkiy xalqlarning adabiy tili

Turkiy xalqlarning moddiy-ma‘naviy hayoti va yozuv tarixi haqidagi tarixiy, arxeologik ma‘lumotlar turkiy tilda so‘zlovchi urug‘ hamda qabilalarning eramizdan avval mavjud bo‘lganligini, jamiyat bo‘lib tashkil topganligini va birgalikda turmush kechirganligini yuqorida ko‘zdan kechirilgan faktlar ko‘rsatadi.

Qadimgi turkiy xalqlarning adabiy tili milodning VI-X asrlarini o‘z ichiga oladi. Bu davrda arab istilosi amalga oshirildi va Arab xalifaligiga asos solindi. Lekin o‘zaro ichki feodal kurashlar va xalq qo‘zg‘olonlari ta‘sirida VIII asrning oxirlaridan mayda-mayda qismlarga bo‘linib ketdi: idrisiylar (789-926), ag‘labiylar (800-909) davlatlari vujudga keldi. Eron va Movarounnahrda IX asrning 20-yillaridan boshlab tohiriylar (821-873), safforiylar (867-1495), somoniylar (819-1005) va qoraxoniylar (982-1147) o‘zlarining mustaqil boshqaruviga ega bo‘ldilar. Bu davlatlarni xalifalik tomonidan yuborilgan noiblar boshqarar va xalifalikka xiroj, juzya (jon solig‘i) va o‘lpon to‘lab turar edi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, VIII-IX asrlardayoq o‘lkamizda Fanlar akademiyasi «Baytul-hikma», keyinchalik 1010-yilda Xorazmda Ma‘mun akademiyasi tashkil topgan. Jahon ilmiy hayotida o‘ziga xos o‘rin egallagan ushbu akademiyada al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino, al-Farg‘oniy, Zayniddin Jurjoniy kabi yuzlab allomalar faoliyat ko‘rsatganlar. Sohibqiron Amir Temur davrida Samarqand ilm-fan

¹ Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 1996, 15-бет.

markaziga aylandi. Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro davrida ham fan va madaniyat taraqqiy etdi. Bu davrda riyoziyat, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa kabi tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarida Abu Nasr Forobiyning alohida o'rni bor. Mazkur fanlarni yoritish orqali terminologiya sohasiga ham o'z hissasini qo'shgan. Forobiy tilshunoslikning falsafiy masalalari bilan shug'ullanib, bilishning ikki bosqichi hissiy va idrokiy, umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa dialektikasi haqida o'zining «Falsafatu Aristutalis» asarida qimmatli ma'lumotlar beradi.

U o'zining «Fanlar tasnifi haqidagi so'z» asarida tilshunoslikka e'tibor qaratib, til haqidagi fanning ikki qismdan iborat ekanligini ta'kidlaydi: a) tilda mavjud bo'lgan so'zlarni xotirada saqlash; b) so'zlarni boshqarib turadigan qonunlarni bilish. U atoqli va turdosh otlar, ot va fe'llar to'g'risida ma'lumot berib, jins, son terminlarini ko'rsatib, fe'lning uch zamon shaklini ko'rsatadi.

Forobiy tilshunoslikni quyidagicha tasnif etadi: a) sodda so'z haqidagi fan; b) so'z birikmalari haqidagi fan; v) sodda so'z qonunlari haqidagi fan; g) yozuv qonunlari va to'g'ri talaffuz haqidagi fan; d) she'r tuzilishi qoidalari haqidagi fan.

U yuklamalarni o'zgarmaydigan so'zlar qatoriga kiritib, alohida o'rganishni ta'kidlaydi. Forobiy butun tilshunoslik bo'limlari: *fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya, stilistika* haqida, ularning o'rganish obyektlari to'g'risida ilk ma'lumot beradi. Forobiy grammatika bilan mantiqning o'zaro uzviy aloqador ekanligini ko'rsatadi. Uning fikricha, qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berishga kelganda, bu haqdagi ilmlarning eng birinchisi jismlarga, ya'ni substansiya va aksidensiyalarga ism beruvchi til to'g'risidagi ilmdir. Ikkinchi ilm – grammatika, ya'ni u jismlarga berilgan nomlarni tartibga soladi. Shu bilan birga nutqqa ham alohida e'tibor qaratiladi. Uchinchi ilm mantiqdir. U dialektika qonuni asosida umumiylik va xususiylikka

alohida e'tibor beradi. Tillararo umumiylik va xususiylik to'g'risida fikr yuritib, arab va yunon tili asosida misollarni tahlil etadi. Shu orqali terminologiyaga o'z hissasini qo'shadi.

Dunyo madaniyati va ma'naviyatida ulkan iz qoldirgan allomalardan biri Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al Beruniy hisoblanadi. U 150 dan ortiq asar qoldirib, ular orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Ma'sud qonuni» hamda «Saydana» alohida o'rin egallaydi. Uning asarlari arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilingan. Qomusiy olim boshqa fanlar qatori terminologiya sohasida ham ibratli ishlarni amalga oshirdi.

Beruniy ilmiy xazinaning kaliti sanaluvchi til va tilshunoslikka alohida e'tibor berdi. Bir qancha tillarni mukammal egallagan Beruniy, dastavval, xorazmiy tilini puxta egallaganini ta'kidlaydi. U Hindistonga borgandan so'ng mamlakat tarixi, madaniyati, urf-odati, hayvonot va nabotot olamini o'rganishga qiziqib, hind tili bo'lgan sanskrit tilini mukammal o'rganishga bel bog'ladi. U 1048-yilda o'simliklar, hayvonlar va ma'danlar to'g'risida «Saydana» asarini yaratdi. Ushbu asarda tilga oid qimmatli ma'lumotlarni berdi. Asarda dorivor o'simliklarning nomlari bir necha tilda va shu jumladan, dialektlardagi nomlari ham berilganligi alohida o'rin egallaydi.

Beruniy arab yozuvining insoniyat tomonidan kashf etilganligin ko'rsatib, yunon, lotin, hind tillaridagi ayrim so'zlarni transkripsiyada berishni lozim topadi. Uning «Saydana» asari dorivor o'simliklar lug'ati vazifasini ham bajaradi. Ushbu asar, o'z navbatida, ham izohli, ham tarjima, ham etimologik, ham dialektologik, ham terminologik lug'atning ilk namunasi hisoblanadi.

Tabobat olamida dunyoni lol qoldirgan Ibn Sinoning tilshunoslikka oid «Asbobi xudut al xuruf» asari hozirga qadar tilshunoslar diqqatini jalb etib kelmoqda. Ibn Sinoning dahosiga mahliyo bo'lgan Mikelanjelo: «Boshqa olimlarni ma'qullab haq bo'lgandan ko'ra Galen va Ibn Sinolar orqasidan ergashib xato qilgan yaxshiroqdir», - deydi. Allomaning

«Asbob» asari asosan, arab til fonetikasiga bag'ishlangan bo'lsa ham, unda fors, turk va boshqa tillar materiallaridan foydalanilgan. Asar mundarijasi asosan quyidagilardan iborat: 1. Tovushning paydo bo'lish sabablari haqida. 2. Nutq tovushlarining paydo bo'lishi. 3. Bo'g'iz va til anatomiyasi. 4. Ayrim arab tovushlarining paydo bo'lishidagi o'ziga xos xususiyatlari haqida. 5. Bu tovushlarga o'xshash nutq tovushlari haqida. 6. Bu tovushlarning nutqiy bo'lmagan harakatda eshinishi.

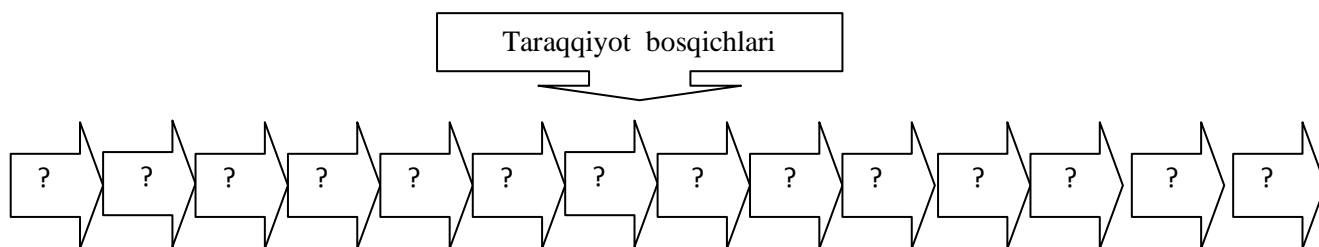
Ibn Sino tovushlarning qanday paydo bo'lishini birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab bergan olimdir. Muallif birinchilardan bo'lib, fizikaviy va nutq tovushlarini ajratib, fizikaviy-akustik tovushni «*savt*», nutq tovushlarini «*harf*» termini bilan izohlaydi. Muallif unli va undoshlarni ajratib, unli uchun – musannito, undosh uchun samita terminlarini qo'llaydi. U arab tilida yigirma sakkizta undosh va uchta unli fonema mavjud ekanligini ko'rsatadi. U tovushlarni akustik belgisiga ko'ra jarangli-maghura va jarangsiz-magmusa kabilarga ajratadi.

Qadimgi turkiy til manbalarida qayd etilgan turfa soha terminologiyasi asosan sof turkiycha tub va yasamalardan hamda buddizm va moniyzm ta'sirida so'g'd, sanskrit, xitoy tillaridan kirib kelgan o'zlashmalardan tashkil topgan edi. Jumladan, *barg'u* «o'lja», *qarg'u* «soqchi, dozor», *tamg'a* «mug'r», *ko'rug* «ayg'oqchi», *elchi* «elchi; hukmdor, yurtboshi», *yo'lchi* «sardor», *chig'ay* «yo'qsil, kambag'al», *qishlag'(q)* «qo'shinning qishki qarorgohi», *ayg'uchi* «davlat maslahatchisi» singari asl turkcha, *cherig/cherik* «qo'shin, armiya», *sart* «tojir, savdogar» kabi sanskritcha, *xatun/qatun* «malika», *kent* «qishloq; shahar» singari so'g'dcha, *qag'an* «hukmdor», *xan* «hokim», *tegin* «xonzoda, shahzoda», *yabg'u* «xoqondan keyingi oliy lavozim egasi», *sengun* «xitoy generali», *tarqan* «tarxon», *tutug'* «tuman hokimi» kabi xitoycha, *shad* «Turk xoqonligida oliy lavozim», *shadapit* singari eroncha terminlar faol qo'llanishda bo'lganligini manbalar so'z boyligi yaqqol ko'rsatadi. Ayni chog'da e'tirof etish

joizki, sanskrit, eron, xitoy tillarida bitilgan asarlarning turkiy tilga qilingan tarjimalarida qayd etilgan ijtimoiy-siyosiy, harbiy, iqtisodiy, sotsial, hayvonot dunyosi – fauna, o‘simlik dunyosi – flora, ilmi nujum – astoronomiya va h.k. sohalariga xos terminlar keyinchalik deyarli qo‘llanmadi, turkiy tillar, chunonchi, o‘zbek tili ularni qabul qilmadi.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Terminologiyaning taraqqiyot bosqichlarining ketma-ketlik zanjirini tuzing. 1) istiqlol davri o‘zbek tili terminologiyasi; 2) eski o‘zbek adabiy tili terminologiyasi; 3) sho‘rolar davri o‘zbek tili terminologiyasi; 4) eski turkiy til terminologiyasi; 5) qadimgi turkiy til terminologiyasi.

2-topshiriq. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to‘g‘ri? Javoblar jadvaliga «ha» yoki «yo‘q» so‘zlarini yozing.

A.Umumiste‘mol so‘zlardan farqli ravishda doim maxsus tushunchalarni anglatish, ifodalash uchun xizmat qilishga yo‘naltirilgan terminlar o‘zbek adabiy tilining shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari zaminida tarkib topdi va takomillashdi.

B.O‘zbek adabiy tili leksikasi qonuniyatlari negizida shakllangan terminologik leksika tarixini qadimgi turkiy til (VII-X) terminologiyasi, eski turkiy til (XI-XIV) terminologiyasi, eski o‘zbek adabiy tili (XV-XX asr boshi) terminlogiyasi, sho‘rolar davri o‘zbek tili terminologiyasi va istiqlol davri o‘zbek tili terminologiyasi tarzida davrlashtirish.

C.Hozirgi qardosh turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili leksik xazinasida muayyan darajada qo'llanishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika asosiy o'rinni egallamagan.

D.O'zbek tili terminologiyasini davrlashtirish salkam o'n to'rt asrlik vaqt mobaynida terminologik leksika tizimida ekstralingvistik va intralingvistik omillar negizida sodir bo'lgan jarayonlarni anglab yetish imkonini beradi.

E.Qadimgi turkiy til terminologiyasi o'z ichiga X-XII asrlarni oladi.

F.Eski turkiy til terminologiyasi o'z ichiga XI-XIV asrlarni oladi.

G.Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi o'z ichiga XV-XX asrlarni oladi.

3-topshiriq. Talabalarni guruhlariga bo'ling. Guruhlarga qadimgi turkiy til terminologiyasiga xos 5 tadan qarindosh-urug'chilikka oid termini daftaringizga yozib oling va lug'at maqolasi tuzing.

4-topshiriq. *Tushirib qoldirilgan so'zlarni yozing.*

1) Oromiy yozuvi asosida shakllangan. Xorazm alifbosi miloddan avvalgi asrlarda qo'llanilgan bo'lib, u harfdan iborat. U,dan topilgan sopol idishning sirtida saqlangan. 2) Bizgacha yuzdan ortiq so'zlari yetib kelgan. Uning topilmalari milodning asrlariga tegishlidir. 3) So'g'diyona viloyati Zarafshon, Qashqadaryo vohalarini o'z ichiga olgan.....yozuvidir. 4) So'g'd yozuviharfiy belgidan iborat bo'lib, u qadimgi uyg'ur, mo'g'ul va manjur yozuvlari uchun asos bo'lgan. 5) Markaziy Osiyo va Qozog'istonda istiqomat qilgan ko'chmanchi qabilalardir. 6) asrlardayoq o'lkamizda Fanlar akademiyasi, keyinchalik 1010-yilda Xorazmda tashkil topgan.

5-topshiriq. Berilgan terminlarni ularga mos keluvchi ma'lumotlar bilan moslashtiring.

1.	«Avesto»	A	Oromiy yozuvi asosida shakllangan. Miloddan avvalgi V-III asrlarda qo'llanilgan bo'lib, u 22 harfdan iborat. U Katta Oybuyirqal'a, Qo'yqirilgan qal'adan topilgan sopol idishning sirtida saqlangan. Bu manba yagona aspabarak – otliq so'zidan iborat.		
2.	Qadimgi Xorazm tili va yozuvi	B	U 12 ming qoramol terisiga yozilgan bu kitobning bir qismini kuydirtiradi. Lekin uning qolgan qismlari miloddan avvalgi III asrda kitobat qilingan. XVIII asrda fransuz olimi Anketil Dyuperron tomonidan tarjima qilingan.		
3.	Baqtriya tili va yozuvi	C	Milodning I-IV asrlaridan boshlab, mazkur yozuv keng hududda tarqalgan. Mazkur tildagi yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo'g'ulistondan topilib o'rganilgan. Mazkur yozuv 17 harfiy belgidan iborat bo'lib, u qadimgi uyg'ur, mo'g'ul va manjur yozuvlari uchun asos bo'lgan.		
4.	So'g'd tili va yozuvi	D	Uning topilmalari milodning I asrlariga tegishlidir. Mazkur yozuvi oromiy va qadimgi yunon alifbesiga asoslanib rivojlangan. Mazkur til va yozuvning namunalari Surxon vohasi, Tojikiston, Shimoliy Afg'onistondan topilgan bo'lib, ular uncha yaxshi o'rganilmagan.		
5.	Sak tili va yozuvi	E	Mazkur tilda yoritilgan eng qadimgi manba–bu Olmaota yaqinidagi Issiq qo'rg'oni, Andijonning Lo'mbitepa, Termizning Fayoztepa, Afg'onistonning Dashti Novur, Sharqiy Turkistonning Xotan vohasidan topilgandir. Bu yodgorliklar alifbesida 26 harfiy belgi mavjud.		
Javob	1 -	2-	3-	4-	5-

6-topshiriq. Testlarni bajaring.

1.Ibn Sino tovushlarning qanday paydo bo'lishini birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab bergan olimdir. Muallif birinchilardan bo'lib, fizikaviy va nutq tovushlarini ajratib, fizikaviy-akustik tovushni ... termini bilan ataydi.

- A) *savt;
- B) harf;
- S) unlilar;
- D) undoshlar;

2.Ibn Sino tovushlarning qanday paydo bo'lishini birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab bergan olimdir. Muallif birinchilardan bo'lib nutq tovushlarini ... «harf» termini bilan izohlaydi.

- A) *harf;
- B) savt;
- S) unlilar;
- D) undoshlar;

3. Forobiy tilshunoslikni quyidagicha tasnif etadi: a) sodda so'z haqidagi fan; b) so'z birikmalari haqidagi fan; v) sodda so'z qonunlari haqidagi fan; g) yozuv qonunlari va to'g'ri talaffuz haqidagi fan; d) she'r tuzilishi qoidalari haqidagi fan.

- A) noto'g'ri;
- B) qisman to'g'ri;
- S)* to'g'ri;
- D) faqat A va B javoblar to'g'ri;

4. Tabobat olamida dunyoni lol qoldirgan Ibn Sinoning tilshunoslikka oid asari hozirga qadar tilshunoslar diqqatini jalb etib kelmoqda.

- A) *«Asbobi xudut al xuruf»;
- B) «Saydana»;

S) «Minerologiya»;

D) «Kimyo»;

5. Beruniyning asari dorivor o'simliklar lug'ati vazifasini ham bajaradi. Ushbu asar, o'z navbatida, ham izohli, ham tarjima, ham etimologik, ham dialektologik, ham terminologik lug'atning ilk namunasi hisoblanadi.

A) «Asbobi xudut al xuruf»;

B) *«Saydana»;

S) «Minerologiya»;

D) «Kimyo»;

6. Terminlarni sohasiga qarab tartiblang.

1. barg'u

A) qo'shin

2. cherig/cherik

B) o'lja

3. tegin

S) muxr

4. tamg'a

D) xonzoda, shahzoda

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. «O'zbek terminologiyasi»da yozma manbalarni o'rganishdan maqsad nima?

2. Forobiy tilshunoslik fanining qaysi sohalari bilan shug'ullangan?

3. Forobiyning qaysi asarida terminologiyaga oid masalalar ko'rsatilgan?

4. Beruniyning «Saydana» asari haqida nimalarni bilasiz?

5. Ibn Sinoning terminologiyaga qo'shgan hissasi nimalardan iborat?

2-topshiriq. *Berilgan matndan terminlarni topib, daftaringizga yozib oling. Terminlarning izohini keltirib, qaysi fan sohasiga tegishli ekanligini ayting. Kichik lug'at yarating.*

Yurtdoshimiz Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzluo' Tarxon Forobiy (873-950) ni esga olish joiz. U Forobda turkiy elatdan bo'lgan harbiy oilasida tug'ildi. Shosh, Buxoro, Samarqand shaharlarida ta'lim olib, so'ng Rey, Isfahon, Hamadon shaharlarini bosib o'tib, Bag'dodga kirib bordi. 70 dan ortiq tilni, o'z davrigacha yaratilgan ilmiy-falsafiy boylikni chuqur o'zlashtirdi. Forobiy saroy doiralaridan iloji boricha o'zini uzoq tutgan, kamtarona hayot kechirgan, faqat umrining oxirida Xalab hokimi Sayfuddavla (943-967) iltifotiga sazovor bo'lib, uning homiyligida birmuncha barakali ijod qilishga muyassar bo'lgan. Arab dunyosining Misrdan tortib ko'p shaharlarini kezib chiqqan alloma Damashq shahrida vafot etgan va o'sha yerga dafn etilgan.

Forobiy 160 dan oshiq asar yozgan qomusiy bilim sohibi edi. U yunon faylasuflari merosini chuqur o'rganib, ularga sharhlar yozdi. Ayniqsa, Aristotelning murakkab falsafiy asarlarini batafsil sharhlab berdi. Uning sharhlari asosida katta bir guruh allomalar yunon falsafa maktabi mazmunini yangicha talqinda o'zlashtirdilar. Bundan tashqari Forobiy ilmning turli yo'nalishlari bo'yicha (falsafaning umumiy masalalari, bilish nazariyasi, fanlar tasnifi, matematika, astronomiya, muzika, adabiyot nazariyasi, notiqlik san'ati, fizika, kimyo, tibbiyot, biologiya, etika, pedagogika, huquqshunoslik, davlatni boshqarish nazariyasi, siyosatshunoslik va boshqa turli sohalarda) mustaqil risolalar yaratdi.

Insonning baxt-saodatga erishuvi, fozil jamiyat va uning hukmdori haqidagi Forobiy olg'a surgan g'oyalar keyingi asr allomalari tomonidan yanada rivojlantirilib, insoniyat tarixini to'g'ri tushunish va talqin qilishda yangicha yondashuvlarga asos soldi. Forobiy merosi XII-XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy va boshqa tillarga tarjima qilinib,

Evropa xalqlari ma'naviyatini boyitishga xizmat qildi. Forobiy va uning ijodiy faoliyati haqida katta monografik risolalar o'zbek tilida bosilib chiqqanligi uchun bu haqda ortiqcha ta'rif shart bo'lmasa kerak. Faqat bir narsaga e'tibor berishni bugungi kun taqozo qiladi. Allomaning borliq haqidagi yaxlit tasavvuri va talqinlari sobiq sovet davri hukmron mafkurasi talablaridan kelib chiqib ko'p jihatlari chalkash talqin etilgan.

Forobiy sof falsafiy Tavhid ta'limotini yaratishni niyat qilgan, desak to'g'riroq bo'lar. Uning mulohazalari islomdan tashqarida emas, balki ilohiy kitobda ta'kid etilgan Tavhid ta'limotini to'g'ri talqin etishga tomon yana bir pog'ona yuqoriroq ko'tarilish, deyish ma'qulroq ko'rinadi. Shu o'rinda Aristotel va Forobiy, kengroq olsak, qadim Yunon mumtoz falsafasi va islom ma'rifatchiligi davri bilan Tavhid falsafasi orasidagi nisbat haqida ba'zi mulohazalarga ehtiyoj seziladi. Nega islom ma'rifatchilari Homerning badiiy ijodiga yoki Esxil va Sofokl tragediyalariga kamroq e'tibor berib, Aflotun va Arastu falsafasiga ayricha diqqat qaratdilar? Avval musulmon mutafakkirlari yunon badiiy adabiyotidan xabardor bo'lmaganlar deb faraz qilindi, ammo bu noto'g'ri bo'lib chiqdi. Bizning nazarimizda, masalaning mohiyati boshqacharoq. Ma'lumki, qadim yunon madaniyati asotir tafakkur bosqichida (fikrlash tarziga ko'ra olganda «Avesto» madaniyatining mantiqiy davomi sifatida) shakllangan. Shu sababli u davr badiiy adabiyoti ham xalqqa yaxshi ma'lum bo'lgan asotir timsollarga tayanib yaratilgandir. To Aflotun falsafasiga qadar biz shu holatni mushohada qilamiz. Aflotun falsafasida asotir timsoliy qobiq yoki po'stloqqa aylangan. Asl idealizm – bu Aflotun falsafasidir. Undagi ideyalar olami haqidagi tasavvur asotir tafakkur qobig'ida yangi bir dunyoqarash – borliqning falsafiy talqini yaralib kelayotganidan darak berardi.

Forobiyni va umuman, X-XI asr musulmon donishmandlarini Aristotel falsafiy merosiga jazb etgan narsa xuddi shu holat, ya'ni asotir tafakkurni sof falsafiy dunyoqarash yengib o'tganligi bo'lsa, ajab emas.

Shu nuqtai nazardan Aristotel qarashlari Borliq haqiqatini ochiq ko'z bilan, ya'ni sof aql ko'zi bilan idrok etishdagi birinchi qadam bo'lib, Forobiy talqinida bu qarashlar sohibi Birinchi muallim nomini oldi. Talqin etuvchining o'zi esa Ikkinchi muallim ataldi. Shu o'rinda yana Navoiy yaratgan timsollar yodga tushadi. Suqrot Farhodni ming yil kutganini aytadi. Aristotel merosi ham turk yigiti Abu Nasr Muhammadni 14 asr kutdi. Islomgacha ahli bashar falsafiy tafakkuri avj nuqtasi bilan Tavhid falsafasining sof aqlga tayangan ifodasi tutashuvi shu tariqa amalga oshdi.

Forobiy timsolida milliy tafakkurimiz umumbashariy miqyosga ko'tarildi, ya'ni Forobiy falsafasi o'zidan oldingi umumbashariyat mantiqiy tafakkurining cho'qqisi - Aristotelning borliqni idrok etish darajasiga yetishib, undan ilgarilab ketdi. Islom Tavhid falsafasining Forobiydan keyingi taraqqiyoti butun bashariyatni tafakkur taraqqiyotida yangi pillapoyalardan yuqoriga olib chiqib keta boshladi.

3-topshiriq. «Qadimgi turkiy til terminologiyasi» mavzusi yuzasidan keysni bajaring.

Ishdan maqsad: Qadimgi turkiy til terminologiyasi rivojlanishi dinamikasi bo'yicha asosiy ko'nikmalarni takrorlash. Terminlardan va lug'atlardan foydalanish ko'nikmalarini egallash.

Masalaning qo'yilishi: Ushbu amaliy ish davomida talaba quyidagilarni bajarishi lozim:

- qadimgi turkiy til matnlaridan terminlarni topish;
- turkiy til obidalari matnida qo'llangan sof turkiy terminlarni aniqlash;
- manbalarida qo'llangan arabcha o'zlashma terminlarni topish;
- manbalarida qo'llangan boshqa o'zlashma terminlarni topish.

4-topshiriq. «Avesto», Qadimgi Xorazm tili, Baqtriya, So'g'd va Sak tiliga oid manbalardan qo'llangan soha terminlarini toping.

5-topshiriq. Qadimgi turkiy til terminologiyasiga oid terminlarni mavzuiy guruhlarga ajrating. *Tabg'ach, Etukan yish, Bekli cho'l, Rabati o'g'uz, Chambud, Basug'un, Yugnak, Yassi, arg'u, turk, qarluq, chigil, tatar, avar, qitaniy, tangut, Irtish, Selenga, Qarako'l, Yartiko'l, Kazliko'l, Balqashko'l, adig', bichin, at, arslan, ingak, buqa, arqar, soqaq, toba, tabishqan, ag'ru, suruk, ata, apa, og'ul, qiz, qatun, ar, ini, ag'a, achi, yigun, choluuq, kalin.*

Toponimlar	Etnonimlar	Gidrotoponimlar	Zoonimlar	Qon-qarindoshlik terminlari

6-topshiriq. Qadimgi turkiy tilga oid quyidagi o'zlashma terminlarni leksik-semantik jihatdan bir-biriga moslashtiring.

1.	Toponimlar						A	hargiz, hanuz		
2.	Somatik terminlar						B	agar		
3.	O'lchov tushunchasini ifodalovchi terminlar						S	padsha		
4.	Qurilishga oid terminlar						D	dost, dushman		
5.	Jism tushunchasini ifodalovchi terminlar						E	hanuz		
6.	Payt tushunchasini ifodalovchi terminlar						F	dohar		
7.	Antonimlar						G	dor		
8.	Mansab ifodalovchi terminlar						H	baland, bisyar		
9.	Shart ma'nosini ifodalovchi terminlar						I	apdam		
10.	Bog'lovchi vazifasida keluvchi terminlar						J	Kant, bao', buzruk		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan falsafa faniga oid 50 ta terminini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularga esse yozing.

«Qadimgi turkiy til terminologiyasi», «Qadimgi turkiy til va terminologiya sohasining rivoji», «Abu nasr Forobiyning terminologiyaga qo'shgan hissasi», «Abu Rayxon Beruniy – fitonim terminlarining asoschisi», «Abu Ali ibn Sinoning terminologiya sohasiga qo'shgan hissasi».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki ijodiy yondashgan holda videorolik yarating.

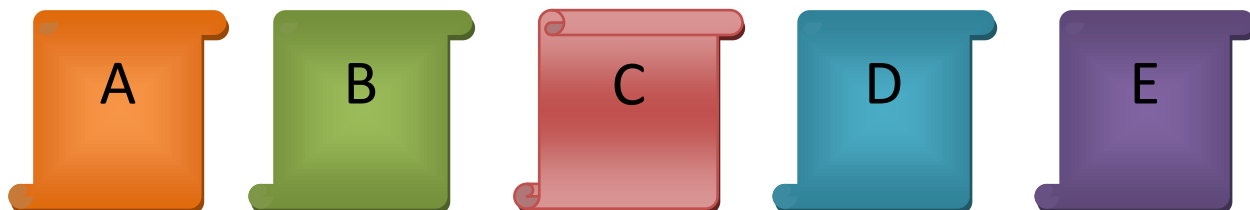
4-topshiriq. Beruniyning «Saydana» asarida berilgan terminlarni topib, ularni tasniflab kichik lug'at yarating.

5-topshiriq. «Avesto» va sug'd tilida uchraydigan, hozirgi kunda ham qo'llaniladigan terminlar haqidagi fikrlarning qaysilari to'g'ri?

1. A. *xapta* – hafta, yetti ma'nolarini anglatadi.
2. B. *band* – bog'lab qo'yish ma'nosini anglatadi.
3. C. *zar - yorug'lik* ma'nosini anglatadi.
4. D. *bihisht* – eng yaxshi jahon ma'nosini anglatadi.
5. E. *nau* (nav) – eski ma'nosini anglatadi.

Faqat to'g'ri javoblar yoziladi (noto'g'ri javoblar yozilmaydi).

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

So'g'd tilida uchraydigan va hozirgi kunda ham qo'llaniladigan mazkur terminlarni ma'nolariga mos juftlang.

1.	kand (kent)	A	yangi uy-joy, makon.			
2.	tak	B	to'rt qurilish, gumbaz;			
3.	kat	C	daryo bo'yidagi makon, qo'rg'on			
4.	Katob (Kitob)	D	uy-joy, makon			
5.	Chortak (Chortoq)	E	qurilish, gumbaz;			
6.	Navkat (Navqat)	F	Shahar			
Javob	1 -	2-	3-	4-	5-	6-

5-topshiriq. 1-kurs akademik litseylar uchun mo'ljallangan adabiyot darsligida berilgan «Avesto»ning matnidan teonimlarga oid terminlarni yozish va kichik lug'at tayyorlash.

Adabiyotlar:

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи // Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012, 226-441-б.

2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент, 2002, 3-26-б.

3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

4. Йўлдошев Б. «Ўзбек тилшунослиги тарихи» фанидан услубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2012. – 164 б.

5. Ўринбоев Б., Йўлдошев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Ўқув-услубий қўлланма. – Навоий, 2002.

6. Ўринбоев Б., Қурбонов Т. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Услубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2006, 7-39-б.

7. Абу Али ибн Сино. Фонетика ҳақида рисола. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979.

8. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.

9. Хайруллаев М. Абу Наср Форобий. – Тошкент: Фан, 1961.

10. Бердиёров Х., Хўжаев Т., Йўлдошев Б. Умумий тилшунослик. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1979.

2.2. Eski turkiy til terminologiyasi

Reja:

1. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari.
2. «At-tuhfa» asarining terminologiyadagi o'rni.
3. Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari.

Tayanch tushunchalar: Eski turkiy til, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar, Mahmud Qoshg'ariy: «Devonu lug'otit turk», Mahmud Zamaxshariy: «Muqaddimat ul-adab».

Eski turkiy til manbalari muayyan til qoidalari, ularda yuz bergan jarayonlar, qolaversa, yozilish tarixi nuqtai nazaridan ilk eski turkiy til (XI-II) va XIII-XIV asrlarda qo'llangan eski turkiy til tarzida tasniflanadi. Sakkizinchi asrdan e'tiboran arab tili, arab xati va islom mafkurasining Turonzaminda qaror topishi, bir qator mahalliy sulolalar (qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar)ning birin-ketin siyosat sahnasiga chiqishi singari obyektiv jarayonlar ostida o'zligini yo'qotmagan eski turkiy til (XI-XIV)da terminologik leksika ko'laminin bir qadar kengayganini kuzatish mumkin.

Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga asosan qoraxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan vaqtda yuzaga kelgan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», adib Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlari», Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab», muallifi noma'lum «O'g'uznoma» singari asarlar taalluqlidir. Bu asarlar shuningdek **dz** tilli manbalar deb yuritiladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilning o'ziga xos jihatlaridan biri *yadag'* «yayov, piyoda», *adag'*

«oyoq», *adgu* «ezgu», *qadg'u* «qayg'u, alam, iztirob» singari leksemalarning inlautida d fonemasi ishlatilgan. X-XI asrlardan e'tiboran mazkur fonemaning dz shakliga o'tishi qonuniyat tusini olaboshlagan va keltirilgan so'zlar *adzag'*, *adzgu*, *qadzg'u* tarzida qo'llanishda bo'lgan.

XIII-XIV asrga kelib dz tovushining sekin-asta y tovushi bilan almashilish jarayoni kuzatiladi. Ushbu jarayon taxminan XV asr boshlariga qadar davom etgan. Ya'ni *yadzag'*, *adzag'*, *adzgu*, *qadzg'u* kabi sof turkiy so'zlar *yayag'*, *ayag'*, *ezgu*, *qayg'u* shakllari ham qo'llanavergan. Ba'zi manbalar matnida har uchala shaklli so'zlarning ishlatilganining guvohi bo'lamiz. Masalan, Nosiruddin Rabg'uziyning 1310-yilda Raboto'g'uz beki Nosiruddin To'qbo'g'abek iltimosiga ko'ra yaratilgan «Qissai Rabg'uziy» asari tilida «quduq» ma'nosini ifodalash uchun nafaqat so'zning asar yaratilgan davrga oid *qudzuq*, *quyuq* shakllari, balki qadimgi *quduq* shakli ham ifodasini topgan. Mazkur ashyoviy material XIV asrda Xorazmda d tovushining dz tovushiga o'tish jarayonining to'la-to'kis yakunlanmaganligi, ayni chog'da tilda yetakchilik qilgan dz tovushining y tovushiga o'rnini bo'shatib bera boshlaganidan dalolatdir. Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tilida yuqorida tahlilga tortilgan leksemaning *quduq* rudiment shakli saqlanib qolgan.

Qoraxoniylar hukmronligi davrida fotih arablar hamda salkam yuz yil taxt tepasida turgan somoniylar vaqtida qaddi dol holatiga tushib qolgan turkiy tilning qomati ma'lum darajada rostlandi, unda bir qator badiiy, didaktik, diniy, tarixiy asarlar yaratildi. Bizning kunimizga yetib kelgan obidalar matnidan eski turkiy til so'z boyligining o'ta rang-barang, miqdor jihatdan salmoqli, asosan, o'z qatlamidan iborat bo'lganligini ilg'ash qiyinchilik tug'dirmaydi. Ayni chog'da eski turkiy til so'z boyligining rivojlanishida arab, fors-tojik tillarining ham sezilarli ta'siri bo'lganligini inkor etish mumkin emas, albatta. Eski turkiy til leksikasining o'ziga xos jihatlari o'sha davrlarda tuzilgan leksikografik

manbalarda ravshan aksini topgan. Boy madaniy merosga ega bo'lgan turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqining tarixida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari alohida ahamiyatga molik. «Devon» o'z davridagi turkiy qabilalarning so'z boyligi, lug'atini izohlashga, so'zlarning ma'no va ma'no nozikliklarini ochib berishga, turli qabila tillari o'rtasidagi xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ko'rsatishga mo'ljallangan. Mahmud Qoshg'ariy eskirgan (arxaizm) so'z namunasi ko'rsatib, ularning adad jihatdan ko'pligini e'tirof etgan. Bu holat «Devon»da izohlangan tilning juda qadimiyligini belgilaydi. Lug'atdan o'rin olgan so'zlar ikki, ya'ni ism va fe'llarga taqsimlangan holda izohlangan. Dastlab ismlar, so'ngra fe'llar berilgan. Ismlarda ham, fe'llarda ham oldin hamza (*u, o, a*) harflari bilan boshlagan so'zlar, keyin maxsus alifbo tartibida *b, t ba* h.k. harflar bilan boshlangan leksemalar izohini topgan. Mahmud Qoshg'ariy lug'at materiallarini yig'ish asnosida nafaqat jonli so'zlashuv tili materiallari, shuningdek, eski turkiy til terminologiyasi tizimiga doir ko'pdan-ko'p terminlarni ham to'plagan va izohlagan. Chunonchi, *su* «lashkar, armiya», *oq* «o'q», *im* «parol», alp «qahramon, botir», sungu «nayza», urush «jang», atlig' «suvoriylar», *tutg'aq* «ayg'oqchi qism» va h.k., *qag'an* «xoqon», *xan* «xon», *yafg'u* «oliy lavozim egasi», *tutuq* «harbiy gubernator singari ijtimoiy-siyosiy terminlar shular jumlasidandir.

Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tili so'z boyligini o'zida mujassam etgan leksikografik manbalar sirasiga avvalgi mavzuda ta'kidlanganidek, arab tilida yaratilgan bir qator risolalarni kiritish o'zini oqlaydi. Zotan, «Kitob ul idrok», «Tarjumon», «At-tuhfa», «Kitob ul-bulg'ot», «Al-qavonin» singari filologik risolalar asosan turk tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan qo'llanma vazifasini o'tagan bo'lsa-da, biroq bu asarlarda turkiy tillarning so'z boyligi, ularning strukturasi, tematik guruhlariga oid qimmatli ma'lumotlar aksini topgan.

Turkiy-qipchoq tili fonetikasi, leksik boyligi, morfologiyasini arab millati vakillariga tanishtirish uchun yuzaga chiqqan «Tarjumon turki va

ajami va mo'g'ali» risolasi to'rt qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda ismlar, ikkinchi qismda fe'l masdari buyruq mayli, uchinchi qismda so'zlarning turlanishi va fe'llarining tuslanishi, to'rtinchi qismda so'zlarning qo'llanish qoidalar haqida mulohaza yuritgan. Asarning birinchi ismlar haqidagi qismi 26 faslni o'z ichiga olgan. Bular: oson va unga tegishli narsalar, yer va undagi joylar, daraxtlar, mevalar, o'simliklar, ekin va donlar, qushlar va ularga o'xshash narsalar, yirtqich hayvonlar, hashoratlar, otlar va ularning turlari, ot abzali, qurol-aslaha va urush asboblari, tuya va qoramollar, qo'y va echkilar, oziq-ovqat va sutlar, uy asbob-anjomlari, palos, ayollarga xos narsalar, kiyim-kechak, gazmol, uning xillari, insonning tashqi va ichki a'zolari, son va sanoq sonlar, hunar turlari, martabalar, kishilarning sifatlari, har bir narsaning nomi va ularning zidi, vaqt, turki va turkiy bo'lmagan ismlarning izohi, ranglar va ularning orttirma darajalari, ma'danlar, qarindosh urug'lar, xo'jayin, qul-cho'ri, tanish-bilishlar va dard-kasalliklar, dori-darmonlar va o'lim haqidagi fasllardan tashkil toptirilgan. Ayni shunga yaqin fikrni «At-tuhfa»ning tuzilishi borasida ham bildirish mumkin. Harflar bo'limidan keyin bevosita so'zlarning izohi, ma'nosi ochilgan. Izohlanayotgan so'zlar qanday harf bilan boshlanishi jihatidan guruhlashtirilgan: hamza harfi bilan boshlanuvchi so'zlar-*tangri* «Olloh», *kichi* «kishi», *qadash* «aka», *tul* «tul», *yalmag'ay*, *saqalsiz* «saqolsiz», *solagay* «chapaqay», *tumav*, *tumag'* «tumov» va h.k., b/p harfli so'zlar *qarin* «egov», *qizliq* «qizlik, bokiralik», *qut* «baxt», *qizg'ansh* «baxil», *abdal* «ahmoq», *kol* «ko'l» va h.k. Asar boy leksik materialni qamrab olgan bo'lib, unda katta miqdordagi sinonimlar, antonimlar, omonimlar qatori boshqa filologik risolalarda qayd etilmagan leksemalarning ham mavjudligi bilan ahamiyat kasb etadi. Asarning leksik tarkibi taxminan 8000 ga yaqin so'zlardan iborat bo'lib, 1729 tasi ot, 1185 tasi fe'l, 313 tasi sifat, 92 tasi son, 53 tasi olmosh, 34 ravish, 22 tasi bog'lovchi, 32tasi ko'makchi, 7 tasi yuklama, 6tasi undovlardir. Asarning lug'at qismi 36 tematik guruhni tashkil qiladi.

Asar muallifi va boshqa tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, «At-tuhfa»ning til materiallari turkiy tillar va shevalarga xos bo'lib, aralash tilning qipchoq-o'g'uz tipi xususiyatlarini ifodalaydi.

O'zbek leksikografiyasining shakllanishida Mahmud Zamaxshariyning (18.03.1075 -1144) «Muqaddimat ul-adab»(Adab ilmiga muqaddima) asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Otsiz Xorazmshohga bag'ishlab tuzilgan asardagi arabcha so'zlar ostida forsha va turkiycha tarjimalarning berilishi o'zbek tarixiy leksikologiyasi, leksikografiyasi va terminologiyasi uchun qimmatli hisoblanadi. Lug'at besh qismdan iborat bo'lib, ot, fe'l, bog'lovchi hamda ot o'zgarishlari va fe'l o'zgarishlari haqida fikr yuritiladi. Lug'at muallifi asarda o'sha davr arab tilida qo'llanishda bo'lgan hamma so'zlarni, iboralar, terminlarni qamrab olgan holda izohlashga harakat qilgan, ularning etimologiyasini aniqlashga intilgan. Lug'at arabchadan fors, eski o'zbek tili (chig'atoy tili), mo'g'ul hamda turk tillariga ilk bor 1706-yilda Xoja Is'hoq afandi tomonidan usmonli turk tiliga tarjima qilingan. Zamaxshariyning mazkur asarida she'rshunoslik, uslubshunoslik xususida ham bahs yuritilgan. Badiiy tasvir vositalariga aniq, lo'nda izohlar keltirilgan. Chunonchi, kinoya va tarz badiiy san'atlari orasidagi farqni ko'rsatib bergan va shu jihatdan terminologiya sohasiga o'z hissasini qo'shgan.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Qoraxoniylar davrida yaratilgan asarlarni mualliflari bilan juftlang.*

1.	Yusuf Xos Hojib	A	«O'g'uznoma»			
2.	Mahmud Qoshg'ariy	B	«Muqaddimat ul-adab»,			
3.	Ahmad adib Yugnakiy	C	«Hikmatlar»			
4.	Ahmad Yassaviyning	D	«Hibat ul-haqoyiq»,			
5.	Mahmud Zamaxshariyning	E	«Devonu lug'otit turk»			
6.	Muallifi noma'lum asar	F	«Qutadg'u bilig»			
Javob	1 -	2-	3-	4-	5-	6-

2-topshiriq. «Devoni lugʻatit turk» asarida berilgan terminlarni maʼnolari bilan juftlang.

1.	su	A	hukmdor, yurtboshi			
2.	elchi	B	lashkar			
3.	qagʻan	C	xoqondan keyingi oliy lavozim egasi			
4.	yabgʻu	D	hukmdor			
5.	xatun/qatun	E	malika			
6.	tutugʻ	F	tuman hokimi			
Javob	1 -	2-	3-	4-	5-	6-

3-topshiriq. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari toʻgʻri?

✓ Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig», Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk», Ahmad adib Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar»i, Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab», muallifi nomaʼlum «Oʻgʻuznoma» singari asarlar taalluqlidir.

✓ Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga «Avesto», xorazmiy, baqtriy, soʻgʻd, sak tili va yozuviga oid asarlar taalluqlidir.

✓ Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga kiruvchi asarlar **dz** tilli manbalar deb yuritiladi.

✓ Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk» asari oʻz davridagi turkiy qabilalarning soʻz boyligi, lugʻatini izohlashga, soʻzlarning maʼno va maʼno nozikliklarini ochib berishga, turli qabila tillari oʻrtasidagi faqatgina terminologik birliklarni koʻrsatishga moʻljallangan.

✓ Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga kiruvchi asarlar **sh** tilli manbalar deb yuritiladi.

✓ Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk» asari oʻz davridagi turkiy qabilalarning soʻz boyligi, lugʻatini izohlashga, soʻzlarning maʼno va maʼno nozikliklarini ochib berishga, turli qabila

tillari o'rtasidagi xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ko'rsatishga mo'ljallangan.

✓ XIII-XIV asrga kelib *dz* tovushining sekin-asta *y* tovushi bilan almashilish jarayoni kuzatiladi.

✓ «Tarjumon turki va ajami va mo'g'ali» risolasi to'rt qismdan iborat bo'lib, asarning birinchi ismlar haqidagi qismi 26 faslni o'z ichiga olgan.

✓ Nosiruddin Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» asari tilida *dz* tovushining *d* tovushi bilan almashilish jarayoni kuzatiladi.

✓ «Devon» Muqaddima va Lug'at qismidan iborat.

✓ «Devon» Muqaddima, Ilova, Asosiy qism va Lug'at qismidan iborat.

✓ «Kitob ul-idrok», «Tarjumon», «At-tuhfa», «Kitob ul-bulg'ot», «Al-qavonin» singari filologik risolalar asosan turk tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan qo'llanma vazifasini o'tagan.

✓ «Tarjumon turki va ajami va mo'g'ali» risolasi besh qismdan iborat bo'lib, asarning har bir qismi 26 faslni o'z ichiga olgan.

✓ Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» (Adab ilmiga muqaddima) asari terminologiya uchun qimmatli hisoblanadi.

4-topshiriq. «Besh minutlik esse» usuli bo'yicha mavzu yuzasidan nimalarni o'rganganliklaringizni mustaqil bayon qiling va javobini topolmagan bitta savol bering.

5-topshiriq. Eski turkiy til terminologiyasiga oid arabcha va fors-tojikcha o'zlashma terminlarni ma'nolari bilan moslashtiring.

1.	Alim	A	qarz, kredit
2.	Bitigchi	B	mirza, munshiy
3.	Yatg'aq	S	tungi soqchi
4.	Yarisha	D	ko'rshapalak

5.	Yarg'uchi					E	qozi, sudya			
6.	Malik					F	hukmdor			
7.	Handasa					G	geometriya			
8.	Darug'a					H	qal'a, qo'rg'on boshlig'i			
9.	Muranay					I	sotuvchi			
10.	Lashkar					J	qo'shin			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. O'zbek terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishida leksikografiyaning ta'siri qanday bo'lgan?

2. O'zbek leksikografiyasi qanday an'analar va prinsiplarga suyangan tarzda shakllandi?

3. O'zbek leksikografiyasi va terminologiyasida Maxmud Qoshg'ariyning hissasi haqida nimalar bilasiz?

4. O'zbek lug'atchiligining shakllanishida «Devonu lug'otit turk»ning qanday ulushi bor?

5. «Muqaddimat ul-adab» necha tillik lug'at?

6. O'zbek terminologiyasining rivojida Zamaxshariyning hissasi qanday bo'lgan?

2-topshiriq. «Eski turkiy til terminologiyasi» mavzusi yuzasidan keysni bajaring.

Ishdan maqsad: Eski turkiy til terminologiyasi rivojlanishi dinamikasi bo'yicha asosiy ko'nikmalarni takrorlash. Terminlardan va lug'atlardan foydalanish ko'nikmalarini egallash.

Masalaning qo'yilishi: Ushbu amaliy ish davomida talaba quyidagilarni bajarishi lozim:

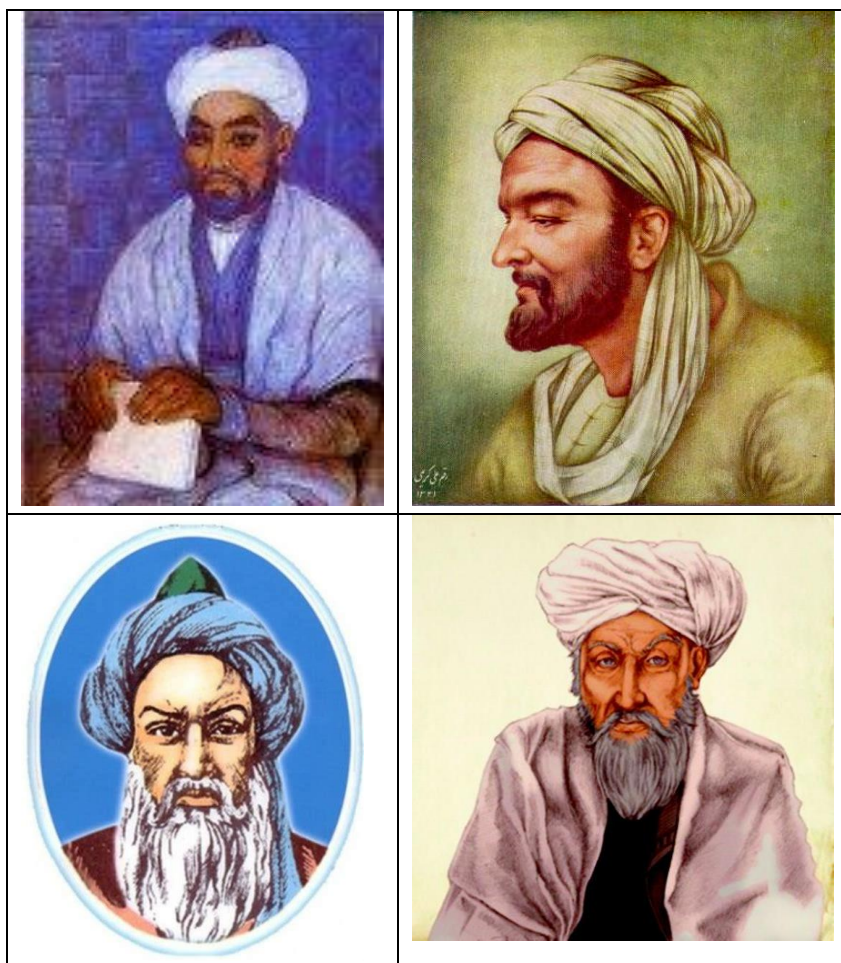
- eski turkiy til obidolari matnida qo'llangan sof turkiy terminlarni aniqlash;

- eski o'zbek adabiy tili manbalarida qo'llangan o'zlashma terminlarni ko'rsatish;
- «Devonu lug'otit turk»dagi terminlar talqinini izohlash;
- «Qutadg'u bilig» pandnomasida qo'llangan harbiy terminlarni sharhlash;

3-topshiriq. Mavzuni «FSMU» usulida tahlil qiling.

4-topshiriq. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til terminologiyasini qiyoslang va o'xshash, farqli jihatlarini ko'rsating. «Venn diagrammasi» usuli asosida tahlil qiling.

5-topshiriq. Rasmlarda kimlar tasvirlangan, ularning terminologiyaga oid fikrlari yoki asarlarini keltiring va izoh bering.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan falsafa faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularda esse yozing.

«Eski turkiy til terminologiyasi», «Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida terminlarning qo'llanishi», «Mahmud Qoshg'ariyning terminologiyaga oid qarashlari», «Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarida soha terminlarining o'rni», «Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar» va terminologiya», «Mahmud Zamaxshariyning terminologiyaga oid qarashlari».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki videorolik yarating.

4-topshiriq. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida qo'llangan terminlarni yozib oling va kichik lug'at tayyorlang.

5-topshiriq. Sartaroshlikka oid terminlarni to'plab, kichik lug'at tayyorlang (Eslatma: sartaroshxonaga borib, usta bilan suhbatlashib, nomma-nom yoziladi).

Adabiyotlar:

1. Абдушукуров Б. Эски туркий тил лексикаси. – Тошкент, 2015.
2. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. –Ташкент, 1940.
3. Дадабаев Х. Обественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991.

4. Усмонов О., Хамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1981.

2.3. Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi

Reja:

1. XIV asrga oid arab tilida yozilgan grammatik (filologik) risolalar.
2. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk», «Shajarai tarokima» asarlari.
3. Alisher Navoiy asarlarida terminlarning qo'llanilishi.

Tayanch tushunchalar: Abu Hayyon: «Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok», Mamlyuklar davlati, Halil bin Muhammad bin Yusuf al-Ko'nyaviy: «Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'ali», «Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug'atit turkiya», Jamoluddin Turkiy: «Kitob bulg'at al-mushtoq fi-l-lug'atit- turkiya va-l-qifchaq», «Al-qavoninu-l kulliya li-zabtil-lug'atit turkiya».

O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasining qaror topishida XIV asrga oid arab tilida yozilgan grammatik(filologik) risolalarning sezilarli o'rni borligi turkologiyada allaqachon e'tirof etilgan. Turkiy tilning grammatikasi haqida bahs yuritishga yo'naltirilgan Abu Hayyonning (vafoti 1344-yil) «Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok», M.T.Xoutsma fikricha, 1245-yilda Mamlyuklar davlati(1250-1517)da Halil bin Muhammad bin Yusuf al-Ko'nyaviy tomonidan yaratilgan «Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'ali», muallifi noma'lum «Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug'atit turkiya», Jamoluddin Turkiyning «Kitob bulg'at al-mushtoq fi-l-lug'atat- turk va-l-qifchaq», XVI asr boshida Qohirada ta'rif etilgan «Al-qavoninu-l kulliya li-zabtil-lug'atit turkiya» singari asrlarda turkiy tilning so'z boyligi, alaxusus, terminlar tizimi ma'lum darajada ifodasini topgan. Mazkur davr

asarlarida qayd etilgan turkiy til leksikasi, chunonchi, terminlar tizimini «Tarjumoni turki va ajami va mug'ali»da keltirilgan quyidagi mavzuiy guruhlarining ajratilganini qayd etish bilan cheklanamiz: *kishi nomlari* – Alaqush, Aqtay, Altuntash, Baybars, Sonqur va h.k.; *Astronimlar*: Ulkar; *geografik nomlar*: Sham, Misr; *zoonimlar*: at, okuz, qatir, bog'a, ayg'ir va h.k.; *yirtqich hayvonlar*: aslan, sirtlan, bori, tulku va h.k.; *qush va hashoratlar*: qartal «burgut», sarcha «chumchuq», qaz, qarlag'ach, qarg'a va h.k.; *harbiy asbob-anjomlar* ya, kirish «yoy ipi(tetiva)», sungu «nayza», qalqan, choqmar va h.k.; *tibbiy terminlar*: yig'ik «kasallik, illat», ag'ri «og'riq», soka «bemor, kasal», isitma, oturmak «yo'tal» va h.k.; *musiqiy terminlar*: duduk «musiqa asbobi», tomru «do'mbira», yaqliq «rubob», sibizg'u «sivizg'a» va h.k.

O'zbek leksikografiyasining shakllanishida Alisher Navoiy va o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari asarlariga tuzilgan lug'atlarning roli sezilarlidir. Jumladan, Husayn Boyqaro mirzo ko'rsatmasiga binoan 1405-yilda Toli Imoni Hiraviy tomonidan tuzilgan «Badoye ul-lug'at», Turkiya (Rum)da yaratilgan muallifi noma'lum chig'atoycha(eski o'zbekcha)-usmonli turkcha «Abushqa» (XVI asr), Muhammad Mahdiyxonning eski o'zbekcha-forscha «Sanglox» (1748), Fathali Kojar Qazviniyning 1862 - yilda tuzilgan «Lug'ati atrokiya», Ya'qub Chingiyning «Kelurnoma», Shayx Sulaymon Buxoriyning «Lug'ati chig'atoyi va turki usmoniy» kabi asarlar o'zbek lug'atnavisligining durdonalari safidan o'rin olgan.

Abu Muzaffar Muhitdin Avrangzeb (1658-1707) saroyida xizmat qilgan Muhammad Yoqub Changiy «Kelurnoma» asarini yaratdi. Bu asar ikki xil lug'atning ajoyib namunasi. Lug'at 15 bobdan va 332 fasldan iborat. Ulardan 14 bobi arab alfaviti asosida joylashtirilgan 400 dan ortiq fe'llarni izohlashga bag'ishlanadi. Sarlavha so'z sifatida fe'lning infinitiv shakli beriladi.

O'zbek tilshunosligi tarixida terminologiya masalalarini o'z ichiga olgan lug'atlar ham uchraydi. Ana shunday lug'atlardan biri Mirza

Mehdixonning «Sangloh» lugʻatidir. Bu lugʻat «Maboni ul-lugʻat» («Til asoslari») nomli grammatik ocherkni ham oʻz ichiga oladi. Unda Mirzo Mehdixonning lingvistik qarashlari atroflicha berilgan. Lugʻat 1172-1173 - yillarda yozilgan. Lugʻatda feʼl zamonlari, affikslarining fonetik variantlari, olmoshlar hamda umuman grammatik terminlar haqida fikr yuritiladi.

Xonliklar davrida tilshunoslik sohasida maxsus asarlar yuzaga kelmagan boʻlsa ham, tarix, adabiyotshunoslikka oid asarlarda terminologiyaning ayrim masalalari eʼtirof etiladi. Bu jihatdan Abulgʻoziy Bahodirxonning «Shajarai turk», «Shajarai tarokima» asarlari alohida oʻrin egallaydi. U oʻzining «Shajarai turk» asari toʻgʻrisida shunday deydi: «Bu tayirgʻa xudoyi taolo inoyat qilib, koʻp nimarsa bergan turur. Xususan, uch hunar bergan turur. Avval sipohigarlikning qonuni va yoʻsinikim, nechuk oʻtlanmoq va yurumak va yosoq yasamoq, koʻp birlan yuruganda nechuk qilmoq, oz birlan yuruganda nechuk qilmoq. Doʻstga, dushmanga nechuk soʻzlashmak. Ikkinchi, masnaviyot va qasoid va gʻazaliyot va muqattaʻot va ruboiyot va barcha ashʻorni fahmlamaklik, arabiy va forsiy va turkiy lugʻatlarning maʼnosini bilmaklik. Uchinchi, odam axdindin to bu damgacha Arabistonda, Eron va Turonda va Moʻgʻulistonda oʻtgan podshogʻlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam yoki ziyodin bilmaklik¹».

Abulgʻoziy Bahodirxonning tilga boʻlgan munosabati yuqoridagi ikki asarda oʻz ifodasini topadi. Muallif har ikki asarda onomastik (antroponimik, toponimik, etnografik) maʼlumotlar berayotgan paytda, avvalo, uning etimologiyasi haqida soʻz yuritadi. Masalan, *mungul-moʻgʻul-soddadil*, yaʼni *qaygʻuli sodda* demakdir; *doʻrman-doʻrmon – toʻrt demakdir*. Yana oqayotgan suvni turklar *soy*, tojiklar *rudxona*, arablar *vodiy* derlar; *qiyot* togʻdan oqqan suv va boshqalar.

¹ Абдусайдов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Ўқув-услубий мажмуа. – Самарқанд, 2013. - Б.167.

Abulg'uzi Bahodirxonning «Shajarai tarokima» asarida quyidagi terminlar keltirilgan:

1. Qarindosh urug'chilikka oid terminlar: *ko'chini-xotini, hilayi-xotini, o'g'lon-ushoq - bola-chaqa, o'g'il-o'g'il, er-er, xotun-xotin, kelin-kelin, do'st-do'st;ota-ota; ini-uka*

2. Geografiya faniga oid terminlar: *atil suyi-volga daryosi, yoyiq-yoyiq daryosi, yoylash-yozda yashaydigan joy, kend-aholi yashaydigan joy, Mozandaron-Erondagi joy nomi; Tajan-suyi-Tajan daryosi; tengiz-dengiz; tushluq-janub; Tin suyi-don daryosi; temurqoziq-shimol; Xavorazm-xorazm;*

3. Zoologiya faniga oid terminlar: *tabushqan-quyon, qoz oyog'i-g'oz oyog'i, taquq-xo'roz, tovuq, teva-tuya, chiyin-chivin, semurg'-qush, qo'y-qo'y, yilqi-ot.*

Eski turkiy til terminologiyasi mavjud lisoniy qonun-qoidalar doirasida shakllandi va rivojlandi. Uning qadimgi turkiy til davriga nisbatan yanada taraqqiy etishida jonli so'zlashuv tili, turfa sheva materiallari qatori so'z yasash andozalari – modellari asosida yuzaga chiqqan istilohlar muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq eski turkiy tilda sanskrit, so'g'd, xitoy tiliga oid o'zlashmalarning ishlatilish sur'ati pasaydi, aksincha, arabcha va forsha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanish chastotasi va ko'lami ancha kengaydi. Biroq eski turkiy til terminologiyasining o'zagini asl turkiy qatlam tashkil qilishda davom etdi. *Alim* «qarz, kredit», *berim* «to'lov, qarzni qaytarish», *beglig* «beklik», *bitigchi* «mirza, munshiy, kotib», *yatg'aq* «tungi soqchi», *yarisha* «ko'rshapalak», *yarg'u* «ajrim», *yarg'uchi* «qozi, sudya» kabi turkiycha, *rabat* «karvonsaroy», *malik* «hukmdor», *siyasat* «siyosat», *omil* «ish yurituvchi», *tib* «meditsina, tibbiyot», *nujum* «astrologiya», *handasa* «geometriya» singari arabcha, *lashkar* «qo'shin», *mayfurush* «may ichuvchi; may sotuvchi» singari forsha-tojikcha, *darug'a* «qal'a, qo'rg'on komendanti», *muranay sotuvchi*» singari forsha-tojikcha, *darug'a* «qal'a, qo'rg'on

komendanti», *muran* «daryo», *nukar/navkar* «navkar, askar» kabi mo'g'ulcha terminlar bu davr terminologik tizimida nisbatan keng ko'lamda ishlatilgan.

Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasining takomillashuvida, uning yanada yuqoriroq bosqichga ko'tarilishida tilning ichki qonuniyatlari qatori tashqi ta'sirning, ya'ni ekstralingvistik omillarning roli salmoqli bo'lgan. O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy, uning Lutfiy, Otoiy, Sakkokiy, Yaqiniy singari salaflari, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy, Munis kabi shoirlarning leksik boyligi tahlilidan kelib chiqqan holda aytish joizki, o'zbek tili ichki imkoniyatlaridan keng foydalanilgan tarzda termin yaratish bu davr uchun ancha sarmahsul usul hisoblangan. Ona tiliga millatning bosh ko'zgusi tarzida munosabatda bo'lish zaruriyatining Alisher Navoiy tomonidan ziyolilar, olimlar, shoiru yozuvchilar oldida kun tartibiga qat'iy va ro'y-rost qo'yilishi o'z ijobiy aksini terminlar tizimida ham topgan edi. Aniq fanlar qatori ijtimoiy-gumanitar fan sohalarining shakllanib borish jarayoni ularga taalluqli maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminlar yaratilishi bilan parallel kechdi. Bunda birinchi galda eski o'zbek adabiy tili, jonli so'zlashuv tili, lahja va shevalarda mavjud leksik birliklar terminlar safini kengaytirdi, o'zbek tilida so'z yasashda keng qo'llangan affikslar yordamida katta adadda terminlar hosil qilindi. Alisher Navoiyning qomusiy lug'atida quyidagi sohaga oid terminlar keltirilgan¹:

Botanika faniga oid terminlar: *Arg'uvon* – burchoqdoshlar oilasiga mansub bahorda gullaydigan qizil gulli daraxt; *binafsha* – gunafshadoshlarga mansub, ko'p yillik o'tsimon o'simlik; *bo'stonafro'z* – gultojixo'roz; *yig'och* – daraxt, *yog'och*; *lola* – ko'p yillik yovvoyi o'simlik turi, *lolaqizg'aldoq*; *mug'ilon* – cho'lda o'suvchi tikonli o'simlik; *nargis* – chuchmomadoshlar oilasiga mansub xonakilashtirilgan sariq, oq rangli bahor guli; *nasrin* (*nastarin*) –

¹ Alisher Navoiy. Qomusiy lug'at. 3 jildlik. 1-jild. – Toshkent: Sharq, 2016.

zaytundoshlar oilasiga mansub bargi to'kiladigan bo'ta yoki daraxtlar turkumi; nilufar – nilufarguldoshlarga mansub suvda o'sadigan gul; rayhon – lolaguldoshlar oilasiga mansub bir yillik o't; ra'no – bir tomoni qizil, bir tomoni sariq rangdagi gul; sabza – yashillik, ko'kat, maysa; savsan – ignabarglilar oilasiga mansub o'simlik; sandal – marjono'tdoshlar oilasiga mansub doim yashil o'simlik, yoqimli hid taratuvchi daraxt; sarv – janubda tik o'sadigan, ignabargli, doim yashil daraxt; suman – yasmin guli;

Musiqaga oid terminlar: *Abdor - o'rta asrlar musiqa ilmining amaliy qismi; ayolg'u - o'tmishda mashxur bo'lgan o'lan va yallalarning muayyan turi; arg'unun – damli, klavishli trubalarga yuborilgan havo yordamida chalinadigan asbob; arg'ushtak – raqsga moslangan musiqiy usul; bayot – 12 maqom tizimi hamda shashmaqom tarkibida muayyan shubalar nomi; bam - yo'g'on tor, bas tovushini beradigan tor turi; barbat – ud sozining qadimgi o'tmishdoshi bo'lgan musiqa asbobi; bozg'o'y – kuy ijro jarayonida takrorlanadigan jumla, naqorat; yotug'on – turkiy xalqlarning qadimgi mashxur torli musiqa asbobi; zer (zir) – baland tovush; yir (jir) - o'zbek, qozoq xalqlarida qo'shiq; mutrib - cholg'uchi, sozanda;*

Zoologiyaga oid terminlar: *abobil – qanotlari uzun kichik qush turi; adham – qora to'riq ot; anqo – afsonaviy qush nomi; ashhab – oqimtir, kulrang tUSDagi ot; bulbul – chumchuqsimonlar turkumiga mansub sayroqi qush; burgut - qirg'iylar oilasiga mansub yirtqich qush; durroj - qirg'ovul; kabutar – qush nomi, dunyo mifologiyasida ruh; kuf – boyqush; samur – qunduz; ankabut - o'rgimchak;*

Tikuvchilik va kiyim-kechakka oid terminlar: *abo – oldi ochiq, jundan to'qilgan ustki kiyim; burqa – yuzga tutiladigan parda; debo – turli rangda tovlanuvchi harir ipak mato; jubba – darveshlarning xos kiyimi; dalq - so'fiylarning junli kiyimi; daklay – ustki kiyim, paxtali chopon;*

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Tarjumoni turki va ajami va mug'ali»da keltirilgan quyidagi terminlarni mavzuiy guruhlariga ajrating.

Alaqush, Aqtay, Altuntash, Baybars, Sonqur, Ulkar, Sham, Misr, at, okuz, qatir, bog'a, ayg'ir, aslan, sirtlan, bori, tulku, qartal «burgut», sarcha «chumchuq», qaz, qarlag'ach, qarg'a, ya, kirish «yoy ipi (tetiva)», sungu «nayza», qalqan, choqmar, yig'ik «kasallik, illat», ag'ri «og'riq», soka «bemor, kasal», isitma, oturmak «yo'tal», duduk «musiqa asbobi», tomru «do'mbira», yaqliq «rubob», sibizg'u «sivizg'a.

1.	Kishi nomlari:	
2.	Astronimlar:	
3.	Geografik nomlar:	
4.	Zoonimlar:	
5.	Qush va hasharotlar:	
6.	Harbiy asbob-anjomlar:	
7.	Tibbiy terminlar:	
8.	Musiqiy terminlar:	

2-topshiriq. Eski o'zbek adabiy tili davrida yaratilgan asarlarni mualliflari bilan juftlang.

1.	Abu Hayyon	A	«Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok»
2.	Halil bin Muhammad bin Yusuf al-Ko'nyaviy	B	«Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'ali»
3.	Muallifi noma'lum	C	«Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug'atit turkiya»
4.	Jamoluddin Turkiy	D	«Kitob bulg'at al-mushtaq fi-l-lug'atat- turk va-l-qifchaq»
5.	Toli Imoni Hiraviy	E	«Badoye ul-lug'at»
6.	Muhammad Mahdiyxon	F	«Sanglox»
7.	Ya'qub Chingiy	G	«Kelurnoma»
8.	Shayx Sulaymon Buxoriy	H	«Lug'ati chig'atoyi va turki usmoniy»

Javob	1-	2-	3-	4-
	5-	6-	7-	8-

3-topshiriq. Abulg'ozii Bahodirxonning «Shajarai turk» asarida keltirilgan terminlarni ma'nosiga ko'ra moslashtiring.

1.	handasa	A	geometriya		
2.	najum	B	astrologiya		
3.	malik	C	hukmdor		
4.	yarg'uchi	D	qozi		
5.	yarisha	E	ko'rshapalak		
Javob	1-	2-	3-	4-	5-

4-topshiriq. Eng maqbul javobni tanlang.

1. Qaysi asar to'rt qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda ismlar, ikkinchi qismda fe'l masdari buyruq mayli, uchinchi qismda so'zlarning turlanishi va fe'llarining tuslanishi, to'rtinchi qismda so'zlarning qo'llanish qoidalari haqida mulohaza yuritilgan?

- A) «Tarjumon turki va ajami va mo'g'ali»
- B) «At-tuhfa»
- S) «Minerologiya»
- D) «Kimyo»

2. ... ta'kidlaganidek, devon faqat izohli lug'atgina bo'lib qolmay, XI asr tilining fonetika va grammatikasi hamdir.

- A) S.Mutallibov
- B) A.Hojiyev
- S) Sh.Rahmatullayev
- D) U.Tursunov

3. Mahmud Qoshg'ariy devonda eng kam harfli ism ..., eng ko'p harfli ism harfli deb ko'rsatadi.

- A) ikki, yetti
- B) uch, besh

S) to'rt, besh

D) uch, olti

4. o'z davridagi turkiy qabilalarning so'z boyligi, lug'atini izohlashga, so'zlarning ma'no va ma'no nozikliklarini ochib berishga, turli qabila tillari o'rtasidagi xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ko'rsatishga mo'ljallangan.

A) «Devonu lug'otit turk»

B) «Tarjumon»

S) «At-tuhfa»

D) «Kitob ul-bulg'ot»

5. ning leksik tarkibi taxminan 8000 ga yaqin so'zlardan iborat bo'lib, 1729 tasi ot, 1185 tasi fe'l, 313 tasi sifat, 92 tasi son, 53 tasi olmosh, 34 ravish, 22 tasi bog'lovchi, 32tasi ko'makchi, 7 tasi yuklama, 6tasi undovlardir.

A) «Devonu lug'otit turk»

B) «Tarjumon»

S) «At-tuhfa»

D) «Kitob ul-bulg'ot»

5-topshiriq. Alisher Navoiy asarlarining qomusiy lug'atidan olingan botanika faniga oid terminlarni bir-biriga moslashtiring.

1.	Bo'stonafro'z	A	gultojixo'roz				
2.	Ra'no	B	bir tomoni qizil, bir tomoni sariq rangdagi gul				
3.	Suman	S	yasmin guli				
4.	mug'ilon	D	cho'lda o'suvchi tikonli o'simlik				
5.	binafsha	E	gunafshadoshlarga mansub, ko'p yillik o'tsimon o'simlik				
6.	rayhon	F	lolaguldoshlar oilasiga mansub bir yillik o't				
7.	yig'och	G	daraxt, yog'och				
8.	nilufar	H	nilufarguldoshlarga mansub suvda o'sadigan gul				
1	2	3	4	5	6	7	8

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. XIV asrda Mamlyuklar davlatida arab tilida yozilgan risolalarni tavsiflang.

2. XV-XX asr boshi eski o'zbek adabiy tili vakillari asarlariga tuzilgan qanday lug'atlar bor?

3. «Tarjumoni turki va ajami va mug'ali» lug'atida terminologiyaga oid so'zlarning qo'llanilishi haqida nimalarni bilasiz?

4. XIII-XIV asrlarda o'zbek leksikografiyasining taraqqiyotiga hissa qo'shgan «Sangloh» lug'ati to'g'risida nima bilasiz?

5. «Abushqa», «Badoyi al-lug'at» asarlari qachon va kimlar tomonidan nashr qilingan?

6. «Kelurnoma» lug'ati haqida ma'lumot bering.

7. Mehdixonning «Sangloh» lug'ati qanday lug'at hisoblanadi?

2-topshiriq. «Shajarai turk» asaridan tilshunoslikka oid terminlarni yozib oling va kichik lug'at tayyorlang.

3-topshiriq. Alisher Navoiy asarlarining qomusiy lug'atidan musiqa, zoologiya, botanika va tikuvchilikka oid terminlarni topib, yozib oling. Mazkur terminlarni bugungi kundagi zamonaviy nomlari bilan taqqoslab chiqing.

4-topshiriq. Oybekning «Navoiy» romanini o'qib, undan kiyim-kechak, qurol-aslaha nomlari hamda adabiyot faniga oid terminlarni topish va struktura jihatdan tahlil qiling.

Foydalanish uchun misollar. *Adabiyot faniga oid terminlar: devon- she'rlar to'plami; muammo-jumboqli, sirli, g'alati; qasida- biror shaxsning madhiga bag'ishlangan she'riy asar; nazm-tizish, terish, she'r yozish, ash'or-she'rlar, ruboiy-to'rt misradan iborat she'r, zullisonayin-ikki tilda ijod qiloladigan shoir, shuaro-shoirlar, sarbast-*

she'r vazni turlaridan biri, tuyuq-so'z o'yiniga asoslangan kichik she'r, tashbix-o'xshatish.

Kiyim-kechakka oid terminlar: *bo'rk-oshlangan qorako'l teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, qo'sqi-kiyilaverib, eskirib ketgan juldur kiyim, takya-to'rt burchakli do'ppi, abrishim-ipak gazlamadan tikilgan kiyim, kafsh-kalish, isqarlot-to'q qizil qimmatbaho matodan tikilgan chakmon, dastor-salla, kuloh-qalandarlar bosh kiyimi, joma-oltin bilan ishlangan to'n.*

Tarixiy qurol-aslahaga oid terminlar: *dubulg'a- boshni tig' yoki o'qdan saqlash uchun temir yoki po'latdan ishlangan bosh kiyim, tirandoz-o'q otuvchi, tirandozlik-merganlik, sopqon-ichiga tosh solib otiladigan qadimgi sodda qurol, sadoq-o'qdon.*

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan adabiyotshunoslik faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Abulg'ozini Bahodirxonning «Shajarai tarokima» asaridan qarindosh-urug'chilikka oid terminlarni yozib oling va kichik lug'at tayyorlang.

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yarating.

4-topshiriq. Zargarlikka oid terminlarni to'plab, kichik lug'at tayyorlang.

Adabiyotlar:

1. Абдушукуров Б. Эски туркий тил лексикаси. – Тошкент, 2015.
2. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. –Ташкент, 1940.

3. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке / Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990. – С. 3-83.

4. Дадабаев Х. Обественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991.

5. «Таржумон» - XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент: Фан, 1980.

6. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1981.

2.4. Sho'rolar davri o'zbek tili terminologiyasi

Reja:

1. XIX asrning 70-yillarida o'zbek terminologiyasi.
2. Ulug' Tursunov va o'zbek tili terminologiyasi.
3. Sho'rolar davrida o'zbek tili terminologiyasining rivoji.

Tayanch tushunchalar: rus tili, soha terminologiyasi, terminologik lug'atlari, arab va fors tilidan o'zlashgan terminlar, o'zlashgan termin.

XIX asrning 70-yillaridan e'tiboran o'zbek terminologiyasi rus tili orqali G'arbiy Yevropa tillaridan kirib kelayotgan o'zlashmalar ta'sirida rivojlandi. Sho'rolar hukmronligi vaqtida o'zbek tili terminologiyasi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi haddan tashqari ko'p miqdordagi o'zlashma terminlar hisobiga kengaydi. Soha terminologiyasi tizimining vujudga kelishida sof o'zbekcha leksik birliklar qatori ruscha-baynalminal terminlarning roli yuqori bo'ldi. Bu jihat, ayniqsa, tabiiy fanlarga xos terminologik tizimda yaqqol ifodasini topdi.

O'zbek tili terminshunoslik sohasining hozirgi darajasi, ilmiy qiymati bevosita rus hamda boshqa xalqlar terminshunoslarining ishlari bilan chambarchas bog'liq. Shu jihatdan qaraganda, N.A.Baskakov, L.A.Bulaxovskiy, G.O.Vinokur, V.V.Vinogradov, A.A.Reformaskiy, D.S.Lotte, S.A.Chapligina, T.L.Kandelaki, V.P.Danilenko kabi o'nlab terminshunos olimlarning izlanishlari o'zbek terminshunosligining qaror topishiga o'zining katta hissasini qo'shdi. Turkiy xalqlar tilshunoslarining, jumladan, M.Sh.Gasimov, B.U.Oruzbayeva, R.A.Urekenova, F.S.Faseyev kabi olimlarning ishlari ham o'zbek terminologiyaning rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi.

XX asrning 30-yillari o'zbek tilining ko'plab terminologik lug'atlari tuzilib nashr etildi. Shu jarayonda terminlar tarixi, terminlarning ma'no va mavzu guruhlarini, grammatik tuzilishi va yasalishi, taraqqiyot yo'li va boyish manbalari haqidagi nazariy masalalar ham ishlab chiqildi. Birinchilardan bo'lib Ulug' Tursunov o'zbek tili terminologiyasi masalalariga oydinlik kiritishga harakat qildi: «Til – terminologiyada burjuaziya intilishlariga qarshi», «O'zbek terminologiyasi masalalari», «O'zbek adabiy tilida so'z – terminlar tanlash prinsiplari» kabilar. Bu asarlarda terminlarni hosil qilish, to'plash, tartibga solish, unifikatsiyalash va nashr yetish sohasidagi turli xil qarashlar va tushunchalar haqida mulohaza yuritiladi. Bundan tashqari, terminologiya sohasida ro'y bergan va ro'y berayotgan chalkashliklar yaqqol ko'zga tashlana boshlashi ta'kidlanadi. Masalan, bir tushunchaning turlicha atalishi va yozila boshlashi; aniq va ixcham terminlar o'rniga uzundan uzoq izohlarning berilishi; termin yaratishda ona tili imkoniyatlaridan kam foydalanish; o'zbek terminologiyasini boyitishdagi manbalardan biri tashqi omilga turlicha yondashish faktlari mavjudligi ko'rsatildi.

Prof. U.Tursunovning terminologiya masalalariga bag'ishlangan asarlarida ikki muammo alohida o'rin tutadi: 1. Terminlarning qo'llanilishi. 2. Terminologiyaning boyish manbalari.

Terminlar qo'llanilishi haqida fikr yuritar ekan prof. U.Tursunov ularni uch guruhga ajratib tahlil qiladi: a) bir sohada qo'llaniladigan terminlar; b) har xil sohada qo'llaniladigan terminlar; v) termin ham oddiy so'z sifatida qo'llaniladigan terminlar.

Prof. U.Tursunov asarlarida o'zbek tili terminologiyasining boyish manbalari batafsil yoritilgan. O'z asarlarida U.Tursunov o'zbek tili terminologik tizimining ichki va tashqi manbalar hisobiga rivojlanishi haqida ma'lumot beradi. O'z asarlarida U.Tursunov o'zbek tili terminologik tizimining ichki va tashqi manbalar hisobiga rivojlanishi haqida ma'lumot beradi¹. Har bir tilda bo'lganidek, o'zbek tilida ham u yoki bu tushunchani ifodalash uchun bir qancha usullardan foydalanadilar. Ular quyidagilardan iborat: 1. Terminlarning semantik yo'l hisobiga boyishi. 2. Terminlarning morfologik usul bilan yasalishi. 3. Terminlarning sintaktik yo'l bilan yasalishi. Qator terminologik sistemalarda semantik yo'l bilan termin yasashdan unumli foydalanib keladilar. Chunki semantik so'z yasash terminologiyada amal qilinadigan doimiy va an'anaviy yo'ldir. Terminlarni tekshirish jarayonida qator leksik qatlamlar semantik o'zgarish tufayli terminologik sistemadan joy olishi mumkinligini ko'rsatdi. Ular biror ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan o'zbek tilining odatdagi so'zlaridir. Ulardan termin sifatida foydalanadilar: **1. Ro'zg'or buyumlari nomlari:** *qozon, cho'mich, quti, kurak, panjara, pichoq* kabilar. **2. Odam yoki hayvon a'zolarining nomlari:** *barmoq, tirnoq, quloq, bo'g'iz, qanot* kabilar. **3. Maishiy narsa-buyum nomlari:** *taroq, ko'zgu, qalpoq* kabilar. **4. Texnikaga oid bo'lmagan so'zlar:** *kalit, burqi, pona, payvandlash* kabi texnik termin sifatida qo'llaniladi.

So'zning semantik taraqqiyoti tilda yangi so'zning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi va u til terminologiyasini boyitishga xizmat

¹ Tursunov U. O'zbek terminologiyasi masalalari. –Toshkent, 1933.

qiladi. Morfologik usul bilan termin yasashda o'zak-negizga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shiladi. Bunday termin yasash o'zbek tilida eng mahsuldor usuldir. Terminlarni yasashda - *gich* (-*g'ich*, -*qich*, -*kich*), -*soz*, -*ma*, -*lik*, -*sh(-ish)*, -*lash*, -*cha*, -*chi* affikslari faol ishtirok etadi: *chang ajratgich*, *yem buqlatgich*; *mashinasoz*, *asbobsoz*; *moslama*, *tirkama*; *temirchilik*, *mashinistlik*; *burq'ilash*, *payvandlash*; *bakcha*, *vagoncha*; *aniqlovchi*, *to'ldiruvchi* kabilar.

O'zbek tili terminologiyasida yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan yasalgan terminlar ancha salmoqli o'rinni egallaydi. Buning sababi shundaki, sintaktik usul bilan yasalgan terminlar barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham muhim nominativ manba sanaladi.

Ma'lumki, har bir til o'ziga xos grammatik qonuniyatlar asosida ish ko'radi. Terminlar tuzilish materiali, ya'ni qanday so'zlardan tashkil topganiga qarab bir necha xil bo'lishi mumkin: **Ot+ot tipidagi terminlar:** *samolyot borti*, *bug' mashina*, *shamol tegirmon*, *moy juvoz*, *temir qopqoq*, *arava gupchagi*, *radioning qulog'i*, *samolyotning parragi* kabilar. **Nisbiy sifat+ot tipidagi terminlar:** *motorli qayiq*, *parrakli samolyot*, *magnitli diska*, *tirkama plug*, *halqasimon zichlagich* kabilar. **Sifatdosh+ot tipidagi terminlar:** *o'ta sezgir apparat*, *sezgir asbob*, *o'zi yurar mashina*, *pilla tortadigan avtomat*, *qirquvchi asbob*, *yurgizuvchi aravacha* kabilar.

O'zbek terminologiyasining tashqi manbalar hisobiga boyishi.

Hozirgi o'zbek terminologiyasini yaratishda boshqa tillardan olib foydalaniladigan leksik material etimologik jihatdan ikki guruhga bo'linadi: **1. Arab va fors-tojik so'zlari.** Arab va fors-tojik tillariga mansub bo'lgan so'zlar yordamida termin yasash ko'proq davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya va fan, madaniy qurilish sohalariga oid bo'lib, ular XX asrning boshlaridan uning 90-yillarigacha yaratilgan, ularning umumiy miqdori, deyarli, bir nuqtada saqlandi.

XX asrning 90-yillaridan so'ng islomiy leksikaning hajmi ko'paydi. Chunonchi *nur, hujayra, davlat, huquq, moliya, mudofaa, sanoat, ittifoq, millat, ma'rifat, maorif, doira, markaz, nisbat, isbot, san'at* kabilar arab tilidan; *barg, dastgoh, ohang, rang, poydevor* kabilar fors-tojik tilidan kirgan so'zlardan hosil bo'lgan terminlar sanaladi.

2. Rus tilida qo'llaniladigan so'zlar. Rus tilida o'zlashtirilgan terminlarning ba'zilari etimologik jihatdan rus tiliga boshqa tillardan kirgan baynalminal terminlardir. Masalan: *parovoz, teploxod, samovar, samolyot, minor, gamma, silindrlar, bruslar, basketbol korzinasini* so'zlari ruscha; *omonim, sinonim, metafora, vergul, metonimiya, sinekdoxa* so'zlari grek-lotinchada asosda shakllangan.

O'zbek terminologiyasida o'tgan asrning 50-yillaridan keyin qator salmoqli ilmiy ishlar amalga oshirilgan, ya'ni nomzodilik va doktorlik dissertatsiyalari yoqlangan. Jumladan, N.Mamatov¹, S.Ibrohimov², T.Dadaxonova³, T.O'runov⁴, S.Usmanov⁵, N.T.Hotamov⁶, R.Doniyorov⁷, M.Asomiddinova⁸, S.A.Azizov⁹, A.I.Qosimov¹⁰, S.Akabirov¹¹, R.Doniyorov¹², O.Ramazonov¹³, A.Madvaliyev¹⁴,

¹ Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: НДА. – Тошкент: Изд-во АН Республика Узбекистан, Т. 1955, 16 с.

² Иброҳимов С. Фарғона шевалярининг касб-хунар лексикаси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси нашриёти, - Тошкент, 1959, 157 б.

³ Дадахонова Т. Лексика вишивального искусство в узбекском языке. – Тошкент: АН Республика Узбекистан, 1963, 20 стр

⁴ Урунов Т. Узбекская овцеводческая терминология. АКД. – Самарканд, 1964, 19 стр

⁵ Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968, 8-бет

⁶ Хатамов Н.Т. Развитие узбекской литературоведческой терминологии в ... период: АКД. – Тошкент, 1971. 28 стр.

⁷ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. - 160 бет.

⁸ Ассомиддинова М. Кийим – кечак номлари. – Тошкент: Фан, 1981, 116 -б.

⁹ Азизов С.А. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: АКД. – Тошкент, 1981. - 23 с.

¹⁰ Қосимов А.И. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1982, с.6.

¹¹ Акбаров С. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях. АКД. – Тошкент, 1969.

¹² Дониёров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе. – Тошкент, 1988.

¹³ Рамазонов О. Ўзбек математика терминологиясининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан. – Тошкент, 1973.

¹⁴ Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации. – Тошкент, 1986.

H.Dadaboyev¹, Q.Sapayev², A.Madvaliyev³, T.Tursunova⁴, A.Sh.Sobirov⁵, N.M.Ikromova⁶, Z.M.Mirxoliqov⁷, H.Shamsiddinov⁸ kabi ilmiy tadqiqotlarda o'zbek tili terminologiyasini tartibga solish, undagi qator chalkashliklarning oldini olish kabi masalalar o'rin olgan.

Bu davrda lug'atlar nashr ettirilishiga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, H.Homidiy, Sh.Abdullayev, S.Ibrohimovalarning «Adabiyotshunoslik terminlari» (1967), Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati (O.Usmon tahriri ostida) (1976), B.Ahmedovning «Tarixdan qisqacha izohli lug'at» (1977), A.Hojiyev, L.Reshetovalarning «O'zbek tili grammatik terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (1980), M.X. Karayevning «Fransuzcha-ruscha-o'zbekcha ijtimoiy-siyosiy lug'at» (1980), D.Rashidova, M.Nigmatboyevalarning «Nemischa-ruscha-o'zbekcha ijtimoiy-siyosiy lug'at» (1980), X.Abdurahmonov, N.Maxmudov, R.Shukurovning «Madaniy-oqartuv xodimlari uchun qisqacha izohli lug'ati» (1983), N.Hotamov, B.Sarimsoqovning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati» (1983), S.Majidovning «Elektro-texnikadan ruscha-o'zbekcha lug'at spravochnik» (1985), «Ruscha-o'zbekcha harbiy terminlar lug'ati» (1989) kabi lug'atlar shular jumlasidandir.

Ruscha-baynalminal so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishi XIX asrning birinchi yarmidan boshlangan. Bu jarayon o'zbek tili terminologiyasi dinamikasini kuzatishda yorqin namoyon bo'ldi. O'zbek

¹ Дадабоев Х. XI-XIV асрлар туркий тиллар ёзма ёдгорликларидаги ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий терминология. – Тошкент, 1991.

² Сапаев К. Строительная терминология узбекского языка: АКД. – Тошкент, 1984 – 22 с.

³ Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы ее нормализации: АКД. –Тошкент, 1986. – 23 с.

⁴ Турсунова Т. Меъморчилик терминларининг лексик – грамматик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 1987. – 130 бет.

⁵ Собиров А.Ш. Термины узбекских народных зрелищ. АКД. – Тошкент, 1988, 18 стр.

⁶ Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика. – Тошкент: Фан, 1989, 70 с.

⁷ Мирхаликов З.М. Лексико-семантические и грамматические особенности названий рыб в узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1991, 18 стр.

⁸ Шамсиддинов Х. Умумистеъмолдаги сўзлардан лексик-семантик усул билан ясалган терминлар ва уларни тартибга солиш// Ўзбек тили техникавий терминларини тартибга солиш принциплари. – Тошкент: Фан, 1991, 132 - 161 – б.

tiliga xos ilmiy-texnikaviy terminlarning juda ulkan qismini boshqa tillardan o'zlashgan leksik birliklar tashkil qiladi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Turli xil fanlarga oid berilgan terminlarni guruhlashtiring.

Fonetika, morfema, yer shari, sinus, izoglassa, izomorf, kosinus, radius, diametr, aylana, uchburchak, teorema, Nyutoon qonunlari, zichlik, masala, alfa, betta, shimoliy qutb, janub, romb, to'g'ri to'rtburchak, massa, og'irlik, tezlik, sifat, vergul, nuqta, silindr, geodeziya, dialekt, sheva, kuchlanish, tok kuchi, handasa.

Tilshunoslik	Geografiya	Matematika	Fizika	Geometriya

2-topshiriq. Lug'atlarni mualliflari bilan moslashtiring.

1.	Abdurahmonov X., Maxmudov N., Shukurov R.	A	O'zbek tili grammatik terminlarining qisqacha izohli lug'ati					
2.	Hotamov N., Sarimsoqov B.	B	Elektro-texnikadan ruscha- o'zbekcha lug'at spravochnik					
3.	Majidov S.	S	Fransuzcha-ruscha-o'zbekcha ijtimoiy-siyosiy lug'at					
4.	Rashidova D., Nigmatboyeva M.	D	Madaniy-oqartuv xodimlari uchun qisqacha izohli lug'at					
5.	Karayev M.X.	E	Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati					
6.	Hojiyev A., Reshetova L.	F	Nemischa-ruscha-o'zbekcha ijtimoiy-siyosiy lug'at					
7.	Ahmedov B.	G	Adabiyotshunoslik terminlari					
8.	Homidiy H., Abdullayev Sh., Ibrohimova S.	H	Tarixdan qisqacha izohli lug'at					
	1	2	3	4	5	6	7	8

3-topshiriq. Turli sohalarga oid berilgan terminlarni guruhlashtiring.

Tahlil uchun terminlar: *o'choq, qabzagirak (pichoqni qistirib turib, charxga tutiladigan asbob), yulduztamg'a (qushpichoq tig'ining yuziga tushuriladigan naqshning bir turi), otashdon, bozg'onchi, damgar, charxdor, charxkash, zo'g'ata, pesh, peshlash, tana, avra, tillaqosh, tillazulf, zebigardon, bo'yintumor, to'ponchi, teruvgar, yog'lash, yog'lovchi, katta dam, kichik damnaychatumor, ko'kraktumor, quymauzuk, anjirbaldoq, qashqarbaldoq, zirak, aravabaldoq, tangajevak, zulukzira, avg'oncha uzuk, gulqalam (pichoqni guldor qilib bezashda ishlatiladigan asbob), kesindi (bir dona pichoq yasash uchun mo'ljallab kesilgan temir bo'lak), qirov (pichoqni charxlaganda tig'ining ikkinchi tomonga qayrilib qolgan ensiz, mayin qismi), qayirmapichoq (tig'i qayriladigan pichoq), qushpichoq (pichoq turlaridan biri), qayqi (tig'ining uchi orqasiga sal qayirib yasalgan pichoq turi), qayirmapichoq (tig'i qayriladigan pichoq).*

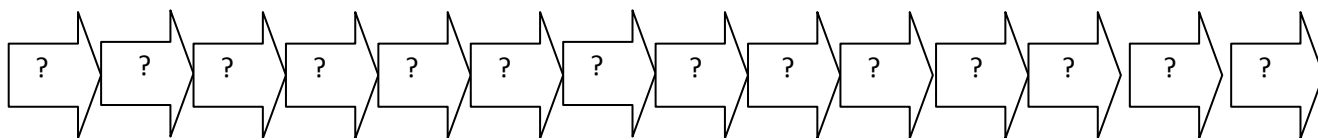
Temirchilik sohasi	Zargarlik sohasi	Pichoqchilik sohasi

4-topshiriq. Terminologiyaga oid ilmiy tadqiqotlarni xronologik jihatdan ketma – ketlik zanjirini tuzing.

1) S.Ibrohimov. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi; 2) N.Mamatov. O'zbek paxtachilik terminologiyasi; 3) Р.Даниёров. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе; 4) H.Dadaboyev. XI-XIV asrlar turkey tillar yozma yodgorliklaridagi ijtimoiy-siyosiy va sotcial-iqtisodiy terminologiya; 5) O.Ramazonov. O'zbek matematika terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi tarixidan. 6) С.Акабиров. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях; 7) N.Ikromova. O'zbek

taomlari leksikasi; 8) А.Мадвалиев. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации.

Asarlarni xronologik taraqqiyoti

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. XIX asrning 70-yillaridagi o'zbek terminologiyasi haqida nimalarni bilasiz?

2. Ulug' Tursunovning o'zbek tili terminologiyasi to'g'risidagi fikrlarini izohlang.

3. Sho'rolar davrida o'zbek tili terminologiyasining rivoji xususida fikringizni bildiring.

4. O'zbek tili terminologiyasining boyish manbalari haqida so'z yuriting.

2-topshiriq. N.Ikromovanning «O'zbek taomlari leksikasi» (1983) tadqiqotini o'qing va taomlarning etimologiyasi xususida ma'lumotlarni aniqlang.

3-topshiriq. «Erkin yozish» metodi asosida fikringizni ayting. Besh daqiqa ichida «Sho'rolar davrida terminologiya» mavzusi bo'yicha o'z xayollaringizga kelgan barcha ma'lumotlarni to'xtamasdan yozing. Besh daqiqa tugaganida (eslatma, besh daqiqa tugadi deb e'lon qiling va ishni tugallash uchun yana bir daqiqa vaqt bering, zero, qiziqarli fikrlar odatda tang vaziyatlarda tug'iladi) ularga o'z yozganlarini sheriklariga o'qib berishini taklif eting. Masalan, juftliklarga o'z fikrlarini butun

guruh bilan o'rtoqlashishni taklif eting va guruhiy-aqliy hujum vaziyatini yarating.

4-topshiriq. «Chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi» metodi asosida tahlilni amalga oshiring. Terminlar: *parovoz, teploxod, samovar, samolyot, minor, gamma, silindrlar, bruslar, nur, chang ajratgich, yem buqlatgich, mashinasoz, asbobsoz; moslama, tirkama, temirchilik, mashinistlik; burq'ilash, payvandlash, bakcha, vagoncha; aniqlovchi, to'ldiruvchi, hujayra, davlat, huquq, moliya, mudofaa, sanoat, ittifoq, millat, ma'rifat, maorif, doira, markaz, nisbat, isbot, san'at, basketbol korzinasini so'zlari, omonim, barg, dastgoh, ohang, rang, poydevor, sinonim, metafora, vergul, metonimiya, sinekdoxa.*

O'zbek tili terminlari	Arab va fors tilidan o'zlashgan terminlar	Rus tilidan o'zlashgan terminlar

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan falsafa faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularga esse yozing.

«Sho'rolar davri terminologiyasi», «Sho'rolar davri va terminologiya sohasining rivoji», «Sho'rolar davrida Ulug' Tursunovning terminologiyaga oid qarashlari» «Sho'rolar davrida terminologik lug'atlarning o'rni».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yarating.

4-topshiriq. Quyidagi mavzu yuzasidan keysni bajaring: Sho‘rolar davrida o‘zbek terminologiyasining tashqi manbalar hisobiga boyidi. Hozirgi o‘zbek terminologiyasini yaratishda boshqa tillardan olib foydalaniladigan leksik material etimologik jihatdan ikki guruhga bo‘linadi. Ular qaysilar ekanligini aniqlang va misollar keltiring.

Ishning maqsadi: Sho‘rolar davrida o‘zbek terminologiyasi shakllanishi va rivojlanishi dinamikasi bo‘yicha asosiy ko‘nikmalarni takrorlash.

Masalaning qo‘yilishi: Ushbu amaliy ish davomida talaba quyidagilarni bajarishi lozim:

- tashqi manba asosida terminlarning boyishini izohlang.
- rus tilidan kirib kelayotgan terminlarni aniqlang.
- arab va fors-tojik tilidan kirib kelayotgan terminlarni aniqlang.

5-topshiriq. N.Ikromovanning «O‘zbek taomlari leksikasi» (1983) va M.T.Xudayarovanning «O‘zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili (Qoraqalpog‘iston hududi materiallari asosida)» (2008) tadqiqotlarini solishtiring va farqli xususiyatlarini aniqlang. Taomlarning nomlarini o‘xshash va farqli nomlarini aniqlang.

Adabiyotlar:

1. Бектемиров Х., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент, 2002.
2. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. –Ташкент, 1940.
3. Дадабаев Х. Обественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991.
4. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техникавий терминлар тарихидан. – Тошкент, 1974.

5. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент, 1977.

6. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1981.

2.5. Istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi

Reja:

1. Mustaqillik davrida Atamashunoslik qo'mitasining tashkil etilishi.

2. Atamaqo'mita tomonidan amalga oshirilgan ishlar.

3. O'zbek terminologiyasining boyishi.

Tayanch tushunchalar: Mustaqillik davri, Atamashunoslik qo'mitasi, o'zbek terminologiyasi, ruscha-baynalminal terminlar, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy o'zgarishlar.

Mustaqillikdan so'ng O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida 1992-yilda Atamashunoslik qo'mitasi tashkil etildi. Atamaqo'm raisi sifatida Odil Yoqubov rahbarligi ostida bir qator ishlarni amalga oshirildi. Jumladan, atamalarni tartibga solish, ruscha-baynalminal o'zlashmalarga o'zbekcha muqobillarini tanlash, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atama lug'atlarini muhokamadan o'tkazish, tasdiqlangan atamalarni joriylanishini nazorat qilish, Davlat tili haqidagi Qonunni amalga oshirish va boshqalar. Shunga ko'ra, 1992-yil O'zR FA muxbir a'zosi, Tilshunoslik institutining direktori A.Hojiyev «Ruscha-baynalminal o'zlashmalarning o'zbekcha muqobillarini tanlash prinsiplari» loyihasini ishlab chiqdi. Loyihada quyidagilarga e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlandi:

1. Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z va so'z birikmasini

termin deb atash lozim. Umuman, narsa-hodisalar nomlari ma'nosida atama so'zini qo'llayverish mumkin.

2. Ilgari o'zbek tilida qo'llangan va narsa-hodisani, u haqidagi tushunchani to'g'ri ifodali so'zlar, hech qanday ehtiyojsiz, rus tilidagi so'zlar bilan almashtirilgan bo'lsa, bunday so'zlar yana o'z o'rniga tiklanishi kerak. Shu jihatdan *foiz, inqilob, ziyoli, bekat, risola, matn* kabi so'zlar qayta iste'molga kiritilishi o'rinli.

3. Tushunchani aniq va to'g'ri ifodalay oladigan so'z o'z tilida bo'lgan holda yoki shunday so'zni yasash mumkin bo'lgani holda uni ifodalash uchun rus tilidagi so'z qabul qilinavergan bo'lsa, ular ham o'zbekcha bilan almashtirilishi kerak. Masalan, *soyuz, sovet, prosess, sostav, faktor* o'rnida *uyushma, kengash, jarayon, tarkib, omil* kabi.

4. Rus tilidan olinib, o'zbek tilining o'z materialiga aylanib ketgan, narsa-hodisani to'g'ri, aniq ifodalaydigan, hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zlarni shunday xususiyatga ega bo'lmagan, ya'ni tushunchani to'g'ri, aniq ifodalay olmagan, ko'pchilik tushunmaydigan so'zlar bilan almashtirishga urinish tilga, uning iste'molchisiga zarardan boshqa narsa keltirmaydi: *institut, universitet, fakultet, gazeta* kabilar.

5. Rus tilidan o'zlashib, hozir iste'molda bo'lgan so'zni boshqa so'z bilan almashtirish masalasida o'zlashma so'zning bir yoki ko'p ma'noli ekanini hisobga olish lozim. Agar o'zlashma so'z ko'p ma'noli bo'lib, u bilan almashtirilmoqchi bo'lgan so'z uning barcha ma'nolarini aniq ifodalay olsa, almashtirish mumkin. Aks holda u yoki bu so'zni o'zlashma so'zning ma'lum bir ma'nosida qo'llash mumkin. Masalan, *sistema* so'zi ko'p ma'noli bo'lib *tizim* so'zi bilan almashtirildi. Ammo hamma holatda to'g'ri kelmaydi. Masalan, *asab sistemasi* birikmasida *tizimni* qo'llab bo'lmaydi.

6. O'zlashma so'zdan yangi-yangi so'zlar yasalishi yoki rus tilidan uning yasama vositalari ham o'zlashgan bo'lishi mumkin: gazet(a) - gazetxon, gazetchi; jurnal, jurnalist, jurnalxon, jurnalistika. Tavsiya

etilgan soʻzlardan bunday soʻzlar yasalmasligi mumkin: *Roʻznoma, xaftanoma, oynoma, jarida, majalla* kabi.

7.U yoki bu oʻzlashma soʻzni boshqasi bilan almashtirish yoki almashtirmaslikda uning qarindosh yoki qarindosh boʻlmagan tillarda qoʻllanishi hisobga olinishi kerak. Agar oʻzbek tilidagi biror soʻz dunyodagi juda koʻp tillarda ham isteʼmolda boʻlsa, uni boshqa soʻz bilan almashtirish befoyda. Masalan, *respublika*.

Globallashuv va kompyuterlashtirish asrida Oʻzbekiston Respublikasining jahon hamjamiyati safidan oʻrin olishi davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, madaniy va h.k. aloqalarning qizgʻin, jadal oshishiga olib keldi. Bunday munosabatlarning ijobiy natijalari nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotda, shuningdek, tilda ham oʻz ifodasini topmoqda. Soʻnggi yillarda oʻzbek terminologiyasi tayyor xorijiy leksik birliklar hamda ular anglatuvchi *preferensiya, investitsiya, litsenziya, diler, megapolis, ekologiya, ekspert, demping, inflyatsiya, kliring, supermarket, mini market, giper market, chat, paynet, elektorat, narkobiznes, milliy aviakompaniya* va h.k. mutlaqo yangi tushunchalar hisobiga boyib bordi. Oʻzbekiston Respublikasi olimlarining dunyoning rivojlangan mamlakatlari yetakchi olimlari bilan oʻrnatgan ilmiy-texnik munosabatlarning jadallashuvi, hamkorlikda dolzarb ilmiy masalalar ustida izlanishlar olib borishning yoʻlga qoʻyilishi, yosh isteʼdod egalarining nufuzli chet el universitetlari va institutlarida oʻqishi yoxud malaka oshirishi mos terminlarning yaqinlashuviga koʻmak berdi. Hozirgi oʻzbek terminologiyasi uchun Gʻarb tillaridan, ayniqsa, ingliz tilidan koʻplab terminlari quyilib kelmoqda. Shu bilan bir qatorda, oʻzbek tili terminlarining boshqa tillar tomonidan oʻzlashtirilayotgani ajablanarli hol emas. Zero, soʻz oʻzlashtirish hodisasining ikki tomonlama sodir boʻlishi tilshunoslikda allaqachon tasdigʻini topgan. Taʼkidlash joizki, 1999-yilning may oyida Oʻzbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti tashabbusiga muvofiq oʻzbek kurashi boʻyicha jahon birinchiligi oʻtkazildi. Keyinchalik bu sport turining ommalashuvi va

dunyo arenasiga chiqishi natijasida *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol*, *g'irrom* kabi terminlar xalqaro sport terminologiyasining mulkiga aylandi¹.

Sharq taronalari (восточная мелодия), *o'zbek modeli* (узбекская модель) singari terminlar jahonga mashhur bo'ldi. Mahalla institutining qayta tiklanishi *fuqarolar yig'ini*, *fuqarolar yig'ini raisi*, *oqsaqol* va h.k. terminlarning o'zga tillar so'z boyligidan mustahkam o'rin olishiga yoki tarjima qilinishiga bois bo'ldi. Qayd etish lozimki, o'zbek terminologiyasi tizimida xorijiy tillarga taalluqli tushunchalarni o'z ichki imkoniyatlar asosida ifodalash tamoyili yetakchilik qilmoqda. Bunday jarayon paytida chetdan kelayotgan o'zlashmalarning bir qismi o'zbekcha mutanosiblari bilan almashtiriladi yoki tarjima qilinadi. Ushbu usul yangi tushunchalarni atashda o'ta qulayligi va mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Masalan, *aksiyadorlik jamiyati* (акционерное общество), *erkinlashtirish* (либерализация), *tijorat banki* (коммерческий банк), *muzyorar* (ледокол), *kichik biznes* (малый бизнес), *soliq stavkasi* (налоговая ставка), *tadbirkor* (предприниматель), *xususiy sektor* (сачтный сектор), *infratuzilma* (инфраструктура), *ekologik xavfsizlik* (экологическая безопасность), *siyosiy ekstremizm* (политический экстремизм), *potensial xavf-xatar* (потенциальная угроза), *mintaqaviy tojaro* (региональный конфликт) va h.k. shular jumlasidandir. Chet tili terminlarini so'z yasalish usullari (so'z yasovchi modellar) asosida yangidan yuzaga kelgan yasamalar bilan almashtirish jarayonida o'zbek tili lug'at fondida *oluvchi* (адресат), *jo'natuvchi* (адресант), *tavsiyanoma* (характеристика), *buyurtma* (заявка), *narxнома* (прейскурант), *ma'lumotnoma* (справка), *fuqarolik* (подданство), *daxlsizlik* (иммунитет), *ishbilarmon* (предприниматель), *ta'mirchi* (реставратор) singari ko'pgina terminlar.

¹ Bektemirov X., Begmatov E. Mustaqillik davri atamallari. –Toshkent, 2002. B. 10.

O'zbek tili terminologiyasi tizimida muayyan tushunchalarning muqobili bo'lmaganligi bois ularni bitta so'z bilan ifodalashning imkoniyati cheklangan. Kirib kelayotgan tushunchani bir qancha so'zlar yordamida izohlash yoki tavsiflash terminologiya talablariga ziddir. Mana shunday holatlarda ruscha-baynalminal terminlar donor tilida qanday shaklda bo'lsa o'zbek tiliga ayni shu shaklda tayyor tarzda qabul qilinadi. Masalan: *budjet* – бюджет, *kredit* - кредит, *atom* - атом, *gidrolokatsiya* – гидролокация, *deduksiya* - дедукция, *gerb* – герб, *auditor* – аудитор, *repatriatsiya* – репатриация, *kommunikatsiya* – коммуникация, *fraksiya* – фракция, *profisit* - профисит, *integratsiya* - интеграция, *diplomatiya* - дипломатия, *texnologiya* – технология va boshqalar.

O'zbek tili terminologiyasining hozirgi holatida o'z hamda o'zlashma paralellarning yonma-yon qo'llanayotganiga shohid bo'lamiz. Ushbu jarayon avvalgi terminologiya tizimidagi me'yor va yangi leksik birlik o'rtasidagi qarama-qarshilikdan guvohlik beradi. Tabiiy, bulardan qaysi biri o'zbek tili terminologiyasi tizimidan munosib o'rin egallashini lisoniy hayot, nutqiy amaliyot va vaqt ko'rsatadi. Hozircha ikki variantli terminlar jumlasiga *aktsiya* - *harakat*, *aksiya*, *arxeolog* – *qadimshunos*, *arxeolog*, *blok* - *ittifoq*, *blok* (*deputatskiy*), *вето* - *veto*, *ta'qiq*, *офицер* – *zobit*, *ofitser*, *реанимация* – *jonlantirish*, *reanimatsiya*, *термин* - *atama*, *termin*, *эмбарго* – *embargo*, *ta'qiqlash*, *цивилизация* – *sivilizatsiya*, *tamaddun*, *коллегия* – *hay'at*, *kollegiya*, *денонсация* - *denonsatsiya*, *bekor qilish* singarilar kiritilmoqda. Ba'zi vaziyatlarda, mabodo biror bir tushuncha ikki, ya'ni o'z va o'zlashma termin bilan ifodalansa, shubhasiz, afzallik o'zbekcha variantga beriladi – *tilshunoslik* (лингвистика), *nazoratchi* (инспектор), *qalam haqi* (гонорар), *nizom* (устав), *giyohvandlik* (наркомания), *zahira* (резерв), *tenglik* (паритет), *hokim* (мер), *jarroh* (хирург) va h.k. O'zlashma terminlarning ma'lum guruhi o'zbek tili qonunlariga bo'ysungan tarzda uning fonetik va grammatik xususiyatlariga moslashadi. Chunonchi, o'zlashma

terminlarning o'zbek tili fonetikasiga moslashuvi quyidagi jihatlari bilan oydinlashadi: 1) fonemalarning qisqarishi: авианосец – *avinos*, ракетаносец - *raketanos*; 2) fonemalardagi tovush almashinuvi: маяк – *mayoq*, очаг – *o'choq*, плащ-палатка - *plashch-palatka* va h.k. O'zbek tilida qurilishi jiddiy o'zgarishlarga uchragan o'zlashma terminlar kategoriyasiga комитет - *qo'mita*, бомбардировка – *bombardimon*, командующий – *qo'mondon*, подряд – *pudrat* kabilarni kiritish o'rinlidir.

Hozirgi o'zbek terminologiyasi tizimida o'zlashmalardan o'zbekcha so'z yasovchi affikslar ishtirokida yangi hosil qilingan terminlar keng miqyosda qo'llanishga kirib kelmoqda. Xususan, бомбардировщик – *bombardimonchi*, дозиметрист – *dozimetrchi*, генеральский - *generallik*, комиссариат – *komissarlik*, патронный – *patronli*, гусеничный – *gusenisali*, бетонирование – *betonlash*, ионизация - *ionlanish*; *ionlash*, модернизация – *modernizatsiyalash* kabi ashyoviy misollar qayd etilgan fikrni tasdiqlashga xizmat qiladi.

Mustaqillik yillari o'zbek tili lug'at fondining boyib borishida respublika xalq xo'jaligi uchun mutlaqo yangi sohalarning shiddat bilan shakllanishi va rivojlanishi kabi favqulotda muhim omillar sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 1996-yilda Andijon viloyati Asaka shahrida Janubiy Koreyaning DEU (DAEWOO) avtomobil korporatsiyasi bilan hamkorlikda «O'zDEU Avto» qo'shma korxonasi ishga tushirilishi natijasida O'zbekiston dunyodagi 28 ta avtomobilsozlik davlatlari qatoridan munosib o'rin oldi. 1999-yilda Samarqand shahrida «SamKochAvto» o'zbek-turk qo'shma korxonasi avtobuslar va yuk mashinalarini ishlab chiqarishga kirishdi. Hozirgi paytda Yaponiya va Germaniya avtokompaniyalari hamkorligida «Isuzu» avtobuslari hamda «Man» yuk mashinalarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. «O'zDEU Avto» qo'shma korxonasi amerika avtomobil ishlab chiqarish giganti «Jeneral Motors» (General Motors) tarkibiga singdirilishi oqibatida bugungi talablarga to'la javob beradigan, yuqori tezlikka ega,

har tomonlama qulay hamda yoqilg'ini tejaydigan yengil avtomobillarning yangi rusumlarini ishlab chiqarish maqsad qilib qo'yilgan. Buning natijasida o'zbek tilida ushbu soha terminologiyasi tubdan takomillashdi.

O'zbek terminologiyasi *Tiko (Tiko)*, *Damas (Damas)*, *Neksiya (Neksia)*, *Lasetti (Lacetti)*, *Matiz (Matiz)*, *Spark (Spark)*, *Epika (Epika)*, *Kaptiva (Kaptiva)*, *Malibu (Malibu)*, *Kobolt (Cobolt)* singari Respublikada konveyerga qo'yilgan yengil avtomobillarning tijoriy nomini anglatuvchi terminlar hisobiga yana ham boyidi.

Turmushda tubdan sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy o'zgarishlar yangi tushunchalar, yangi nomlanishlarning voqelanishiga olib keldi. O'zbek tilining leksik xazinasini mustaqil mamlakat yuritayotgan milliy siyosatni aks ettiruvchi rang-barang so'zlar va terminlar bilan kengaydi. Bunday terminlar safiga tubandagi faktik misollarni kiritamiz: *milliy o'zlik*, *milliy davlatchilik*, *milliy siyosat*, *siyosiy islohot*, *ma'naviy qadriyat* (духовное наследство) va h.k. Bo'linish tamoyillari negizida yangi davlat boshqaruvi organlarining tuzilishi va faoliyat olib borishi pirovard natijada *Oliy Majlis*, *senat*, *Vazirlar Mahkamasi*, *qonun chiqaruvchi organ*, *ijro etuvchi organ*, *sud hokimiyati*, *departament*, *konsern*, *xolding*, *kompaniya*, *hokimlar instituti*, *nodavlat ijtimoiy birlashma*, *mas'uliyati cheklangan jamoa* kabi ko'pdan-ko'p terminlarning muomalaga kirishiga turtki berdi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tilishi asosida terminologik leksika *milliy valyuta*, *kichik biznes*, *o'rta biznes*, *xususiy tadbirkorlik*, *qimmatli qog'ozlar bozori*, *tadbirkorlar palatasi*, *konsalting*, *injiniring*, *lizing firma*, *biznes-inkubator* singari qator yangi terminlar bilan tag'in ham kengaydi. Ma'lumki, O'zbekiston kamdan-kam uchraydigan ulkan yoqilg'i-energetik manbalariga egaligi bilan dong chiqargan. Neft, gaz va kondensatning g'oyat katta zahiralari nafaqat ichki ehtiyojni to'la qondirish, balki ularni xorijga eksport qilish imkonini yaratdi. Ushbu sohaga taalluqli *neft zaxirasi*, *neft koni*, *neft*

mahsulotlari, gaz kondensati, metan, propan, butan, polimer materiallar, polietilen, polivinilxlorid, nitrilakril kislota, suyultirilgan gaz, xom neft singari turfa terminlar darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-ommabop adabiyot hamda mahalliy matbuot sahifalarida faol qo'llanib kelmoqda. Milliy istiqoldan so'ng O'zbekistonda kechgan agrar islohot, so'zsiz, qishloq xo'jaligini qayta qurishda yetakchi ahamiyatga ega bo'ldi. Sobiq sho'rolardan qolgan kolxoz va sovxozlar tugatildi. Qabul qilingan Yer kodeksiga muvofiq dehqon va fermer yer mulkdoriga aylandi. Fermer xo'jaliklari o'zlariga bildirilgan umid va ishonchni sharaf bilan oqladilar. Respublika agrar sektorida olib borilgan islohotlar *mulkdor, mulkdorlar sinfi, fermer xo'jaligi, ko'p ukladli iqtisodiyot, tomorqa xo'jaligi, subsidiya, pay, investisiya* singari mutlaqo yangi tushuncha va realiyalarning yuzaga chiqishini ta'minladi. Hozirgi vaqtda fan va texnik sohlarida yuz berayotgan shiddatli rivojlanish respublika aholisi faoliyatining turli qirralariga samarali ta'sir o'tkazmoqda. Fan va texnika qo'lga kiritgan eng oxirgi muvaffaqiyat va yutuqlar asosidagi yangi texnika vositalariga egalik qilinmoqda. Ushbu texnika vositalari nomlarini anglatuvchi terminologik leksika o'zbek tili lug'at tarkibining kundan-kunga boyib, kengayib borishida munosib ulush bo'lib qo'shilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda ta'kidlash lozimki, Mustaqillik davri o'zbek terminologiyasi o'z qaror topish yo'lining boshlanish nuqtasida turibdi. U o'zbek tilshunosligining muhim sohasi sifatida yillar davomida yig'ilgan tajribalar zamirida taraqqiy etmoqda va kengaymoqda.

Terminologiyaning yuzaga kelish va taraqqiyot bosqichlarini, uning o'ziga xos xususiyatlarini tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida terminlar quyidagi tarzda rivojlanmoqda.

1. O'zbek tilida terminlarni aniq ifodalovchi qator leksemalar qadim-qadimdan qo'llab kelinmoqda. O'zbek adabiy tili boyligining bir qismi o'laroq, bunday so'zlar keyinroq, konkret terminologik tizim vujudga kela boshlashi bilan sohalarning maxsus tushunchalarini

ifodalash uchun jalb qilina boshladi: *haq, bitim, pay, garov, dallol, pul, so'm, sug'urta, savdo, omonat, g'amlama* va boshqalar.

2. Iqtisodiyot bilan aloqasi bo'lmagan, boshqa-boshqa sohalarda qo'llanadigan terminlar ham maxsuslashtirilayapti, ya'ni iqtisodiy terminlar sifatida ishlatilmoqda: *taklif, sohibkor, o'sim, qoldiq, daraja, palata, kadrli, yetakchi, yig'im, qaydnoma, baho, xo'jalik*. Semantik-sintaktik usulda so'z yasalishi natijasida boshqa sohalarga tegishli so'zlar iqtisodiyot terminologiyasini mulkiga aylanmoqda: *daromadning qoldig'i, bozor hajmi, foyda miqdori, qiymat solig'i, kreditning elastikliligi, talabning egiluvchanligi, o'zgaruvchan narx, pul massasi, pul undirish, iqtisodiy o'sish, yetakchi valyuta, o'rinbosar tovarlar, o'rmalovchi inflyatsiya*. Demak, yuzlab leksemalar iqtisodiy terminologik tizimda yakka holda ham, so'z birikmalarining tarkibiy qismlari sifatida ham ushbu soha terminlari sifatida qo'llanilayapti.

3. Terminologiyasining boyishidagi yana bir manba, bu tushunchalarni ifodalash uchun xilma-xil affikslar ishtirokida hosil qilingan yasama lug'aviy birliklar hisoblanadi: *ijarachi, nazoratchi, moliyachi, iqtisodchi, iste'molchi, jamg'arma, uyushma, ustama, undirma, tejamkor, tadbirkor, ta'minot, bojxona, zarbxona, sarmoyador, mulkdor, xaridor, hissador, shartnoma, omonatnoma, so'rovnoma, boylik, rentabellik, bebaho, befoyda, merosxo'r, sudxo'r, kirim, chiqim, bitim, to'lov, o'lchov, mulkchilik, tejamkorlik, unumlilik, aksiyadorlik*.

4. Hozirgi o'zbek tili lug'at tarkibida, uning iqtisodiy terminlar tizimida yuqoridagidek umumturkiy, o'zbek terminlari bilan bir qatorda fors-tojikcha, arabcha leksemalar ham qo'llanib kelinayotir: *sarmoya, davlat, tijorat, tojir, maosh, mablag', sarkor, daromad, dastmoya, manfaat*.

5. O'zbek tili iqtisodiyot terminologiyasi ruscha-baynalminal terminlar hisobiga ham boyib bormoqda: *avans, aktiv, aktsiz, budjet, birja, buxgalter, bank, balans, biznes, veksel, valyuta, debitor, demping, dotatsiya, diler, zalm, kredit, kassir, litsenziya, lizing, menejment*,

sal'do, tarif va boshqalar. Ba'zi ruscha-baynalminal iqtisodiy terminlar o'zbek tiliga tarjima qilindi yoki muqobil varianti qo'llanilmoqda: *auksion* - kimoshdi savdosi, *barter* - ayirboshlash, *brakeraj* - saralash, *garant* - kafil, *defitsit* - taqchillik, *dolya* -hissa, *kapital* - sarmoya, *makler* - dallol, *oborot* - aylanma, *ssuda*- qarz, *schet* - hisob. Terminlarning bir qismi tegishli ruscha-baynalminal muqobillarining o'zbek tilidagi kalkasi sifatida yuzaga kelgan. Umuman, o'zbek iqtisodiyot terminologiyasi mustaqillikdan so'ng yangi bosqichga ko'tarildi va har lahzada yangi-yangi terminlar yuzaga kelmoqda.

O'zbek tilshunosligi terminologiyasining ayrim masalalari bo'yicha qilingan ishlar maydonga keldi. Jumladan, A.Saidov, M.Qosimova, L.Karimovalarning «O'zbek huquqiy atamolari muammolari» («O'zbek tili va adabiyoti», 1993,), A.Hojiyevning «Metodika yoki uslub?» («O'zbek tili va adabiyoti»,1995,2-son), R.Doniyorov, A.Qosimovlarning «Terminologiya va so'z yasalishining ayrim masalalari» («O'zbek tili va adabiyoti»,1995,4-son) kabi maqolalar fikrimizning dalilidir. Bir qator ilmiy ishlar himoya qilindi: O'.M.Po'latova¹, L.S.Xudoyberdiyeva², M.Abdiyev³, G'.M.Ismailov⁴, Sh.X.Norbayeva⁵ning izlanishlarida batafsil ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, 2003-yilda himoya qilingan L.S.Xudoyberdiyevaning «O'zbek tilida nominativ birliklarning darajalanishi»⁶ nomli ilmiy izlanishlari hamda H.Shamsiddinovning «Umumiste'moldagi so'zlardan leksik-

¹ Пулатова Ў.М. Ўзбек хореография терминологиясининг шаклланиш манбалари ва ривожланиши. Филол. фан. номз. дис. автореферати. – Тошкент, 2001. 26 бет.

² Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши. Филология. фан. номзоди дис. автореф. – Тошкент, 2003. 24 бет.

³ Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти. 2004. – 117 бет

⁴ Исмаилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. - Тошкент, 2011. -26 б.

⁵ Норбоева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Тошкент, -2017. -44 б.

⁶ Худойбердиева Л.С. Ўзбек тили-да номинатив бирликларнинг даражаланиши. Филология. фан. номзоди дис. автореф. – Тошкент, 2003. 24 бет.

semantik usul bilan yasalgan terminlar va ularni tartibga solish»¹ mavzusidagi qariyb 2 bosma taboqdan iborat ishda ikkilamchi nomlashga oid masalaning ham nazariy, ham amaliy tomonlari yoritib berilganligi atroflicha tahlil etilgan.

Mamlakatimizning mustaqillik yillarida fan va madaniyat taraqqiyoti yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarilishi munosabati bilan milliy terminologiyamizda ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Bu holat quyidagi masalalarni kun tartibiga qo'ydi:

- tildagi mavjud terminlar sistemasini yangilash;
- fan va texnika, madaniyat, siyosat va boshqa sohalardagi terminlarni unifikatsiyalash;
- tilimizga o'zlashayotgan terminlarning milliy shaklini tartibga solish;
- terminologik lug'atlar tuzish va nashr qilish;
- boshqa tillardan terminlar o'zlashtirishda xalqaro kommunikatsiya masalalarini hisobga olgan holda ish yuritish.

Ko'rsatib o'tilgan vazifalarni amalga oshirish yengil kechmaydi. Yangi milliy terminologiyani shakllantirish va uning rivojlanishini ta'minlashda o'ziga xos qiyinchiliklar, chekinishlar va yutuqlarga erishilmoqdaki, bularning barchasi til qonuniyatlari asosida amalga oshirib borilmoqda. Shu bilan birga bu boradagi ishlar ko'lami hamon katta bo'lib qolmoqda.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Jadvalni to'ldiring, tilshunoslikka oid terminlarni mavzusiga qarab guruhlashtiring.

Fon, allofon, undoshlar, unlilar, til oldi tovushlari, til orqa tovushlari, leksema, so'z, semema, hosila ma'no, sinonimlar,

¹ Шамсиддинов Х. Умумистеъмолдаги сўзлардан лексик – семантик усул билан ясалган терминлар ва уларни тартибга солиш / Ўзбек тили илмий – техникавий терминларини тартибга солиш принциплари. – – Тошкент, 1991. – 132 -161 – бетлар.

antonimlar, ot, yordamchi so'z turkumlari, harakat tarzi shakllari, sifat, fe'l, teng bog'lovchilar, tobe bog'lanish, so'z birikmalari zanjiri, predikat, ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish, bosh harflar imlosi, qo'shib yozish, uslub, rasmiy uslub, ilmiy uslub, bayonnoma, ariza, ma'lumotnoma.

1.	Fonetika	
2.	Leksikalogiya	
3.	Morfologiya	
4.	Sintaksis	
5.	Orfografiya	
6.	Stilistika	
7.	Frazeologiya	

2-topshiriq. *N.Maxmudovning “Til siyosati va siyosat tili” maqolasidan olingan parchani o'qing, qisqa konspekt qiling.*

Til va jamiyat munosabatlari bilan bog'liq muammolar silsilasida tilning lug'at tarkibidagi “ijtimoiy-siyosiy leksika” deb nomlanadigan guruh alohida o'rin tutadi. Tabiiyki, bunday leksika davlat va jamiyat hayotiga daxldor xilma-xil va juda katta miqdordagi tushunchalarni ifodalovchi zaruriy lisoniy birliklar sifatida siyosiy muloqotning birlamchi vositasi bo'lmish siyosat tilining bevosita asosini tashkil etadi.

Yurtimiz juda qadimdan davlatchilik an'analariga sohib bo'lib kelganligi uchun ham bizning tilimizda ijtimoiy-siyosiy leksika shakllanib, rivoj topib kelayotganiga ko'p zamonlar bo'lganligi hech kimga sir emas [Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI – XIV вв. –Тошкент: Ёзувчи, 1991]. Bugun mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda amalga oshirilgan va amalga oshirilayotgan misli ko'rilmagan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy o'zgarishlar, tub islohotlar bu leksikaning yanada o'zgarishi va

boyishiga zamin bo'ldi, zotan, davlat va jamiyatdagi evrilishlar tilda o'zining in'ikosini topishi tabiiy.

Bugun mutaxassislar asosiy maqsadi siyosat tilini tadqiq etishdan iborat bo'lgan "siyosiy lingvistika" sohasi shakllanib ulgurganligini aytmoqdalar. Ularning qayd etishlaricha, "siyosiy kommunikatsiyani o'rganishni nazarda tutuvchi siyosiy lingvistika va sotsiolingvistikaning o'rganish doirasiga daxldor bo'lgan davlat til siyosati sohasidagi tadqiqotlarni farqlash zarur. Masalani bir qadar soddalashtirib aytganda, siyosiy lingvistika mutaxassislarini siyosatchilarning qanday gapirishi qiziqтира, til siyosati mutaxassislari siyosatchilar tilni qo'llash samaradorligini oshirish uchun nima qilayotganligi (yoki nima qilishlari kerakligi)ni o'rganish bilan shug'ullanadi" [Чудинов А.П. Политическая лингвистика. –М.: Флинта-Наука, 2006. –С.9].

Turli tilshunosliklarda ijtimoiy-siyosiy leksikaning ko'pincha ijtimoiy-siyosiy terminlardan farqini belgilashga harakat qilinadi, masalan, rus tilshunosi T.B.Kryuchkova ijtimoiy-siyosiy leksika va ijtimoiy-siyosiy terminologiyani bir-biridan farqlash zarur ekanligini, ular bir-biri bilan aloqadorlikka ega bo'lsa-da, bir narsa emasligini asoslashga harakat qiladi va ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga shunday tavsif beradi: "Ijtimoiy-siyosiy terminologiya ijtimoiy fanlar terminologiyasining mafkuralashganlik xususiyatiga ega bo'lgan qismidir" [Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. –М.: Наука, 1989. –С.15]. Uning ta'biricha, masalan, *fonema* va *til siyosati* birliklari tilshunoslik terminlaridir, lekin *fonema* ijtimoiy-siyosiy termin emas, *til siyosati* esa ijtimoiy-siyosiy termin bo'la oladi.

Aytish joizki, ijtimoiy fanlar sirasiga kiruvchi ilm sohalari, T.B.Kryuchkovaning o'zi ham qayd etganiday, salmoqli miqdorni tashkil etadi, xususan: tarix, arxeologiya, etnografiya, jamiyatshunoslik, iqtisodiy geografiya, davlat va huquq fani, san'atshunoslik, madaniyatshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, psixologiya,

falsafa fanlari, pedagogika va h.k.o. Aksariyat tilshunoslar, mazkur tadqiqotchi ham tanqid ma'nosida ko'rsatib o'tganiday, "ijtimoiy-siyosiy leksika" va "ijtimoiy-siyosiy terminologiya" terminlarini sinonim holatda qo'llaydilar [Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. –М.: Наука, 1989. –С.15].

Ayni muammoni jiddiy tadqiq etgan ayrim tilshunoslar hatto "ijtimoiy-siyosiy terminologiya" terminidan tamoman voz kechish ma'qulligini aytadilar, ularning "Agar aniqlikka intiladigan bo'lsak, bu o'rinda ijtimoiy-siyosiy terminologiya haqida emas, balki ijtimoiy fanlar terminologiyasi va terminlari haqida gapirish maqsadga muvofiq [Лейчик В.М. Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования / Язык и стиль научного изложения. Лингвометодические исследования. –М., 1983]" tarzidagi mulohazalarida anchagina jon bor. Har holda tegishli terminlar mazkur ijtimoiy fanlarning har birining o'zida ta'riflangan, bu fanlarning o'z "mulki"ga aylangan, ularning turli kommunikativ maqsadlar bilan o'z "uy"idan boshqa maydonlarga olib chiqilishi tildan foydalanishning eng oddiy odatidir. Har qanday termin muayyan lisoniy birlik sifatida yaxlit til leksikasidan tashqarida bo'lmagani kabi "ijtimoiy-siyosiy terminlar" ham ijtimoiy-siyosiy leksika deyiladigan, ta'bir joiz bo'lsa, "mega leksik" guruhning ichida ekanligi tabiiy.

"Ijtimoiy-siyosiy terminlar" deyish yana shuning uchun ham asosli va ilmiy mantiqqa unchalik ham muvofiq emaski, "ijtimoiy-siyosiy" degan to'plam bir qancha turlarning jami yoki sintezidir. Bunaqa "katta to'plamning "termini" tushunchasi "termin" tushunchasining o'zini bir qadar muallaqlashtiradi. Ammo deyarli aksariyat tilshunosliklarda mazkur "ijtimoiy-siyosiy terminlar" nomi ham an'anaga kirgan, hamonki tilshunoslik an'anasida bu termin mavjud ekan, uni hozircha shartli ravishda qo'llab turish mumkindir.

Mazkur ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalaydigan birliklarning muayyan bir qismini termin deyish kerakmi yoki yo'qmi, bundan qat'iy nazar, ular yaxlit ijtimoiy-siyosiy leksikaning tarkibiy bir qismi ekanligi shubhasiz. Shuning uchun eng avvalo, ijtimoiy-siyosiy leksikaning o'zini chegaralab olish muhimroq. Ammo bunday chegaralarni belgilash, mohiyati va hajmini tayin etish masalalarida mutaxassislar orasida turli qarashlar mavjud. Har qalay, bu qarashlarni shartli ravishda ikki guruh tarzida umumlashtirish mumkin, ya'ni: 1) ijtimoiy-siyosiy leksika mohiyatini tor tushunish; 2) ijtimoiy-siyosiy leksika mohiyatini keng tushunish [Маник С.А. Общее описание терминологии общественно-политической жизни / Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №1(21), 2013 / www.sisp.nkras.ru]. Bir qator lingvistik manbalar tahlili asosida bu ikki tur qarashlarning mazmun-mohiyatini S.A.Manik shunday tavsiflaydi: tor tushunishga ko'ra, ijtimoiy-siyosiy leksikani ijtimoiy-siyosiy hayot sohasiga daxldor tushunchalarni ifodalovchi va ma'no strukturasi "ijtimoiy", "siyosiy", "davlatga oid", "sotsial" kabi doimiy semalari mavjud bo'lgan so'zlar tashkil etadi. Keng tushunishga ko'ra, ijtimoiy-siyosiy leksika markaziy siyosiy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar va ijtimoiy-siyosiy soha bilan bilvosita bog'langan so'zlar, ya'ni ma'nolarida "ijtimoiy", "siyosiy", "davlatga oid" kabi semalar ehtimol tutiladigan so'zlardan tarkib topadi.

Rus tilshunosligida nisbatan keng tarqalgan va mazkur ikki qarashni o'zida mantiqiy birlashtirgan, anchayin aniq va mo'tadil ta'rifga ko'ra, ijtimoiy-siyosiy leksika "lug'atning ijtimoiy-siyosiy hayot doirasiga daxldor, ya'ni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, mafkuraviy-falsafiy sohalarga taalluqli tushunchalar va hodisalar nomlaridan tarkib topgan qismidir. Bunday so'zlar guruhi o'zining anchayin sezilarli chegaralariga ega bo'lishiga qaramasdan, ijtimoiy-siyosiy leksika inson faoliyatining yana bir qator boshqa sohasining nomlari bilan, xususan, ijtimoiy fanlar: tarix, jamiyatshunoslik, huquq, falsafa, iqtisod,

shuningdek, adabiyot, san'at, diplomatiya, harbiy-mudofaa, madaniyat-ma'rifat sohalari nomlari bilan ham o'zaro zich aloqadorlikda bo'ladi" [Протченко И.Ф. Русский язык: проблемы изучения и развития. – М.: Педагогика, 1984. –С.54]. Ko'rinib turganiday, bu tavsifda ham ijtimoiy-siyosiy leksika chegaralarida yana qandaydir mezonlar etishmayotganday tuyuladi.

Ana shu qandaydir noto'liqlikni N.R.Geyko to'ldirganday bo'ladi, ya'ni u bunday mezonlarning asosiylaridan biri sifatida "mafkrulashganlik" ("ideologizirovannost") belgisini ko'rsatadi. Uningcha, ijtimoiy-siyosiy leksika deganda, "lug'atning jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va sotsial hayoti tushunchalarini aks ettiruvchi mafkrulashgan qismini tushunish kerak" [Гейко Н.Р. Общественно-политическая лексика в публицистическом дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. N1 (192). Филология. Искусствоведение. Вып.73. –С.196].

Qisqasi, o'zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy leksikani, mavjud qarashlarni hisobga olgan holda, "lug'atning ijtimoiy-siyosiy hayotga, ya'ni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarga taalluqli tushunchalar va hodisalar nomlaridan tarkib topgan, mafkrulashgan va ijtimoiy-siyosiy kommunikatsiyada faol ishtirok etadigan qismi" tarzida ta'riflash maqsadga muvofiq. Tabiiyki, siyosat tilining lug'aviy asosini ana shunday leksika tashkil etadi. Ana shunday ta'rif asosida o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasiga yondashilsa, yaqinlargacha ana shunday leksika tarkibida qaralgan, masalan, *abituriyent, abonement, abonent, absolyut//mutlaq, avans, avans hisoboti, avtograf//dastxat, avtomatlashtirish, avtor//muallif, avtotransport, talvasa, adres, adresat, adresant, mashaqqatli ish, alifbo, aksiz, ochko'zlik, oriylar, assortiment, attestat, auditoriya*¹ kabi juda ko'plab birliklarning mazkur leksikaga mutlaqo daxlsizligi ma'lum bo'ladi.

¹ Кар.: Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати. –Тошкент: Фан, 1976. –Б.15 – 22.

Ikki karra ikki to'rtday ravshanki, muayyan til belgisining u yoki bu mavzuiy-mazmuniy guruhga mansubligini belgilashda bu belgi ma'nosining tarkibi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Muayyan lisoniy birlikni ijtimoiy-siyosiy leksika deyiladigan yirik guruhga kiritish yoki kiritmaslik borasida ham ayni shu holat hisobga olinmog'i shart, shunday qilinganda, mazkur leksik guruhning chegaralarini xolisroq va aniqroq belgilash imkoniyatlari kengayadi.

Til belgisining semantik strukturasi anchayin murakkab tuzilmadir. Nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki boshqa tilshunosliklarda ham lisoniy belgi semantik strukturasi ikki yirik uzvdan, ya'ni denotativ va konnotativ uzvlardan tarkib topishini e'tirof etish an'anaga kirgan. Albatta, leksik ma'noning denotativ uzvi muayyan tushunchani ifoda etadi, konnotativ uzvi esa so'zlovchining yoki til sohibining unga munosabatini aks ettiradi. Mutaxassislar konnotatsiyaning nutq pragmatikasi bilan bog'liq ekanligini, konnotatsiya til sohibining baholash nigohining mahsuli ekanligini, konnotatsiyaning antropometrik asosga egaligini qayd etadilar. Bugungi dunyo tilshunosligida barqarorlashib ulgurgan antropolingivistik paradigmaning birlamchi zaminini tashkil etadigan tilning mohiyatan antropotsentrikligi haqidagi haqiqat bu o'rinda ham yaqqol namoyon bo'ladi [Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2017. –Б.15-22].

1) *Mazkur ma'lumotdagi hodisaga o'zingiz misollar toping.*

2) *Jadvalni to'ldiring.*

Terminologiyaga ko'chgan umumadabiy leksik birliklarning ma'lum qismi o'z ma'nosini saqlab qolgan birliklar	Umumadabiy leksikaning boshqa bo'lagi yuz bergan ma'noviy o'zgarish oqibatida terminlar safiga o'tgan birliklar

2) *Ma'lumotlarga tahliliy yondashing. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan taqqoslang.*

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *Nazorat uchun savollar.*

1. Terminologiya masalalarining mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilishini izohlang.

2. Istiqoldan keyin qanday terminlar jamiyat a'zolari uchun xizmat qila boshladi?

3. Mustaqillik boshlarida noilmiy terminlarning paydo bo'lishi qanday omillar bilan bog'liq edi?

4. Qaysi o'zbek sporti turi terminlari jahon tillari tomonidan o'zlashtirilgan?

5. Qanday chet tili terminlari o'zbekcha mutanosiblari bilan almashtirilmoqda?

10. Xorijiy o'zlashmalarning o'zbekcha tarjimalariga baho bering.

11. Qanday xorijiy o'zlashma terminlar aynan, tayyor qabul qilinadi?

12. O'zbek milliy siyosati qaysi terminlarda ifodasini topgan?

13. Davlat boshqaruvi tizimi qanday terminlar hisobiga yanada boyidi?

2-topshiriq. 1) N.Maxmudovning "Til siyosati va siyosat tili" maqolasini o'qib, o'z munosabatingizni bildirgan holda gazetaga maqola yozing.

3) Maqolada keltirilgan terminlarni ajratib oling va quyidagi jadvalni to'ldiring.

4)

Termin	Tuzilishiga ko'ra	Yasalishiga ko'ra	O'zlashganligiga ko'ra

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan mantiq faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularda esse yozing.

«Istiqlol davri terminologiyasi», «Mustaqillik davrida Atamashunoslik qo'mitasining tashkil etilishi va uning faoliyati», «Mustaqillik davrida o'zbek terminologiyasining boyishi».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki videorolik yarating.

4-topshiriq. N.Maxmudovning "Til siyosati va siyosat tili" maqolasini o'qib, o'z munosabatingiz asosida "Idrok xaritasi" yarating.

Adabiyotlar:

1. Бектемиров Х., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент, 2002.
2. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. –Ташкент, 1940.
3. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техникавий терминлар тарихидан. – Тошкент, 1974.
4. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент, 1977.
5. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1981.

III. O'ZBEK TERMINOLOGIYASIDA LINGVISTIK MASALALAR

3.1. Termin va uning o'ziga xos xususiyatlari

Reja:

1. Termin haqida tushuncha.
2. Terminlarga qo'yiladigan talablar.
3. Terminlarga xos belgilar.

Tayanch tushunchalar: termin, so'z, nom, obrazli so'z, metafora, terminologiya, terminologik tizim, terminotizim, sintaktik, tuzilishi, termin shakli, semantik, mazmuni, termin ma'nosi, pragmatik, funktsionallik, terminning qo'llanishi.

Termin (lotincha terminus - chegara, chek so'zidan) gapdan tashqarida olinganda ham aniq bir ma'no ifodalaydigan so'z yoki turg'un holatdagi so'z birikmasidir. Uning asl lug'aviy ma'nosi ham shuni anglatadi. Demak, termin hamma so'zlar singari so'z bo'lib, u ham ma'lum bir mustaqil tushuncha anglatadi va bir yoki bir necha nutq tovushining birikishidan iborat bo'lgan bir vosita hisoblanadi.

Bitta soha doirasidagi terminlar terminotizimni tashkil qiladi. Terminlar fanning metatili va ilmiy tadqiqotlarning, shuningdek, insonning amaliy faoliyati sohalarining o'ziga xos voqeligini anglatuvchi so'zlar (iboralar) sifatida belgilanishi mumkin. Ko'pgina hollarda, olimlar tomonidan "nomenklatura" atamasi ishlatiladi. Bu ikki tushuncha o'zaro farqlanmasdan qo'llanadi. Shuning uchun ushbu o'rinda yo'l-yo'lakay nomenklaturaga ham munosabat bildirishga to'g'ri keladi. Nomenklatura (lot. Nomenclatura ro'yxat) – ilm-fanning turdosh (tipik) obyektlarining nomi. Agar termin umumiy tushunchani ifodalasa, nomenklatura xususiyl tushunchani ifodalaydi¹. Masalan, ta'lim muassasalari turlari, o'quv-didaktik jihoz va shu kabilar nomlari nomenklaturalardir. Bundan kelib chiqadiki, terminlar, masalan,

¹ Суперанская А. В. Терминология и номенклатура / А. В. Суперанская // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 73–78.

formulalar, turli xil matematik va ramziy ifodalar, shubhasiz, tegishli fanlarning metatiliga kiritilgan, ammo tabiiy tilning butun lug'at tarkibiga kiritilmaydi. Biroq, ayrim belgilar ham termin sifatida kiritilishi mumkin, *μ-nurlanish*. Boshqacha qilib aytganda, metatil va terminologiya sinonim bo'la olmaydi. Ko'pgina terminlar tegishli terminotizimlar orqali tilning lug'at tarkibiga kiritilgan¹.

Odatda, termin tushunchasi terminotizimda amalga oshiriladigan xususiyatlari orqali aniqlanadi. Oddiy so'z birikmalaridan farqli o'laroq, terminlardan foydalanish sezgi emas, balki mavjud ta'riflar, qoidalarga asoslanadi. Termin, qoidaga binoan bitta ma'noga ega bo'lishi kerak; terminotizimda terminlarning omonimi bo'lmasligi ma'qul. Biror termin uch ma'noda uch sohaning termini bo'lib xizmat qilari ekan, uch xil ma'no yukini tashishga xizmat qiladi. Jumladan, *operatsiya* so'zini olib ko'raylik: 1. Tibbiyot sohasida: yorish, kesish, kesib olib tashlash, yangisini qo'yish va shu yo'llar bilan kasallikni tuzatish, davolash ma'nosidagi termin. 2. Harbiy sohada: biror vazifa va maqsadni amalga oshirishga qaratilgan urush harakatlari ma'nosidagi termin. 3. Moliya sohasida: kirim, chiqim, foyda va zarar hisob-kitobi ma'nosida qo'llaniladigan termin. Yoki, *tekislik* - so'pi geografiyada ham ('равнина' ma'nosida), matematikada ham ('плоскость' ma'nosida) termin sifatida ishlatiladi. Bunday ko'p ma'nolilik bir soha, jumladan, tarix, falsafa, filologik terminlar tizimida ham uchraydi. Ko'pma'nolilik notermin so'zda tabiiy, hatto zaruriy holat deb qaralsa, terminda g'ayriqonuniy, chalkashlikka olib keladigan, qiyinchilikni yuzaga keltiradigan holat deyiladi. Chunki notermin so'z nutqda har gal bir leksik ma'nosi bilan ishlatiladi. Ko'p ma'noli (aniqrog'i har xil ma'noli) terminda esa uning bir ma'nosi boshqa ma'nosini istisno qilib turavermaydi. Shunga ko'ra ayni bir matnda har xil mazmun duch kelib

¹ Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. - С. 49.

qoladi. Bunday salbiy holat asosan termin bir sohaning o'zida ko'p ma'noli (har xil ma'noli) bo'lganida yuz beradi¹.

Ba'zan bir sohaning o'zi doirasida ikki har xil tushuncha ayni bir so'z bilan anglashiladi. Bunday salbiy holatga umuman yo'l qo'yib bo'lmaydi. Masalan, o'zbek tilshunosligida *daraja* - leksemasi uzoq vaqt ikki har xil hodisaning nomi sifatida ishlatildi: *sifat darajalari, fe'l darajalari*; keyinchalik ikkinchi hodisa *nisbat* - termini bilan nomlandi; *qaratqich* leksemasi ham uzoq vaqt kelishikning va bo'lakning nomi sifatida ishlatildi, hozir bo'lakning nomi sifatida *qaraturvchi*- termini qabul qilindi. Demak, terminlarning ko'p ma'noda ishlatilishi fan uchun ijobiy xususiyat sanalmaydi.

Terminlarning chegaralangan qo'llanishga egaligi ularning boshqa soha vakillari uchun tushunarsiz bo'lishi degani emas. Masalan: *to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik* atamaları ko'pchilik uchun tushunarli, soha kishilaridan boshqalar nutqida kam iste'molli.

Shunday ekan, terminlarga ham asl substansiyasidan uzilgan mustaqil so'z sifatida qarash lozim. Bunga terminga qo'yiladigan bir ma'nolilik talabi ham asos bo'ladi. Demak, termin va umumiste'mol so'z bir narsaning ikki qirrasini, bir so'zning ikki ma'noda qo'llanilishi emas.

Terminga o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda bir qator me'yoriy talablar ham qo'yilgan. Dastlab terminologiya maktabi asoschisi D.S.Lotte tomonidan ana shunday me'yoriy talablar ishlab chiqilgan. Ushbu talablar ko'plab olimlar, jumladan, I.N.Volkova, A.V.Krijanovskaya, L.A.Simonenko va boshqalarning ishlarida to'ldirilgan va kengaytirilgan.

Terminlarning o'ziga xos xususiyatlari va talablari haqida so'z yuritilar ekan, uni semiotik birlik sifatida qarab, uch aspektda o'rganishni taqozo etiladi: sintaktik (tuzilishi, termin shakli), semantik

¹ Rahmatullayeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.

(mazmuni, termin ma'nosi), pragmatik (funksionallik, terminning qo'llanishi)¹. Shunga ko'ra, terminlarga qo'yiladigan talablar 3 guruhga bo'linadi:

1. Shakliy talablar.

2. Mazmuniy talablar.

3. Pragmatik talablar.

Shakliy talablar quyidagilar:

1) **til me'yorlariga mos kelishlik.** Bunda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi:

- til me'yorlariga mos ravishda: professional jargonizmlarni bartaraf qilish: tibbiyotda - o'pkaning toshqini, nevroitik, akkordeon o'ynash va boshqalar.

- fonetik va grammatik me'yordan chekinishga yo'l qo'ymaslik: qurilishda - kran, o'q, mexanizm, lift, klapan;

- adabiy tilga xos bo'lmagan birliklarni almashtirish: Ω shaklidagi kompensator o'rniga omega shaklidagi kompensator;

- baynalminal so'zlarni qo'llashda ularning til me'yorlariga amal qilish.

2) **qisqalik** (lo'ndalik, ixchamlik): terminning qisqa varianti – bu funksional nuqtai nazardan terminga teng shakl. Uni erkin va ixtiyoriy shakl qo'llashning imkoni yo'q: atamaning nomuvofiqligi nutqda keng qo'llanilishini oldini oladi:

- leksik qisqalik: *tiamnasetamindinpatotetraxloroplateat, etilendia-menmetilamin, natrodixloroplatoklorid, metan oksid etil diamidofenilditolilkar-binosulfonik kislota, optik kvantli generator – lazer;*

- formal qisqalik: *nusxa olishning fotonabor metodi – fotonabor, enterodermatokardiopatik sindrom – karsinoid sindrom, neyromezodermatodistrofiya – neyrofibromatoz.*

¹ Гринев-Гриневиц С. Терминоведение. – М., 2008. – С. 31.

2)**derivatsionallik:** terminlarning talablaridan biri bo'lib, termin olinayotgan tilga xos qo'shimchalar yordamida yangi termin hosil qilish jarayoni. Masalan, tibbiyotda qo'llanadigan *perikard* terminidan *perikardit*, *perikardiotomiya* kabi terminlar hosil qilinadi. O'zbek tilida *yurakoldi xaltacha* sifatida qo'llanadi. Yoki kimyo sohasidagi *gidratatsiya* termini o'zbek tiliga *gidratatsiya*, *gidratatsiyalash*, *gidratlash*, *gidratlanish* kabi qo'llanadi.

3)**invariantlik:** terminlarning fonetik, leksik, morfologik, so'z yasalishi, sintaktik va boshqa variantlari muayyan voqelanishdan ajratib, mavhum olinishi natijasida termini o'zgarish holatga kelishi. Masalan, arxitekturada *grafitto* – *graffitto* – *graffito* – *sgraffitto* (*graffiti* – devorlarga yozuv; *sgraffitto* – devorlarni o'yib naqsh berish orqali dekorativ bezak berish); informatikada *disketa* – *diskette* – *disket*. Ammo bunday holat mutaxassislar muloqotida tushunmovchilikka olib keladi.

4)**motivlanganlik:** har qanday termin tushunchasi bilan semantik aloqada bo'lishi. Bu talabni to'liq namoyon bo'lishi tizimlilik bilan ko'zga tashlanadi.

5)**tizimlilik:** har qanday termin muayyan terminologik tizimning bir bo'lagi. Aynan shu xususiyat uni termin maqomiga ko'taradi. Terminotizim esa ikki xil tizimlilikka ega – mantiqiy tizimlilik va lisoniy tizimlilik¹.

6)**lisoniyasos:** o'z yoki o'zga til asosida yasalgan terminlardan birini tanlash lozim bo'lganda, albatta, o'z termindan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki o'zlashma terminlarni ko'p va asossiz ravishda qo'llash muqarrar ravishda terminologiyaning umumxalq tilidan ajralib va nomutaxassislariga tushunarsiz bo'lib qolishiga olib keladi².

¹ Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М., 2006. – С.15-16.

² Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. – М., 1984. – С. 75.

Mazmuniy talablar quyidagilar:

1)birma'nolilik: termin faqat bir ilmiy yoki texnik tushunchani ifodalashi va bir tushuncha faqat bir terminga mos bo'lishi kerak. Termin ma'nosining kontekstga qarab turlanib turishi, D.S.Lottening fikriga ko'ra, terminologiyaning eng jiddiy kamchiliklaridan biridir.

2)termin semantikasiga qarama-qarshi qo'yilmaslik: terminning so'z sifatida va leksik ma'nosi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yo'qligi, ya'ni D.S.Lottening ta'kidlashicha, termin tushuncha aks ettirgan ma'nosiga mos kelishi lozim. Bu terminning semantik tarkibini murakkabligidan yuzaga kelib, odatda termin maxsus tushunchaning mazmuniga tenglashtiriladi, terminning so'zma-so'z anglatgan ma'nosi terminologik ma'noni keltirib chiqaradi. Leksik va terminologik ma'nolar o'zaro turli munosabatlarga kirishadi, jumladan, to'liq muvofiqlik, qisman muvofiqlik va to'liq mos kelmasligi mumkin.

3)to'la ma'noga ega bo'lishlik: (termin ma'nosida aks ettirish, aniqlash uchun yetarli bo'lgan minimal belgilar soni, u tomonidan berilgan tushunchalarni tenglashtirish). Masalan, "Tibbiy atamalarning ensiklopedik lug'ati"da sedimentatsiya koeffisenti termini ostida eritrotsitlar sedimentatsiyasi tushuniladi. Ammo terminning shakliy talabida bu ko'rinmaydi, leksik ma'nosi uning tushunchasiga nisbatan ancha kengroq.

4)aniqlilik: ilmiy tushuncha aniq chegaraga ega va bu chegara uning ta'rifida o'z ifodasini topadi. Terminning aniqligi deganda uning ta'rifida berilgan tushunchaga xos barcha belgilarning mavjudligi tushuniladi.

5)sinonimga ega bo'lmaslik: terminga qo'yiladigan talab barcha terminlar va terminotizimga nisbatan qo'yiladi. Barcha soha terminologik leksikasida sinonimlarning ko'pligi (sinonimiyaning ba'zi turlarini o'zlashmalar, ba'zilari neologizmlar, eskirgan atamalar va boshqalardan olingan) muntazamlik xususiyatiga ega. Ayrim terminlar

sinonimlari juda ko'p. Masalan, jahonda qo'llanayotgan *candida albicans* tibbiyot terminining 100 dan ortiq sinonimi mavjud¹.

Pragmatik talablar quyidagilar:

1) **joriylanish:** ilmiy doiralar yoki uning foydalanuvchilari, mutaxassislar tomonidan qabul qilingan umumiste'molda bo'lgan terminlar tushuniladi. Yozma matnlarda terminlarning qo'llanilishi ularning chastotasini aniqlash, hisoblash orqali va chastota bilan tavsiflanadi.

2) **baynalminallik:** ilmiy tadqiqotlarning baynalminallashuvi an'anasining o'sib borishi, xalqaro mutaxassislarning muloqotiga ehtiyojning yuzaga kelishi, ilmiy va texnik ma'lumolarning xalqaro miqyosda almashinuvi bir nechta (kamida uchta) milliy tillarda ishlatiladigan terminlarni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

3) **zamonaviylik:** eskirgan terminlarning siqib chiqarilishi va o'rnini zamonaviy terminlar bilan almashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

4) **ohangdorlik:** termini ohangdorligining ikki jihati mavjud. Birinchidan, terminlarning talaffuz qilish qulayligi ularning orfoepik ohangdorligi bilan bog'liq. Ikkinchidan, termin talaffuz qilinganda nomaqbul taassurot qoldirmasligi lozim. Masalan, *bitlash – pedikulyoz, cho'chqa bashara – erizipeloid*.

Demak, qisqacha aytganda, terminlarning quyidagi belgilari mavjud:

- 1) biror fan va texnika sohasiga tegishli ekanligi bilan izohlanadi;
- 2) terminning ma'nosi tushunchaga tengdir;
- 3) terminlar bir-ikki so'zdan va so'zlar birikmasidan iborat bo'lishi mumkin;
- 4) termin uchun kontekstning bo'lishi shart emas;

¹ Лидов И. П. Актуальные вопросы упорядочения медицинской терминологии // Научно-техническая терминология. — М., 1985. - Вып. 1. - С. 1-4.

5)termin aniq, nominativ funksiyaga ega bo'lib, unga emotsionallik, ekspressivlik, modallik funksiyalari xos emas. Termin o'zining bu xususiyatini kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham saqlaydi;

6)termin stilistik jihatdan neytraldir;

7)termin bir ma'noli (monosemantik ekanligi) yoki bir ma'noli tendensiyaga ega;

8)terminologik leksika alohida sistemadir va hokazo.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan atamalar ichidan faqat terminlarga qo'yiladigan talablarni tanlab oling va jadvalga ketma-ketlikda yozing.

Shakliy talablar; nazariy talablar; mazmuniy talablar; o'xshashligiga ko'ra talablar; bajaradigan vazifasiga ko'ra talablar; pragmatik talablar; sotsiolingvistik talablar;

1.	
2.	
3.	
4.	

2-topshiriq. Terminlarga qo'yiladigan shakliy talablarni ularga xos bo'lgan tushunchalar bilan moslashtiring.

1.	til me'yorlariga mos kelishlik	A	terminning qisqa varianti – bu funksional nuqtai nazardan terminga teng shakl. Uni erkin va ixtiyoriy shakl qo'llashning imkoni yo'q
2.	qisqalik	B	til me'yorlariga mos ravishda: professional jargonizmlarni bartaraf qilish: tibbiyotda - o'pkaning toshqini, nevrotik,

			akkordeon o'ynash va boshqalar.
3.	derivatsionallik	S	terminlarning fonetik, leksik, morfologik, so'z yasalishi, sintaktik va boshqa variantlari muayyan voqelanishdan ajratib, mavhum olinishi natijasida termini o'zgarish holatga kelishi.
4.	invariantlik	D	terminlarning talablaridan biri bo'lib, termin olinayotgan tilga xos qo'shimchalar yordamida yangi termin hosil qilish jarayoni.
5.	motivlanganlik	E	har qanday termin muayyan terminologik tizimning bir bo'lagi. Aynan shu xususiyat uni termin maqomiga ko'taradi.
6.	tizimlilik	F	har qanday termin tushunchasi bilan semantik aloqada bo'lishi. Bu talabni to'liq namoyon bo'lishi tizimlilik bilan ko'zga tashlanadi.
7.	lisoniy asos	G	o'z yoki o'zga til asosida yasalgan terminlardan birini tanlash lozim bo'lganda, albatta, o'z termindan foydalanish maqsadga muvofiq.

1	2	3	4	5	6	7

3-topshiriq. Terminlarga qo'yiladigan pragmatik talablar: *joriylanish, ohangdorlik, baynalminallik va zamonaviylik* kabi xususiyatlarga mos keluvchi 25 ta termini O'TILning 2-jildidan topib yozing va ma'nosini izohlang.

4-topshiriq. Bugungi kundagi internet tarmog'ida qo'llanilayotgan yangi terminlardan 10 ta yozing.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Terminlarga qo'yiladigan mazmuniy talablarni bir-biriga moslashtirib chiqing.

1.	bir ma'nolilik	A	termin faqat bir ilmiy yoki texnik tushunchani ifodalashi va bir tushuncha faqat bir terminga mos bo'lishi kerak.
2.	termin semantikasiga qarama-qarshi qo'yilmaslik	B	terminning so'z sifatida va leksik ma'nosi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yo'qligi.
3.	to'la ma'noga ega bo'lishlik	V	termin ma'nosida aks ettirish, aniqlash uchun yetarli bo'lgan minimal belgilar soni, u tomonidan berilgan tushunchalarni tenglashtirish.
4.	aniqlilik	G	ilmiy tushuncha aniq chegaraga ega va bu chegara uning ta'rifida o'z ifodasini topadi. Uning ta'rifida berilgan tushunchaga xos barcha belgilarning mavjudligi tushuniladi.
5.	sinonimga ega bo'lmaslik	D	terminga qo'yiladigan talab barcha terminlar va terminotizimga nisbatan qo'yiladi. Barcha soha terminologik leksikasida sinonimlarning ko'pligi (sinonimiyaning ba'zi turlarini

			o'zlashmalar, ba'zilari neologizmlar, eskirgan atamalar va boshqalardan olingan) muntazamlik xususiyatiga ega.
1	2	3	4

2-topshiriq. O'zingiz yoqtirgan fan sohasidan sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan terminlarni aniqlang va struktur tuzilishiga ko'ra tahlil qilib bering.

3-topshiriq. Berilgan jadvalni to'ldiring. Terminlar haqida bildirilgan fikrlar muallifini toping. Tanlab olish uchun ismlar: *V.G.Gak, A.A.Reformatskiy, G.I.Chelpanov, N.P.Kuzkin, D.P.Gorskiy, K.A.Levkovskaya, A.S.Gerd, Ye.M.Galkina – Fedoruk, P.S.Popov, V.A.Zvegensev, L.A.Kapanadze.*

	- termin bilan so'zning farqli munosabatini ifoda planiga ko'ra uch tipga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi.
	- termin ko'p ma'nolikdan – polisemiya dan ajralib turishi kerak.
	- rus tilidagi <i>красивый, делимый, конечный, некрасивый, неделимый, бесконечный</i> so'zlari ijobiy (положительный) va salbiy (отрицательный) terminlardir.
	- termin va so'z orasida mazmunan ham, shaklan ham jiddiy farq yo'q.
	- termin lug'aviy ma'noga ega, ammo bu ma'no faqat ifodalanayotgan tushuncha bilan chegaralanmaydi.
	- termin lug'aviy ma'noga ega va bu ma'no tushunchadir.
	- termin lug'aviy ma'noga ega emas, balki tushunchaga to'g'ri keladi.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 2-jildidan botanikaga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularda esse yozing.

«Terminlarda zamonaviylik va ohangdorlik», «Terminlarda baynalminallik» mavzularida esse yozish va eng yaxshi esselar tanlovini o'tkazish. Eng yaxshi esselar yashirin ovoz berish yo'li bilan aniqlanadi.

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yarating.

4-topshiriq. «Reklama» usulida mavzuga oid reklama yarating.

3.2. Termin, so'z va nom

Reja:

1. Termin va so'zning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Termin, so'z va nom munosabati.
3. Terminning o'zgarishi.

Tayanch tushunchalar: termin, so'z, nom, determinologizatsiyalash, determinlashish, reterminologizatsiya, o'zgaruvchan, metafora, metonimiya.

Jamiyatda mavjud narsa-hodisalar g'oyat xilma-xil va rangbarang, shu bilan birga son-sanoqsiz. Bu xilma-xillikni inson hali to'liq o'rganib adog'iga yetgan emas. Bu jarayon hali ham davom etmoqda va keyin ham davom etadi. Buning ustiga, jamiyatdagi mavjud narsa-hodisalar tuzilishida, fe'l-atvorida, shakl-shamoyilida bir-biriga o'xshash, ayni paytda bir-birini takrorlamaydigan noo'xshash, farqli jihat va belgi-xususiyatlar bor. Inson ularni o'rganib borish jarayonida ularning o'ziga xos, o'ziga mos nomlar ham topishi zarur. Bu nomlar insonning zarur

paytda informatsiya almashuvi uchun, zarur paytda tafakkur qilishi uchun moddiy borliqning vakili sifatida g'oyaviy asos vazifasini o'taydi. Tilning tafakkur bilan bog'liq jihati ham shunda ko'rinadi.

Nomlash jarayoni ham inson uchun o'ziga xos tafakkur va ijod jarayoni sifatida qaralishi lozim. Chunki nomlash jarayonida ham bilishdagidek insonga xos qiyoslash, tasniflash, abstraksiyalash, analiz, sintez va boshqa tafakkur operatsiyalari bajariladi. Bularsiz borliqni tashkil etuvchi narsa-hodisalarga o'ziga xos va o'ziga mos nom berib bo'lmaydi.

Termin bilan odatdagi so'zni bir narsa deb bo'lmaydi. O'tmishda Yevropada ilm-fanning dastlabki yaratuvchilari bo'lgan qadimgi greklarda va rimliklarda termin fanga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar sifatida qo'llangan.

Bizning davrimizga kelib bu tushuncha o'zgarishga uchradi. Ko'pchilik olimlar termin so'zining ma'nosini avvalgicha, ya'ni ma'lum fan va fan bilan bog'langan texnika, san'at va madaniyatga oid hodisalar bilan belgilasalar, ba'zi olimlar har qanday ot(atama)ni termin deb ataydilar. Bu jihatdan ular «termin» so'zini morfologiyadagi «ot» so'zining ekvivalenti, sinonimiga aylantirib qo'yadilar.

Termini otning sinonimi deb hisoblovchilar, aslida ingliz faylasuflarining, so'ngra esa XIX asrning boshlarida o'n martadan ortiq nashr qilingan «Mantiq darsligi» muallifi G.I.Chelpanovning fikrlarini tasdiqlaydilar.

Ingliz faylasuflarining fikricha, «mantiqda tushunchalar haqida emas, atamalar, nomlar yoki terminlar haqida gapirish maqsadga muvofiqdir». G.I.Chelpanovning fikricha, rus tilidagi *красивый, делимый, конечный, некрасивый, неделимый, бесконечный* so'zlari ijobiy (положительный) va salbiy (отрицательный) terminlardir¹.

Demak, mantiqshunos uchun termin – mantiqiy muhokama elementi bo'lib, uning faqat ot bilan ifodalanishi shart emas. Ammo

¹ Челпанов Г.И. Учебник логики. - М., 1946. – С.8.

tilshunos termini bu xilda tushunmasligi kerak. Tilshunoslikda hamma atamalarni, shu jumladan, odatdagi sifatlarni ham terminga kiritish terminning doirasini asossiz ravishda kengaytirib yuborish bo'lar edi. Hozirgi mantiqshunoslar termini bu xilda keng ma'noda, ya'ni so'z ma'nosida qo'llamaydilar.

Termin – so'zlarning bir xili, ammo hamma otlar (ayniqsa, sifatlar) ham termin hisoblanmasligi lozim. Terminlarning maxsus termin ekanligi o'zi qo'llanayotgan sohada yaqqol ko'zga tashlanadi. U bu tizimdan boshqa tizimga o'sha oddiy so'zga aylanadi. Shu sababli ham M.Mukarramov «bo'g'in» so'zi tilshunoslikda, ya'ni fonetikada termin, «yosh bo'g'in», «qo'l bo'g'inlari» birikmalarida inson tanasining a'zolari sifatida ekanligini ta'kidlaydi¹.

V.G.Gak termin bilan so'zning farqli munosabatini ifoda planiga ko'ra uch tipga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi: 1) bir planli leksik birlik – oddiy so'z; 2) bir planli leksik birlik – termin; 3) ikki planli leksik birlik – bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termindir. V.G.Gakning fikricha, *birinchi tip* leksik birliklar doimo o'zining oddiy so'zligini saqlaydi. Ular ilmiy adabiyotlar tilida ham termin sifatida qo'llanmaydi. Bu so'zlarga atoqli otlar, olmosh va yordamchi so'zlar kiradi. *Ikkinchi tip* birliklar haqiqiy terminlardir. Ular kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham o'zlarining terminologik xususiyatini saqlay oladi. Ular oddiy so'z bilan yonma-yon qo'yilganda ham o'zlarining oddiy so'zdan uzoqlashganligini, begonalashganligini namoyon qilib turadi. Bunday so'zlar *tangens, sinus, affiks, prefiks, oqsil, oltingugurt, umurtqasizlar* tipidagi so'zlardir.

Uchinchi tipda so'zlar bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termin ma'nosida qo'llanishi mumkin. Bunday terminlar ko'pincha o'z til imkoniyatlari zaminida hosil qilinadi: Masalan: *so'z, gap, kuch, bo'g'in, maydon, uchburchak, ildiz, to'qima* kabi².

¹ Mukarramov M. Hozirgi ўzbek adabiy tilingning ilmiy stili. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.55 – 56.

² Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии / Актуальные проблемы учебной лексикографии. - Москва, 1977. – С. 54-55.

A.A.Reformatskiyning fikricha, termin ko'p ma'noликdan – polisemiyaдан ajralib turishi kerak. Termin bir va aniq ma'noni bildiradigan maxsus so'zdir¹.

Adabiyotlarda terminlar bilan so'zni qarama-qarshi qo'yish tamoyili asosida tadqiqot olib borganlar. Terminlarni (tor soha birliklarini) noterminlarga (milliy tilning umumiste'moldagi leksemalariga) qarama-qarshi qo'yish² tamoyili o'zini oqlamadi, chunki u ikki lug'aviy qatlam orasida doimo transpozitsiya holati kuzatiladi. N.P.Kuzkinning fikriga qaraganda, ular orasida mazmunan ham, shaklan ham jiddiy farq yo'q. Bo'lishi mumkin bo'lgan yagona va obyektiv farq uning g'ayrilisoniy voqelik bilan bog'liqligidir: umumqo'llanishdagi so'z turmushdagi tushunchani aks ettirsa, termin tor doiradagi mutaxassislarga tushunarli bo'lgan tushunchani ifodalaydi³.

Bizningcha, muallifning bu fikriga qo'shilish qiyin, chunki keng doiradagi mutaxassislarga tushunarli bo'lgan terminlar ham ko'p va ular umumiy terminotizimning juda katta qismini tashkil qiladi. Narsa-buyum ma'nosi va tushuncha ma'nosi orasidagi munosabatni o'rganishda quyidagi uch holatni inobatga olgan holda ish ko'rish maqsadga muvofiq: a) termin lug'aviy ma'noga ega, ammo bu ma'no faqat ifodalanayotgan tushuncha bilan chegaralanmaydi (D.P.Gorskiy, K.A.Levkovskaya, A.S.Gerd); termin lug'aviy ma'noga ega va bu ma'no tushunchadir (Ye.M.Galkina – Fedoruk, P.S.Popov); v) termin lug'aviy ma'noga ega emas, balki tushunchaga to'g'ri keladi, (V.A.Zvegensev, A.A.Reformatskiy, L.A.Kapanadze).

Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Bu haqda tilshunos olim L.I.Bojno quyidagilarni ta'kidlaydi: «Texnika

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. –Москва, 1955. – С.85.

² Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. - Москва, 1970. – С. 54-55.

³ Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина / Вестник ЛГУ, №20. Серия истории, языка и литературы, Вып. 4. – Л., 1962. – С. 225.

taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi»¹. Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassislari kundalik faoliyatida fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki hayotda fan va texnika taraqqiyoti qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir. D.S.Lotte qanday kategoriyadagi so'zlar terminlashishi mumkinligi haqida gapirib: «...texnikada quyidagi tushunchalarni anglatuvchi asosiy kategoriyalar terminlashadi: jarayonlar (hodisalar); texnika predmetlari (materiallar, qurollar, asboblari, detallar va h.k.); xossalar; hisobiy tushunchalar (parametrlar, geometrik obrazlar va h.k.); o'lchov birliklari»².

Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashinalar, apparatlar, asbob-anjomlar va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni ifodalovchi yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu sababli, yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Kelib chiqishi jihatidan terminlar har bir tilning ichki imkoniyatlariga xos (*to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol*) va boshqa tillardan o'zlashgan (*meditsina, biologiya, ximiya, fizika*) bo'lishi mumkin.

¹ Божно Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка / Филологические науки. 1971. № 5. – стр. 103.

² Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Вопросы теории и методики. – М.:1961. – стр. 29.

Oddiy leksika bilan terminologik leksika bir-biri bilan mustahkam aloqada bo'ladi¹. Lekin shunday holat ham uchraydiki, terminologiyaning o'zi ham avtonom tarzda boyib boradi, ya'ni biror bir soha termini semantik siljish natijasida ikkinchi bir soha terminiga aylanadi. Bunday aloqalar quyidagi uchta jarayondan kelib chiqadi:

1. Oddiy so'zdan termin hosil bo'lishi: *og'iz* (botanika), *kalit* (musiqqa) va h.k.

2. Terminlarning oddiy leksikaga aylanishi: *telefon*, *vazn*, va b.

3. Terminologiyaning o'z hisobiga boyishi: *chechak*, *gul* va h.k. Yanada aniqroq qilib aytsak, bu jarayonda metafora, metonimiya va funksiyadoshlik natijasi bo'lmish termin uch xil ma'noviy xususiyat kasb etishi mumkin, ya'ni termin konkret ma'noga ega bo'ladi. Terminlar determinologizatsiyalashadi, ya'ni terminologik maqomini yo'qotadi, adabiy tilning leksik tizimiga kiradi. Termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio*, *televizor*, *telefon* so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo'llanadigan, barchaga tushunarli bo'lgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikka oid ayrim adabiyotlarda **determinologizatsiyalash**², ayrim adabiyotlarda **determinlashish**³ deb keltirilgan.

Terminlarning determinologizatsiyalashishi lingvistik ifodani ekspressivligini kuchaytirishi mumkin, qiyoslang; jismoniy madaniyat sohasidagi termin *qora tuynuk* va uning asosida paydo bo'lgan idioma *qora tuynuk*.

Terminlar nafaqat terminologik maqomini yo'qotishi, balki bir

¹ Мельников Г.П. Основы терминоведения. М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991. - С. 37-39. <http://www.rema44.ru/resurs/conspects/all/trmnved.html>; Косова М.В. Терминологизация как процесс переосмысления русской общеупотребительной лексики. Дисс... докт.филол.наук. - Волгоград, 2004. <http://www.dissland.com/catalog/131416.html>

² Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. - С. 50.

³ Хозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. —Тошкент,

fandan boshqasiga o'tishi mumkin. Ushbu jarayon **reterminologizatsiya**¹ deb ataladi. Masalan, fizika fanida "o'zgaruvchan" termini matematik tanlangan matnlar to'plami ko'rib chiqiladigan tushunchani anglatadi.

Terminning struktur tarkibi, V.P.Danilenkoning ko'rsatishicha, uch lug'aviy qatlamni o'z ichiga oladi: 1) noterminologik leksika; 2) umumilmiy leksika; 3) terminologik leksika. Agar umumilmiy terminlar bir fan doirasi bilan chegaralanmaydigan umumiy ma'nolarni ifodalasa, terminologik leksika (konkret terminotizimning maxsus so'zlari) ilm-fan tilining eng ko'p ma'no tashuvchi qismidir².

Z.I.Komarova leksemalarni stilistik nuqtai nazardan *me'yoriy* (so'zning o'z ma'nosidagi terminlar) va *g'ayrime'yoriy* (professionalizm, terminoid individual obrazli iboralar) guruhlariga ajratadi. Terminlar – ilm-fan, texnika, san'at, inson faoliyati boshqa sohalarining mutaxassislar doirasida keng qo'llanadigan maxsus nomlardir. Ular, o'z navbatida, proteterminlarga, ilk terminlarga va terminoidlarga bo'linadi³.

Demak, termin odatdagi so'zlardan farq qiladi. Termin bilan odatdagi muomala chog'ida qo'llanadigan so'zlar orasidagi farqlar aniqlanar ekan, bu bilan terminning o'ziga xos xususiyatlari ham ochiladi. Terminlar «paydo bo'lib qolmaydi», aksincha, ularning zaruriyati anglangan holda «o'ylab topiladi», «ijod qilinadi». Shuningdek, oddiy so'zdan farqli ravishda, terminning ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lmaydi, maxsus so'z-termin o'z terminlik ma'nosida va o'z terminologik maydonida qo'llanar ekan, uning ayni ma'nosi saqlanib qolaveradi. Shuning uchun quyida bu atamalarning eng

¹ Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. - С. 51.

² Даниленко В.П. Введение в языкознание. Курс лекций (с грифом УМО Министерства образования РФ). 5-е изд. - М: Флинта: Наука, 2017.

³ Комарова З.И. Технология научных исследований в системной методологии современной лингвистики. - Екатеринбург, 2016. – С.54-59.

muhimlariga, terminlarning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtab o'tishga to'g'ri keladi.

1. Ma'lumki, so'zning ma'nosi ko'p hollarda murakkab bo'ladi, uning asosini tushuncha tashkil qilib, tushuncha ustiga kishiga ta'sir qiladigan qo'shimcha emotsional-ta'sirchan ottenka - «bo'yoq» qo'shiladi. Bundan tashqari, so'z nutqning turli xillarida (oddiy muomalada, publitsistik matnlarda, she'riyatda, ilmiy asarlarda, jamoatchilik oldida so'zlanadigan nutqlarda, idora qog'ozlarida va boshqa shu kabilarda) qo'llanishga xoslangan bo'ladi, boshqacha aytganda, stilistik (uslubiy) belgiga ega bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, so'z emotsional - ta'sirchanlik xususiyatga ham ega bo'lib, tushuncha va stilistik belgi ifodalaydi. Uning stilistik belgisi ma'lum ishlab chiqarish, fan sohasiga oid bo'lgan aloqa jarayoni ilk ilmiy asarlar bilan bog'langanligida va bu belgi shunday maxsus sharoitida sezilib turmagandan, odatda, aniq bir tushuncha ishlatilishiga e'tibor qilinadi.

Terminlardagi tushuncha bilan bog'langanlikning bo'rtib turishi uni mantiq qoidasi asosida ta'riflash imkoniyatini beradi. Masalan: *kurtak* - o'simlikning tana, barg, gul va boshqa qatlamlarini hosil qiluvchi organ, boshlang'ich novda (botanika), *diafragma* – qursoq bo'shlig'ini ko'krak bo'shlig'idan ajratib turadigan to'siq (anatomiya) va boshqalar.

Mantiqiy ta'riflash termin sifatida olingan so'zdan anglashiladigan tushunchaning bir necha muhim belgisini ifodalash demakdir. Bunda termin xususiy tushunchani ifodalasa, ta'riflash uchun foydalanilgan so'z umumiy tushunchani, keng tushunchani ifodalaydi. Masalan, yuqorida *kurtak* terminidan anglashilgan tushuncha organ va novda singari umumiy va keng tushunchalar yordamida ifodalangan.

2. Termin hamma vaqt – gapda ham, gapdan tashqari ham bir ma'noli bo'ladi. Uning bir ma'noli bo'lishi ma'lum fan yoki ma'lum sohada qo'llanish xususiyati orqali yuzaga keladi. Masalan, *til* oddiy so'z sifatida ko'p ma'nolidir: turli gapda turli ma'nolarda qo'llanishi

mumkin (kishi va hayvonlardagi ma'lum organ nomi, aloqa quroli nomi, «so'z» degan ma'noda: *quloq sol*, *tingla*, «*sir*», «*usul*» ma'nolarida: *Rizamat biladi nihol tilini* va boshqalar). Ammo termin sifatida odam yoki hayvon anatomiyasi sohasidagi ma'lum bir organnigina ifodalaydi, ijtimoiy fanlar sohasida esa faqat kishilarning jamiyatda o'zaro aloqa qilish qurolini anglatadi. Bunday maxsus sohalarda qo'llangan termin turli gapda kelganda faqat bir xil ma'noni anglataveradi.

3. Termin so'zning ko'pincha qo'llaniladigan asosiy (bosh) ma'nosiga tayanmaydi, balki ko'chma (yoki yasama) ma'nolariga asoslanadi. Masalan, *o'zak* termini botanika fani sohasida o'z ma'nosida – o'simlik tanasining o'rta qismi ma'nosida qo'llanilsa, zoologiyada patning o'rta qismi, texnikada «elektromagnitning o'zagi» ma'nosida ko'chma holda qo'llanadi. *O'zak* termini grammatikada ham ko'chma ma'noda qo'llanadi. Chunki so'zning o'zagi so'z o'rtasida kelishi shart emas, aksincha, o'zbek tilida ko'proq so'z boshida (ya'ni «chetida») keladi.

Termin murakkab tuzilgan bo'lsa, uning bir yoki bir necha elementi (komponenti) ko'chma ma'noda bo'lishi mumkin. Masalan: anatomiya sohasidagi «*miya po'sti maydonlari*» termini sostavidagi po'st va maydon so'zlari ko'chma ma'noda qo'llangandir.

Terminning ko'chma ma'nosi asosiy (bosh) ma'no bilan ikki xil munosabatda bo'ladi:

a) asosiy ma'no bilan termin anglatgan ko'chma ma'no o'zaro bog'langan bo'ladi va bu bog'lanish anglashilib turadi.

Ma'lumki, so'zlardagi ma'no ko'chishi metafora, metonimiya, vazifadoshlik, sinekdoxa usullarida yuzaga keladi. Ma'no ko'chishidan hosil bo'lgan terminlarda metafora ko'proq uchraydi. Masalan, geografiya sohasidagi *qo'ltiq*, *burun* terminlari joylarning ko'rinishini (shaklini) odamning qo'ltig'iga, burniga o'xshatishga asoslangan; botanika sohasidagi *chang* o'simlik ichidagi mayda otalik urug'larini tuproqqa, to'zonga o'xshatishga asoslangan.

Ma'nosi metonimiya asosida ko'chgan terminlar u qadar ko'p bo'lmasa ham, har holda uchrab turadi. Masalan, **qorako'l** qo'yning bir zoti nomi, **modera**, **madeyra**, **tokay** (vino turlarining nomi) aslida joy nomlaridan olingan.

Elektrda tok kuchi o'lchov birligi **amper**, tokning kuchlanish o'lchov birligi **volt** shu hodisalarni kashf qilgan olimlar (Amper, Volt) nomini metonimiya usulida ko'chma ma'noda qo'llashdan tug'ilgan.

Sinekdoxa usulida, ya'ni butun bilan qism o'rtasidagi munosabat asosida ma'no ko'chishi natijasida ma'lum hayvonning terisi ma'nosini anglatadigan **tulki**, **qorako'l**, **qunduz**, **ondatra**, **nutriya** kabi terminlar vujudga kelgan.

b) asosiy ma'no bilan ko'chma ma'noda qo'llangan termin orasidagi aloqa uzoqlashib, pirovardida yo'qolib ketadi. Natijada, odatdagi so'zga omonim bo'lgan termin hosil bo'ladi. Masalan, yuqorida ko'rsatilgan o'zak aslida o'rtada keladigan narsani anglatadigan so'z bo'lsa ham grammatik termin sifatida asosiy qismni (so'zning asosiy leksik ma'nosini tashuvchi qismni) anglatadi. Bu ma'noda u o'rtada bo'lish belgisiga ega emas. **Ega** – «xo'jayin», «xudo» degan ma'nolarini anglatadigan so'z, ammo grammatik termin sifatida qo'llanganda bu ma'nolar esga olinmaydi.

4. Terminning ma'nosi sun'iy ravishda semantik taraqqiyotdan, o'zgarishlardan to'xtatilgan bo'ladi. Ba'zan termin so'zning ko'chma ma'noda qo'llangandagi ma'nosini anglatga ham, bu ko'chma ma'no o'sha terminning birdan bir ma'nosi bo'lib qoladi. Vaholanki, odatdagi so'zlarda ko'chma ma'nolardan biri bilan bunday chegaralanib bo'lmaydi. Davr o'tishi bilan so'zning bosh ma'nosi yoki ayrim ko'chma ma'nolari unutilishi va boshqa ko'chma ma'no saqlanib qolib, asosiy ma'noga aylanishi mumkin bo'lsa ham, bu so'nggi ma'no(yoki ma'nolar) asosida keyinchalik yangi ko'chma ma'nolar hosil bo'lish jarayoniga chek qo'yilmaydi. Shuningdek, **so'z va gap**, **ildiz va tomir** so'zlari odatda bir-birlariga sinonimdir, ammo termin sifatida ular bir

biriga sinonim bo'lmaydi. **So'z** tilshunoslikda leksikologiya va morfologiyaning obyekti bo'lgan birlikni ifodalaydi. Ularni farqlamaslik anglashilmovchilikka sabab bo'lgan. Botanika fani sohasiga **ildiz va tomir** terminlari ham mana shunday boshqa boshqa tushunchalarni anglatadi. **Ildiz** – o'simlik bargidagi pastki qismi bo'lsa, **tomir** – o'simlik bargidagi taram-taram «ip»lardir.

5. Tarkibidagi ma'nosi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan narsa va hodisalar ilmiy klassifikatsiyada o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Masalan, tabiatda qattiq narsaning aksi yumshoq narsa ham mavjud. Tabiiy fanlar sohasida jismlarni qattiq jism, yumshoq jismga bo'ladilar. Ammo fizika fani sohasida qattiq jism terminining antonimi yumshoq jism yo'q. Lekin ba'zi so'zlarning sinonimiyasi terminga aylanganda yuzaga keladi. Masalan, ximiya sohasida qo'llanadigan **og'ir suv** termini mavjud bo'lsa-da, odatda **og'ir** so'zi bilan **suv** so'zi erkin birlik hosil qilmaydi, binobarin oddiy muomalada uning antonim sifatida **yengil suv** birikmasi ham tuzilmaydi

6. Termin emotsional ta'sirga, «bo'yoqqa» ega emas. Bunday rang termini aniq bir ma'noda qo'llashga halal beradi. Chunki emotsional-ta'sirchanlik kishining nutq madaniyatiga, predmet yoki hodisaga bo'lgan shaxsiy munosabatini ifodalaydi. Predmetning ma'nosida subyektiv moment bo'lmasligi kerak.

Ba'zi terminlarning morfologik tuzilishida ko'rsatilgan, erkalash ma'nosini ifodalaydigan aforizmlar bo'ladi. Ammo bunday aforizmlar termin sostavida hech qanday erkalash atamasini ifodalamaydi. Masalan, yurakning tuzilishiga oid bo'lgan **qorincha**, o'simlik tuzilishiga oid bo'lgan **og'izcha**, avtomobil tuzilishiga oid bo'lgan **mushtcha** terminlari odatdagi emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega emas. Agar bu terminlar odatdagi so'zlar kabi qo'llanib bolalarning qorinchasi yoki jajji og'izchasini, mushtchasini anglatganda edi, kichiklik ma'nosinigina

emas, o'sha kichkina predmetlarga nisbatan bo'lgan erkalash ma'nosini anglatgan bo'lar edi¹.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Chalkash harflar» mashqini bajaring.

1. Terminta'sirga, «bo'yoqqa» ega emas.	1. ionomesal
2. Termining ma'nosi sun'iy ravishda taraqqiyotdan, o'zgarishlardan to'xtatilgan bo'ladi.	2. maeiknts
3. Termin murakkab tuzilgan bo'lsa, uning bir yoki bir necha elementi (komponenti)..... bo'lishi mumkin.	3. machko' mda'noa
4. V.G.Gak termin bilan so'zning farqli munosabatini ifoda planiga ko'raga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi.	4. chu pit
5. Ma'nosi..... asosida ko'chgan terminlar u qadar ko'p bo'lmasa ham, har holda uchrab turadi.	5. tiyaeommni

2-topshiriq. Atamalarni toping.

1. Termining qisqa varianti – bu funksional nuqtai nazardan terminga teng shakl.

2. Terminlarning fonetik, leksik, morfologik, so'ziasalishi, sintaktik va boshqa variantlari muayyan voqelanishdan ajratib, mavhum olinishi natijasida termini o'zgarmas holatga kelishi.

3. Har qanday termin tushunchasi bilan semantik aloqada bo'lishi.

4. Termin faqat bir ilmiy yoki texnik tushunchani ifodalashi va bir tushuncha faqat bir terminga mos bo'lishi kerak.

5. Ilmiy tushuncha aniq chegaraga ega va bu chegara uning ta'rifida o'z ifodasini topadi.

¹ Ўтаева И. Инглиз ва ўзбек тилида нофаол сўзлар. Магистр академик даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Самарқанд, 2016. – 24-28-бетлар.

6. Ilmiy doiralar yoki uning foydalanuvchilari, mutaxassislar tomonidan qabul qilingan umumiste'molda bo'lgan terminlar tushuniladi.

7. Ilmiy tadqiqotlarning baynalminallashuvi an'anasining o'sib borishi, xalqaro mutaxassislarning muloqotiga ehtiyojning yuzaga kelishi.

J	T	H	T	T	T	T	T	T	T
H	A	Q	Y	B	A	Y	N	J	A
N	G	S	A	O	O	A	A	O	L
B	T	Q	L	I	A	A	A	R	Y
Y	B	A	Y	N	A	L	M	I	L
T	I	L	G	V	N	A	O	Y	A
A	R	I	E	A	I	L	T	L	L
G	M	K	R	R	Q	Y	I	A	I
E	A	T	T	I	L	G	V	N	K
R	'	A	Y	N	I	E	L	I	A
T	N	G	H	T	K	R	A	Sh	L
Y	O	T	J	L	A	T	N	A	Y
H	L	A	B	I	L	Y	G	L	G
J	I	G	G	K	Y	A	A	Y	E
B	K	T	E	K	I	L	N	G	R

3-topshiriq. «Insoniyatning ekologik ixtisoslashishi» matnini o'qing va terminlarni topib daftarga yozing. Qaysi fanga oid ekanligini aniqlang.

Tabiiy va sun'iy muhit omillari insonga doimo ta'sir ko'rsatadi. Sayyoraning turli joylarida har xil tabiiy omillarning ta'sirida insoniyat rivojlanishi tarixi davomida yer shari aholisining ekologik ixtisoslashishi natijasida odamlarning adaptiv (moslashish) tiplari kelib chiqqan.

Adaptiv tip - yashash sharoitiga biologik reaksiya normasi bo'lib, insonning o'sha sharoitga yaxshi moslashishini ta'minlovchi morfologik, funksional, biokimyoviy, immunologik belgilar kompleksining rivojlanishi bilan ta'riflanadi. Har xil iqlimli hududlarda yashovchi xalqlarning ovqatlanishida ham o'ziga xosliklar mavjud. Shu tufayli ularning hazm fermentlari sintezida, ajratilishida va sifatida ham moslanuvchanlik o'zgarishlari kuzatiladi.

Insonlarning quyidagi adaptiv tiplari farq qilinadi: arktik, tropik, o'rta iqlim zonalari, baland tog'lik, cho'l va chalacho'l adaptiv tiplari.

Arktik adaptiv tip. Sovuq iqlim va ko'proq hayvon mahsulotlari bilan oziqlanish sharoitida shakllanadi. Arktika xalqlari hazm sistemasida o'simliklar tarkibidagi C vitamini kam iste'mol qilishga moslanish xususiyati rivojlangan. Arktik adaptiv tipning xarakterli belgilariga tananing suyak-muskul sistemasi yaxshi rivojlanganligi, qonda oqsil, yog'larning ko'p miqdorda bo'lishi va boshqalar kiradi. Arktik tip uchun energiya almashinuvining kuchliligi va termoregulyatsiyaning yaxshi rivojlanganligi ham xarakterlidir.

Tropik adaptiv tip. Issiq va nam iqlim, oziq ratsionida hayvon oqsili nisbatan kam sharoitda shakllanadi. Ekologik sharoitning xilma-xilligi ham bu tipning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham subtropik va tropik viloyatlarda yashovchi aholi irqiy, etnik jihatdan xilma-xil guruhlariga kiradi. Negroidlar uchun xarakterli belgilarga tananing uzunchoq shakli, mushak massasining kamligi, oyoq va qo'llarning uzunligi, ko'krak qafasi torligi, ter bezlarining ko'p bo'lishi hisobiga terning ko'p ajralishi kabi belgilar xarakterlidir.

Tog' adaptiv tipi. Bu tipning shakllanishida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan ekologik omil - gipoksiya (havoning tarkibida kislorodning miqdori kamligi hodisasi) hisoblanadi. Baland tog'likda yashovchi aholida uning qanday irqqa kirishidan qat'iy nazar moddalar almashinuvi jadal, ko'krak qafasi keng, qonda eritrotsitlar ko'p bo'lishi kuzatiladi. Markaziy Osiyo aholisi orasida tog' adaptiv tipiga mansub

populyatsiyalar ham uchraydi (Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekistonning tog'li hududlari).

Sahro, yarimsahro, cho'l adaptiv tipi Quyosh nurlanishi kuchli, issiq, quruq, o'ta kontinental iqlim sharoitida shakllanadi. Bu tip uchun issiqlikning, ko'p ajralishi, ter bezlarining yaxshi rivojlanishi, suvning ko'p iste'mol qilinishi xarakterlidir. Markaziy Osiyo hududida yashovchi ko'pchilik aholi shu adaptiv tipga kiradi. Shunday qilib, tarixiy rivojlanish jarayonida insoniyat ekologik omillar ta'sirida ixtisoslashib, bir-biridan ayrim belgilari bilan farq qiluvchi adaptiv (moslashgan) tiplarga ajralgan. Adaptiv tiplar irqiy mansubligidan qat'iy nazar, turning genofondi bilan belgilanuvchi moslashish mexanizmlari asosida, konkret ekologik muhitga moslashish natijasida shakllangan. Antropogen ekosistemalar, ularning inson salomatligiga ta'siri. Eng muhimi hozirgi zamon antropogen ekosistemalariga shaharlar, qishloqlar, transport kommunikatsiyalari kiradi.

Shaharlarda tabiat muhitining o'zgarishi yaqqol namoyon bo'ladi. Sanoat va turmush chiqindilari tuproqda, suvda, o'simliklarda mikroelementlarning ko'payib ketishi-ga sabab bo'ladi, shahar aholisining zichligi natijasida yuqumli kasalliklar keng tarqaladi. Havoning ifloslanganligi natijasida, yer yuzasiga ultrabinafsha nurlarning ancha miqdori yetib kelmaydi. Yorug'lik yetishmasligi esa D avitaminozini ko'paytiradi.

Qishloq ekologik sistemalari o'z xususiyatlari jihatidan shahar ekosistemasidan ancha farq qiladi. Qishloqda hayvon va o'simlik turlarining xilma-xilligi kuzatiladi. Hayvonlar orqali yuqadigan yuqumli va parazitlar kasalliklar qishloqda ko'proq uchraydi.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan nostandart testlarni javobini toping.

Jadvalga *HA* yoki *YO'Q* javoblarini yozing.

1. Termin – soʻzlarning bir xili, ammo hamma otlar (ayniqsa, sifatlar) ham termin hisoblanmasligi lozim. Terminlarning maxsus termin ekanligi oʻzi qoʻllanayotgan sohada yaqqol koʻzga tashlanadi.

2. Termin soʻzning koʻpincha qoʻllaniladigan asosiy (bosh) maʼnosiga tayanadi, balki koʻchma (yoki yasama) maʼnolariga asoslanmaydi.

3. Mantiqiy taʼriflash termin sifatida olingan soʻzdan anglashiladigan tushunchaning bir necha muhim belgisini ifodalash demakdir. Bunda termin xususiy tushunchani ifodalasa, taʼriflash uchun foydalanilgan soʻz umumiy tushunchani, keng tushunchani ifodalaydi.

4. Asosiy maʼno bilan koʻchma maʼnoda qoʻllangan termin orasidagi aloqa uzoqlashib, pirovardida yoʻqolib ketadi. Natijada, odatdagi soʻzga omonim boʻlgan termin hosil boʻlgan.

5. Soʻzning maʼnosi koʻp hollarda murakkab boʻladi, uning asosini tushuncha tashkil qilib, tushuncha ustiga kishiga taʼsir qiladigan qoʻshimcha emotsional-taʼsirchan ottenka - «boʻyoq» qoʻshilmaydi.

6. Asosiy maʼno bilan termin anglatgan koʻchma maʼno oʻzaro bogʻlangan boʻladi va bu bogʻlanish anglashilib turadi.

7. Baʼzi terminlarning morfologik tuzilishida koʻrsatilgan, erkalash maʼnosini ifodalaydigan aforizmlar boʻladi. Ammo bunday aforizmlar termin sostavida hech qanday erkalash atamasini ifodalamaydi.

8. Terminning maʼnosi sunʼiy ravishda semantik taraqqiyotdan, oʻzgarishlardan toʻxtatilgan boʻladi. Baʼzan termin soʻzning koʻchma maʼnoda qoʻllangandagi maʼnosini anglatsa ham, bu koʻchma maʼno oʻsha terminning birdan bir maʼnosi boʻla olmaydi.

1	2	3	4	5	6	7	8

2-topshiriq. Mavzu yuzasidan konseptual jadval shaklidagi topshiriqni bajaring.

	Oddiy soʻz	Termin	Bir oʻrinda oddiy soʻz, ikkinchi bir oʻrinda termindir	Termin
Bir planli leksik birlik				
Bir planli leksik birlik				
Ikki planli leksik birlik				
Ikki oʻrinda oddiy soʻz				

3-topshiriq. Javoblarni bir-biriga moslashtiring.

1.	V.A.Zvegensev	A	termin lugʻaviy maʼnoga ega emas, balki tushunchaga toʻgʻri keladi
2.	Ye.M.Galkina	B	termin lugʻaviy maʼnoga ega va bu maʼno tushunchadir
3.	D.P.Gorskiy	D	termin lugʻaviy maʼnoga ega, ammo bu maʼno faqat ifodalanayotgan tushuncha bilan chegaralanmaydi
4.	E.N.Tolikina	E	Terminlarni (tor soha birliklarini) noterminlarga (milliy tilning umumisteʼmoldagi leksemalariga) qarama-qarshi

					qo'yish tamoyili o'zini oqlamadi
5.	A.A.Reformatskiy	F			termin ko'p ma'nolikdan – polisemiyadan ajralib turishi kerak. Termin bir va aniq ma'noni bildiradigan maxsus so'zdir
6.	N.P.Kuzkin	G			termin va so'z orasida mazmunan ham, shaklan ham jiddiy farq yo'q
	1	2	3	4	5

4-topshiriq. So'z, nom va terminining o'ziga xos va farqli xususiyatlarini «Venn diagrammasi» asosida tahlil qiling.

5-topshiriq. «Siniq chiziq» usuli. Bu usulda har bir guruhdan bitta ekspert tanlanadi. Ular o'z guruhining to'g'ri yoki noto'g'ri javob berayotganini javob varaqasidan kuzatib boradi. Alohida qismlarga bo'lingan yaxlit mavzu shu tariqa takrorlanadi. Guruhlar birma-bir javob berganlaridan so'ng ekspertlarga so'z beriladi. Ular oqilona xulosalashlari kerak bo'ladi.

1-topshiriq varaqasi. Termining hosil bo'lishi.

2-topshiriq varaqasi. Termining o'ziga xos xususiyati.

3- topshiriq varaqasi. So'z va termining farqi.

4-topshiriq varaqasi. Termin va so'z, ularning nominativ funksiyasi.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»dan astronomiya faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzulardan biriga referat yozing.

«D.P.Gorskiy (K.A.Levkovskaya, A.S.Gerd, Ye.M.Galkina – Fedoruk, P.S.Popov, V.A.Zvegensev, A.A.Reformatskiy, L.A.Kapanadze) ning terminologiya sohasiga oid qarashlari», «Termin atamasiga turlicha qarashlar», «Termin: birma'nolik va ko'pma'nolik», «Termin: omonim, sinonim, antonim».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki videorolik yarating.

4-topshiriq. Mavzuni «Blum moychechagi» usulida tahlil qiling.

1-gulbarg, oddiy savollar: kim? nima? qayer? qachon? qanday?

2-gulbarg, aniqlashtiruvchi savollar: «Sizning aytishingizcha, ...», «Agar sizni to'g'ri tushungan bo'lsam,...», «Balkim adashayotgandirman, ammo siz dedingiz».

3-gulbarg, tushuntiruvchi savollar: Nima uchun.... bo'ldi?

4-gulbarg, ijodiy savollar: «Agar....bo'lsa, nima qilar edi?», «Siz nima deb o'ylaysiz.....bo'lsa, nima bo'ladi?».

5-gulbarg, baholovchi savollar: «Nima uchun bu salbiy, bu ijobiy?», «Bu narsa bunisidan nima bilan farq qilardi?»

6-gulbarg, amaliy savollar: «Buni qanday qo'llash mumkin?», «Bunday hollarda nima qilish mumkin?» kabilar.

3.3. Terminlarning nominativ vazifasi

Reja:

1. Terminning nominativ vazifasi.
2. Terminotizimning kategorial xususiyati.
3. Terminlarning munosabatlari va funksiyalari.

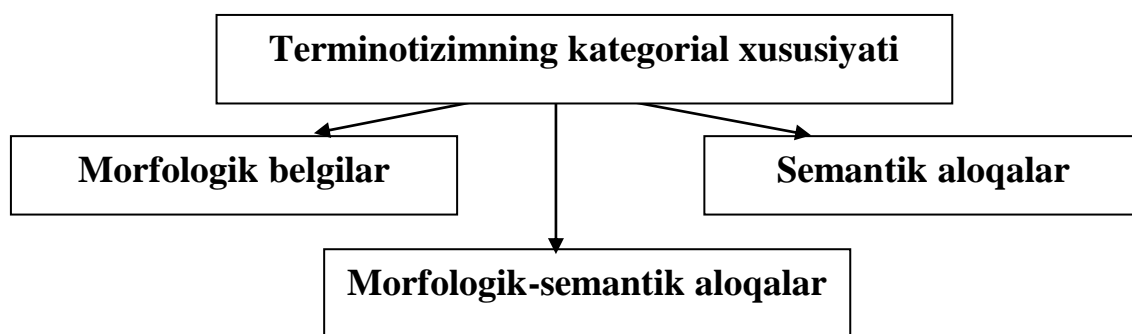
Tayanch tushunchalar: terminologik ma'no, umumiste'moldagi so'z, funksional ko'chishi, funksional aloqa, metafora, nominatsiya, kommunikatsiya jarayonlari.

Soʻz sof leksik sathning birligi sifatida vazifasiga koʻra nominativ vosita boʻla olishi bilan tavsiflanadi. Soʻzning maʼnolarida borliqdagi obyekt va hodisalarning umumlashma obrazi haqida tasavvur va axborot bor.

Oʻz maʼnosiga koʻra murakkab hosila hisoblanmish soʻz nisbatan kichik birliklar leksik-semantik variantlar majmuidan iborat mazmuniy qurilmadir. Soʻzning valentligi grammatik sathda ham, leksik sathda ham oʻrganilishi mumkin. Boshqacha aytganda, valentlik – bu soʻzning soʻz birikmasida voqelanadigan leksik-grammatik imkoniyatlaridir.

Tilning leksik tizimini oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotlar terminologik va umumadabiy leksika oʻzaro muhim va uzviy aloqada boʻlishini koʻrsatadi: termin va umumisteʼmol soʻzlar bir-biridan ajralgan holda mavjud boʻlmaydi; u orasidagi aloqalar unsurlar bilan ayirboshlashga, bir-biriga oʻtib turishga va oʻzaro taʼsirning turli-tuman shakllariga olib keladi. Bu murakkab jarayonlarning koʻrinishlaridan biri terminologiyaning umumisteʼmol soʻzlari hisobiga boyishidir. Til yangi paydo boʻlgan soʻzlar hisobiga emas, balki oʻzining mavjud unsurlari yordamida rivojlanadi.

Termin leksik birlik sifatida muayyan bilim sohasining ilmiy va texnikaviy tushunchasini nomlash funksiyasini hamda kommunikativ va kognitiv funksiyani bajaradi, yaʼni terminologiyaning xususiyati konkret bilishni namoyon etish xususiyati bilan oldindan belgilanadi.

Tilshunoslikda doimo bahs-munozaralarga sabab boʻlib kelayotgan muhim masalalardan biri – soʻz bilan terminning oʻzaro munosabati

masalasi. Ba'zi tilshunoslar so'z bilan termini qarama-qarshi qo'ysalar, boshqalari ularni qiyoslab o'rganishni taklif etadilar. Haqiqatan so'z ham, so'z-termin ham tushunchani ifodalaydi. Binobarin, so'zlarning bu ikki guruhi orasidagi farqni ulardan birining tushunchani ifodalashi, ikkinchisining ifodalamasligidan emas, balki ifodalanayotgan tushunchaning strukturasi izlash kerak.

Termin leksik birlik sifatida muayyan bilim sohasining ilmiy va texnikaviy tushunchasini nomlash funksiyasini hamda kommunikativ va kognitiv funksiyani bajaradi, ya'ni terminologiyaning xususiyati konkret bilishni namoyon etish xususiyati bilan oldindan belgilanadi.

Terminotizimlar alohida olingan bir tilda o'zining strukturasi semantik, kommunikativ-funksional va boshqa xususiyatlarini chuqur o'rganishga imkon beradi. Masalan, tilda texnik vositalarning joriy etilish jarayonida keng iste'mol qilinadigan so'zlar faol ravishda metaforiklashadi (majoziy ma'no kasb etadi)¹. (Metaforiklashish xususida keyingi bo'limda fikr yuritamiz).

Terminotizimda terminlar nominativ atash vazifasini bajaradi. Bu vazifani ko'pchilik terminlar bajara olsa-da, ba'zilar bu vazifani bilvosita bajaradi, boshqalari esa umuman bajara olmaydi.

Tillardagi barcha terminlar uch xil munosabatga kirisha oladi:

- 1) terminning o'zi anglatgan predmet va hodisaga;
- 2) terminning inson fikriga, hissiyotiga, xohish-istaklariga;
- 3) terminning boshqa terminlarga nisbatan.

Terminning o'zi anglatgan narsa va hodisalarga munosabati tushuncha bilan uzviy bog'langan.

Termin o'zining ma'nosi tufayli narsa va hodisalarni atay oladi, tushunchani anglatadi, vaholanki, predmet ham, tushuncha ham o'z-o'zicha terminning ma'nosini tashkil etmaydi.

¹ Саидова А.Д. Терминология системасининг дефиниция талқини (инглиз тили мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. –Самарқанд, -2019.24 б.

G.O.Vinokur terminning atash ma'nosi xususida shunday yozadi: «terminlar – bu maxsus soʻzlar emas, faqatgina maxsus funksiya bajaradigan soʻzlardir¹». Akademik V.V.Vinogradov fikricha: bu funksiya definitiv funksiya deb ataladi, ya'ni «terminning umumqoʻllanishdagi soʻzdan farqi unda definitiv funksiyaning mavjudligidir, chunki termin ortida predmet, narsa, hodisaning emas, balki faqatgina «mantiqiy ta'rif²» turadi. A.I.Moiseyeva esa quyidagicha ta'kidlaydi: definitiv funksiyaning terminning xususiyati sifatida tan olish mumkin emas: «termin tushunchani aniqlamaydi va aniqlay olmaydi. Bu mantiqiy definitiv funksiyaning vazifasidir. Termin – ot va uning asosida yuzaga kelgan soʻz hamda birikmalardan tashkil topgan, nominativ funksiya bajaradigan muayyan tip³».

V.M.Leychik yozadi: terminga soʻzning quyidagi asosiy funksiyalari xos: nominativlik, signifikativlik, kommunikativlik, pragmatiklik⁴.

Nominativlik – (lot. nominatio–atash, nom qoʻyish) tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni (soʻz, soʻz birikmasi kabilarni) hosil qilish.

Signifikativlik – (log. significativus – ishora etuvchi, ayon etuvchi) – til birligini ifodalash va farqlash vazifasi.

Kommunikativlik – tilning aloqa-aralashuv vositasi sifatidagi asosiy vazifasi.

Pragmatiklik – soʻzlovchining voqyelikka, axborot mazmuniga va adresatga (tinglovchi, oʻquvchi) boʻlgan munosabatining lisoniy birlik mazmunidan joy olgan taʼsirchanlik kuchini aniqlash vazifasi. Demak, maʼno borliqdagi predmetni aks ettiradi, terminning moddiy tomoni esa predmetning ishorasi boʻlib xizmat qiladi. Maʼno asosida tushuncha

¹ Кухно И.Ю. Терминология – семиотическая система «второго порядка» / Language. Philology. Culture. 2014. №4. –С.48.

² Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1972. – С. 87.

³ Моисеев А.И. О языковой системе термина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970.- С.168.

⁴ Лейчик В.М., Шелов С. Д. Российское терминоведение: опыт синтеза «старой» и «новой» парадигмы / Научно-техническая терминология. – М., 2004. – Вып. 1. – С. 45-48.

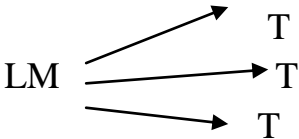
shakllanadi, terminning moddiy qobig'i orqali tushuncha aks ettiriladi, ifodalanadi va u tushunchaning ishorasi deb qaraladi.

Terminning moddiy qobig'i tushunchaning ishorasi, so'zning ma'nosi esa tushunchaning shakllanish asosidir: so'z yordamida va uning asosida paydo bo'ladi. Ko'pgina terminlar ular ifodalaydigan tushuncha va jismning nomi bilan butunlay bog'lanmaydi. Mas., *gagarinit, iravdit*.

Termin jamiyat a'zolari o'rtasida bir xil tushuniladi yoki umumiy tushunchaga ega bo'ladi. Tushuncha ayrim predmet va uning xossalarini umumlashtiradi, predmetning umumiy belgi va xususiyatlarini ko'zda tutadi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Assisment» mashqini bajaring. *Namuna:*

TEST	MUAMMOLI VAZIYAT
<p>Terminning nechta funksiyasi mavjud?</p> <p>a) 1 b) 2 c) 3 d) 4</p>	<p>Termin so'zmi? Nommi? Tushuncha?</p> <p>So'zning leksik ma'nosi (LM) tushuncha (T) bilan to'g'ri kelishi mumkin. LM=T.</p> <p>Terminga aylangandan keyin u o'z leksik ma'nosidan uzoqlashishi mumkin. Yoki bir necha tushuncha bir termini ifodalaydi.</p> <pre> graph LR LM --> T1[T] LM --> T2[T] LM --> T3[T] </pre>
<p>SIMPTOM (TASHQI BELGILARI)</p> <p>Termin nominativlik, signifikativlik, kommunikativlik, pragmatiklik so'zning asosiy funksiyalariga xos.</p>	<p>AMALIY KO'NIKMA</p> <p><i>Ildiz</i> - o'simlik bargidagi pastki qismi.</p> <p>Ildiz so'zi biologik termin sifatida qo'llaniladi.</p>

2-topshiriq. «Tushunchalar tahlili» usulida topshiriqni bajaring.

Tushunchalar	Izohi
Nominativlik –	
Signifikativlik –	
Kommunikativlik –	
Pragmatiklik –	
Nominativlik –	

3-topshiriq. Mos tushgan fikrlar ro‘parasiga (+) ishorasini qo‘ying.

	So‘z	Termin	Nom	Gap	Birikma
Nominativlik xususiyatiga ega					
Signifikativlik xususiyatiga ega					
Kommunikativlik xususiyatiga ega					
Pragmatiklik xususiyatiga ega					
Nominativlik xususiyatiga ega					

SEMINAR MASHG‘ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Tutunsiz poroxning «sir»i» matnini o‘qing. Matn tarkibidan terminlarni topib daftaringizga yozing. Terminlar qaysi sohaga tegishli ekanligini ayting.

1880-yili Rossiya harbiy dengiz floti ministrligi D.I.Mendeleevga Fransiyada ishlab chiqarilayotgan tutunsiz portlovchi modda – poroxning tarkibini aniqlab berish vazifasini topshirdi. Tezda u yerga yetib borgan Mendeleevdan poroxni kashf qilgan fransuz ximik olimi M.Bertlo sirni yashirdi. Bertlo porox ishlab chiqarilayotgan zavodni

ko'rsatishga ko'rsatdi-yu, ammo ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni yozib olishga, biron narsani olib chiqishga ruxsat bermadi.

O'shanda o'tkir zehni Mendeleev porox ishlab chiqarish sirini mana bunday kashf qilgandi: eng avval, temir yo'l orqali zavodga tashib keltirilayotgan ximiyaviy moddalar va chiqarib tashlanayotgan chiqindilar haqidagi ma'lumotlarni o'rganib chiqdi. So'ngra ular orasidagi miqdoriy tenglikni hisoblagach haqiqat oydinlashdi. Keyinchalik bu haqda Bertloga so'zlab berganida, u olimning topqirligiga tasannolar aytgan edi.

2-topshiriq. Atamalar sinfiga tegishli bo'lish har xil so'zlarda turli namoyon bo'ladi. Masalan, atamalarda so'z ma'nolarining bittasi mavjud bo'ladi, qiyoslang, *tovush* so'zi *tushayotgan tomchilar tovushi* va *ifodadagi undosh tovush*. Bir tomondan, ba'zi leksemalar terminologik tizimlardan tashqarida umuman qo'llanilmaydi, masalan, *fonema, morfema, sema, semema* kabi lingvistik atamalar. Bundan tashqari, atamalar ma'lum bir nazariya, ilmiy sohaga tegishli bo'lishi mumkin yoki umumiy ilmiy leksika tarkibiga kirishi mumkin, qiyoslang, *funksiya, tizim* kabi so'zlar. Boshqacha qilib aytganda, so'z u yoki bu ma'noda terminologik tizimga kirishi mumkin. Quyidagi matndagi terminlarini aniqlang va ularning terminologik holatini yuqoridagi jihatlarga ko'ra tavsiflang:

Musiqada biz uzun va qisqa tovushlarga duch kelamiz. Ularning alternatalari bir xil yoki davomiyligi turlicha bo'lib, ritm hosil qiladi. Ritmning ichki tashkil etilishi metr deb ataladi. Tashkil bo'lishning birinchi darajasi - vaqtning teng taqsimlanishi, ulushning sanoqliligi. Aniqrog'i, musiqada ulush, asosan, harakatning bog'liqligi yaqqol ajralib turadi, masalan, marshda, lirik xalq qo'shiqlarida, yig'lovlarda.

Tashkil bo'lishning ikkinchi darajasi – musiqaning ulushi qismlarining kuchli va kuchsiz ekanligiga bog'liq bo'ladi. Vals qismlarining sanog'i - bir, ikki, uch, "bir" deb ta'kidlaganimizda va shu

tariqa taktning ulushini guruhlaymiz: kuchli ulushdan so'ng zaif, keyin kuchli ulush davom etadi va o'lchovni hosil qiladi [*«Yosh musiqachining ensiklopedik lug'ati»*].

3-topshiriq. Terminlarning nominativ vazifasiga ko'ra beshta termin yozing va uch xil munosabatiga ko'ra tahlil qiling. Masalan, «Olmos kamar», «Cho'l burguti» .

4-topshiriq. Yuqoridagi jadvalda berilgan turli sohalarga oid terminlardan beshta termin ajratib oling va nominativlik, signifikativlik, pragmatiklik va kommunikativlik xususiyatiga ko'ra tahlil qiling.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan chorvachilikka oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. «Tutunsiz poroxning «sir»i» matnini o'qing. Matnga ijodiy yondashib kichik hikoya tuzing.

3-topshiriq. Quyidagi mavzulardan biriga esse yozing. «Termin va nom», «Termin va so'z», «Terminning nominativ vazifasi», «Qadimgi Gretsiyada so'z va terminning rivoji», «Texnikaviy terminlar badiiy tasviriy vositasi sifatida».

4-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki videorolik yarating.

3.4. Termin, obrazli so'z va metafora

Reja:

1. Termin va obrazli so'zning o'zaro munosabati.
2. Termin va metaforaning o'zaro munosabati.

Tayanch tushunchalar: termin, obrazli so'z, badiiy so'z, metafora, funksional ko'chish, evristik vazifa, kognitiv mexanizm.

Terminlarning yuzaga kelishiday murakkab jarayonda metaforalar, shubhasiz, alohida o'rin tutadi. Badiiy so'zning tug'ilishida metafora qanchalik faol ishtirok etsa, aksariyat terminlarning yuzaga kelishida bu hodisa undan ham faol rol o'ynaydi. Zotan, g'arb tadqiqotchilarining ta'kidlashlaricha, fanda metaforaga bo'lgan ehtiyoj va zaruriyat poeziyadagidan aslo kam emas¹. Masalan, *tillarning qarindoshligi* lingvistik terminining yuzaga kelishida metafora mavjud, bu metafora tillarning geneologik birligini odamlarning bir ajdodga mansubligi haqidagi avvaldan ma'lum bo'lgan bilim vositachiligida idrok etish mexanizmi tarzida talqin qilinganda, tabiiy, keltirilgan ta'rifga ko'ra, metafora maqomini oladi, ayni paytda u shu mazmunning nominatsiyasi sifatida lisoniy metafora ekanligi ravshan.

Terminlar ilmiy bilimlarni, ilmiy natijalarni qayd qilish va ularni sistemalashtirish bilan bir qatorda juda katta evristik vazifani ham bajaradi, ya'ni ular yangi bilimlarni ochishiga ham ko'maklashadi². Metaforalarning ilmiy bilishning qudratli quroli sifatidagi kognitiv mexanizmlari ularning faol evristik vazifa bajarishini ham ko'rsatadi³. Metafora asosida termin yaratilar ekan, yuzaga kelgan maxsus til birligining evristik quvvati ikkilanishi, yanada yuksak bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Yaxshi va asosli topilgan metafora bevosita ko'rish, tasavvur qilish mumkin bo'lmagan obyekt-obrazilarni aniq gavdalantirib beradi, ularning ichiga kirish, mohiyat-mexanizmini «qo'lga olib ko'rish» imkoniyatini yaratadi. Taniqli rus tilshunosi N.D.Arutyunova aksariyat abstrakt tushunchalarning ifodalanishi va nomlanishida metafora alohida o'rin tutishini, hatto metaforasiz «ko'rinmas olamlar» (insonning ichki olami) leksikasining mavjud bo'la olmasligini alohida ta'kidlaydi,

¹ Супрунова Л.В. Изучение метафоры как средства механизма познания / www.rusnauka.com/15 NPN_ 2013/ Philologia/2_137943.doc.htm

² Великода Т.Н. Когнитивно-эвристический потенциал термина / Вестник НГЛУ. Вып. 12. –Нижний Новгород, 2010. С.20-31; Орлова М.В. Теоретические обоснования термина как языкового явления / scientific-notes.ru/pdf/013-8.pdf

³ Занина М.А. Проблемы понимания метафоры в англоязычном научно-техническом тексте / Вестник Челябинского государственного университета. 2013. –N1 (292). Филология. Искусствоведение. Вып.73. – С.211.

«metaforani o'rganish so'z ma'nosi yaratilishi uchun xomashyo bo'ladigan narsani ko'rish imkonini berishi»ni aytadi¹. Albatta, bu olamlarning metafora vositasida kashf qilinishi, aynan shu hodisa vositasida bu olamlar haqidagi tushunchalarning shamoyil topishi va nomlanishini inkor etib bo'lmaydi.

Ta'kidlash lozimki, metafora termin yasallishining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, ko'proq muayyan soha terminologiyasi shakllanishining ilk davrlariga xos bo'ladi, ammo tamoman o'tib bo'lingan bosqich hisoblanmaydi, yangi paydo bo'lgan fan sohalari terminologiyasining yaratilishida faol bo'ladi, yetakchilik qiladi, masalan, bugun turli tillarda shakllanayotgan axborot texnologiyalari terminologiyasida (rus tilida *окно, память, меню, вирус, мышь, язык программирования* kabi) buni ko'rish mumkin. Aytish joizki, fan terminologiyasining paydo bo'lishi va taraqqiyotida metafora alohida va salmoqli o'rin tutadi. Masalan, sintaksisdagi fundamental tushunchalardan biri kesimdir, u turli tillarda turli terminlar bilan nomlanadi. O'zbek tilshunosligida sintaktik nazariyadagi bu fundamental tushuncha «kesim» metafora-termini bilan atalgan, uning ixtirochisi esa buyuk adib va tilshunos Fitratdir. U «Nahv» asarida shunday yozadi: «1.*Qushlar bog'chada ertalab...* 2.*Cho'lpon yaqinda yaxshi bir she'r...* Yuqoridagi ikki so'z qo'shimidan hech bittasi gap bo'la olmaydir, bulardan tugal «o'y» anglashilmaydir. Bu tubandaki so'z qo'shimidan qay birini eshitgach so'z kesildi, gap bitdi deb o'ylamaymiz. Gapning so'ngini kutamiz. Bularni tugatmak, gap qilmoq uchun birinchisiga *sayraydir*, ikkinchisiga *yo'zdi* so'zlarini qo'shib: 1. *Qushlar bog'chada ertalab sayraydir*. 2.*Cho'lpon yaqinda yaxshi bir she'r yo'zdi* deymiz, anglatmoqchi bo'lganimiz o'yni tugallatamiz. Gap tugaladir, so'z kesiladir. Gapning tamomlanib, so'zning kesilgani shu *sayraydir* ham *yo'zdi* so'zlari bilan bo'ldi. Shuning uchun yuqoridagi ikki gapning oxiridagi *yo'zdi*, *sayraydir* so'zlariga «gapning kesim so'zlari»

¹ Арутюнова Н.Д. Языковая метафора / Лингвистика и поэтика. –М.: Наука, 1979. –С.169, 173.

yo sodacha «kesim» deymiz. Gapdagi soʻzlarning oxirigʻa kelgan, oʻz kelishi bilan soʻz qoʻshimini gapka aylantirgan soʻz – «kesim» soʻzdir¹. Fitrat bu tushunchani oʻzbek ilmiy grammatikasi endigina shakllanayotgan paytda ana shunday metafora-termin bilan nomlagan. Bu termin ayni sintaktik tushunchani behad aniq va toʻliq ifodalashi bilan alohida diqqatga sazovor.

Ingliz tilidagi quyidagi soʻzlarni qiyoslash mumkin:

1) Qush, hayvon, hashorat nomlari – caterpillar («gusenisa»-gʻildirak vazifasini oʻtovchi keng zanjir tasma) – «gusenisali zanjir», «gusensali traktor»; penguins («pingvinlar»-»aviatsiyaning yerda xizmat qiladigan shaxsiy tarkibi»), rubber cow («rezina sigir» – havo shari), spider («oʻrgimchak» – kechayli gupchak, krestovina, kollektor yulduzi).

2) Odam gavdasi qismlari – elbow («tirsak», «tizza», «egik» («...»)), elbow pieces («tirsakli tugunlar»), daraxt, oʻsimliklar nomlari, chestnut coal («xol-xol gul»-dukkaklilar oilasiga mansub oʻtsimon oʻsimlik nomi-antrasiyet (toshkoʻmirning eng yaxshi navi) bir xili), maishiy narsa-buyumlar nomlari flying bedstead («karavatning qimirlab turadigan sinchi» – sinov stendi), blade («olmos» – parrak, kaft, turbina qanoti, vertolyotning murvati (vinti), collar («yoqacha» – ...yeng (manjeta) va boshqalar.

Ayrim qism (detal) va konstruksiyalarning texnik jihatdan takomillashishi yangi metaforik terminlarning paydo boʻlishiga olib keladi. Masalan, vertolyotni baʼzan hazillashib flying banana («uchar banan»), samolyotning zamonaviy shaklini esa flying cigar («uchar sigara») deyishadi.

Hozirgi bosqichda metaforaning tadqiqotchilari shu nom bilan bogʻlangan ikki oʻzaro yaqin (qardosh) hodisani farqlaydilar: 1) soʻzning oʻz maʼnosidagi metafora va 2) yangi maʼno hosil qilish usuli sifatidagi metaforizatsiya.

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. –Б.177 – 178.

Terminlarning kattagina qismi umumiste'mol so'zlarni metaforizatsiya qilish yo'li bilan hosil qilingan. Termin yasashning bu usuli keng tarqalgani sabablari metaforizatsiyaning asosiy xarakterli xususiyatlari va terminning xos belgilari qiyoslashganda namoyon bo'ladi: terminda uning nominativ funksiyasi alohida ta'kidlansa, metaforizatsiya deb nomlash jarayonini amalga oshiradi; terminning asosiy xususiyatlaridan biri uning bir ma'noliligi-metaforizatsiya yordamida voqelanadigan ma'no semasiologik nuqtai nazardan bir planlidir; termin emotsional neytral, chunki metaforizatsiyada baholash unsuri bo'lmaydi.

Nomlarning funksional ko'chishi shundan iboratki, u yoki bu predmet yoxud hodisaning nomi ular funksiyalarining umumiyligi asosida boshqa predmet yoki hodisaga o'tadi.

Asos qilib olingan so'z va undan yasalgan termin orasidagi funksional o'xshashlik nafaqat yangi predmet yoki hodisa nomlanayotganda, balki umumiste'mol so'z va termin mavjud bo'lgan va qo'llangan paytda ham saqlanib qoladi. Bu leksik-semantik terminlar ma'nolari orasidagi aloqa faqat etimologik xarakterda bo'lmaydi. Ular orasida funksional aloqa ham saqlanib qoladi. Shu bilan birga, terminologik ma'no umumiste'moldagi so'z taraqqiyotining izchil tarixiy bosqichini o'zida namoyon etadi¹.

Tabiiyki, metafora tufayli so'zda yuzaga keladigan ikkilamchi nominatsiya imkoniyati, ya'ni so'z shaklan o'zgarmasdan qolgani holda unga yana boshqa tushunchani ifodalash vazifasini yuklash imkoniyati tilda son-sanoqsiz yangi so'zlar paydo bo'lishining oldini oladi, inson xotirasini mazkur og'ir yukdan qutqaradi. Bu holat terminologiya amaliyoti, ilmiy kommunikatsiya jarayonlarini yanada qulaylashtirish uchun ham benihoya muhimdir. Chunki ilmiy nutqda maxsus birliklarning terminologik ma'nosi «ishlasa»-da, uning dastlabki, asl

¹ Саидова А.Д. Терминология системасининг дефиниция талқини (инглиз тили мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарқанд, -2019.24 б.

ma'nosi termin asosidagi tushunchaga u yoki bu darajada ishora qilib turadi. Atoqli o'zbek terminshunosi R.Doniyorov T.A.Degterovning «Agar kishilik tafakkurida yuzaga keladigan har qanday tushunchani alohida-alohida tovush kompleksi bilan ifodalashga muhtojlik sezilganda, tilning lug'at sostavi shu qadar ko'p so'zlardan iborat bo'lib qolar ediki, natijada til kollektivining tilni egallab olishi nihoyatda qiyinlashib qolardi, til shu qadar tez o'sib ketardiki, jamiyat hayotida yo'l qo'yib bo'lmaydigan muomalaviy qiyinlik tug'ilardi», - degan fikrlarini iqtibos qilar ekan, o'zbek tili texnik terminologik sistemasida semantik usul bilan, ayniqsa, metafora yo'li bilan hosil qilingan terminlar ko'plab uchrashini ta'kidlaydi¹.

Terminologiya va metafora munosabati haqida gap ketganda, yana bir muhim jihatga to'xtab o'tish lozim. O'zbek tili ilmiy uslubini monografik aspektda tadqiq etgan M.Mukarramov terminlardagi leksik-semantik jarayonlar haqida fikr yuritir ekan, shunday yozadi: «Terminologiyada ma'no taraqqiyoti metaforik ko'chirish orqali hosil qilinmaydi. Ya'ni bir termin anglatgan shakl, belgi, harakat yoki mazmun orqali boshqa termini atash xususiyati yo'q. Balki terminning o'zi leksik birlik zaminidan hosil qilinishi mumkin. Uning keyingi terminologik ma'no taraqqiyoti metaforaga asoslanmaydi. Masalan, *yoy*, *maydon*, *tekislik*, *tengsizlik*, *burchak*, *ildiz* kabi matematik terminlar metafora asosida ma'no ko'chirish orqali adabiy til zaminidan hosil qilingan. Tilshunoslikdagi *bo'g'in*, *gap*, *ega*, *aniqllovchi*, *to'ldiruvchi* kabi terminlar ham oddiy leksik birlikdan terminologik leksikaga o'xshashlik asosida ko'chirilgan²». Bu fikr, umuman, to'g'ri, muayyan fan sohasidagi muayyan bir termin bir ma'noli bo'lishi, bir tushunchaning nomi bo'lishi lozimligi haqida terminshunoslikda deyarli turg'unlashgan qoida shunday deyishga asos bo'ladi. Masalan, Tog'ay Murodning «Oydinda yurgan odamlar» asari qahramonlari Oymoma va

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Тошкент: Фан, 1977. –Б.80.

² Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.55 – 56.

Qoplonbeklarning ismlari ham metafora asosida ko'chgan. Ya'ni, astronomiya va zoologiyaga xos terminlar metafora asosida nominativ vazifasiga ko'ra antroponimlarga ko'chgan. Shuningdek, turli sohaga oid terminlar: *bolta, tasha, lochin, qumri, sinchalak* kabilar metafora asosida ko'chgan.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing va tog'ri-noto'g'riligiga qarab, jadvalga *ha* yoki *yo'q* javoblarini yozing.

1. Terminologiyada ma'no taraqqiyoti metaforik ko'chirish orqali hosil qilinmaydi. Ya'ni bir termin anglatgan shakl, belgi, harakat yoki mazmun orqali boshqa termini atash xususiyati yo'q.

2. Ta'kidlash lozimki, metafora termin yasallishining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, ko'proq muayyan soha terminologiyasi shakllanishining ilk davrlariga xos bo'lmaydi.

3. Badiiy so'zning tug'ilishida metafora qanchalik faol ishtirok etsa, aksariyat terminlarning yuzaga kelishida bu hodisa undan ham faol rol o'ynaydi.

4. Terminlar ilmiy bilimlarni, ilmiy natijalarni qayd qilish va ularni sistemalashtirish bilan bir qatorda juda katta evristik vazifani ham bajaradi, ya'ni ular yangi bilimlarni ochishga ham ko'maklashmaydi.

5. Metafora asosida termin yaratilar ekan, yuzaga kelgan maxsus til birligining evristik quvvati ikkilanishi, yanada yuksak bo'lishi mutlaqo tabiiydir.

6. Termin jamiyat a'zolari o'rtasida bir xil tushuniladi yoki umumiy tushunchaga ega emas.

7. Nominativlik – (lot. nomination -atash, nom qo'yish) tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni (so'z, so'z birikmasi kabilarni) hosil qilish ma'nolarini anglatadi.

1	2	3	4	5	6	7

2-topshiriq. Jadvalda berilgan terminlarga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni bir-biriga moslashtiring.

1.	Nominativlik	A	tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni (so'z, so'z birikmasi kabilarni) hosil qilish.
2.	Signifikativlik	B	til birligini ifodalash va farqlash vazifasi.
3.	Kommunikativlik	S	tilning aloqa-aralashuv vositasi sifatidagi asosiy vazifasi.
4.	Pragmatiklik	D	so'zlovchining voqyelikka, axborot mazmuniga va adresatga (tinglovchi, o'quvchi) bo'lgan munosabatining lisoniy birlik mazmunidan joy olgan ta'sirchanlik kuchini aniqlash vazifasi.

3-topshiriq. Berilgan ismlar orasidan faqat metafora asosida ko'chgan terminlarni aniqlang. O'zingiz ham 5 ta termin toping.

Binafsha, Lola, Bolta, Aziza, Dilnoza, Oymoma, Qoplonbek, Bo'rivoy, Yulduz, Shalola, Gulchehra, Ezoza, Malika, Hulkar, Bahrom, Tesha, Guldasta, Gulchiroy, Lochin, Qumri, Sinchalak.

4-topshiriq. Berilgan jadvalni to'ldiring. Terminlar haqida bildirilgan fikrlar muallifini toping. Tanlab olish uchun ismlar: *G.O.Vinokur, V.V.Vinogradov, A.I.Moiseyeva, V.M.Leychik, N.D.Arutyunova, M.Mukarramov.*

	- terminlar – bu maxsus so'zlar emas, faqatgina maxsus funksiya bajaradigan so'zlardir.
	- terminning umumqo'llanishdagi so'zdan farqi unda definitiv funksiyaning mavjudligidir.

	- termin tushunchani aniqlamaydi va aniqlay olmaydi. Bu mantiqiy definitsiyaning vazifasidir.
	- terminga soʻzning quyidagi asosiy funksiyalari xos: nominativlik, signifikativlik, kommunikativlik, pragmatiklik.
	- aksariyat abstrakt tushunchalarning ifodalanishi va nomlanishida metafora alohida oʻrin tutishini, hatto metaforasiz «koʻrinmas olamlar» leksikasining mavjud boʻla olmasligini alohida taʼkidlaydi.
	- terminologiyada maʼno taraqqiyoti metaforik koʻchirish orqali hosil qilinmaydi. Yaʼni bir termin anglatgan shakl, belgi, harakat yoki mazmun orqali boshqa termini atash xususiyati yoʻq.

SEMINAR MASHGʻULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Turli sohalarga oid terminlarni toping va ularni qoʻllanishi? Maʼnosini izohlang. Masalan, avtomobilsozlikka oid termin *Avtopark* – *avtomobillar turadigan va taʼmirlanadigan joy* maʼnolarini anglatadi.

2-topshiriq. Terminlar terminotizimda turli xil usullarda shakllanishi mumkin. Masalan, *oldqoʻshimcha* lingvistik termini kompozitsioyn usulda shakllangan, *propozitsiya* termini ingliz tilidan oʻzlashgan. Boshqa tomondan, *boshqarish* va *bogʻlash nazariyasi* termini ingliz tilidan semantik kalkalab olingan. Quyidagi matndan terminlarni shakllantirish usullarini aniqlang:

Termodinamikaning 2-qonuni taʼrifini har xil olimlar turlicha berganlar, lekin ularning fizik maʼnosi bir xildir. Bu qonun taʼrifi: *Birdan bar natijasi issiqlikning batamom ishga aylantirishdan iborat boʻlgan jarayonni amalga oshirib boʻlmaydi.*

Bu qonunni yana shunday taʼriflari bor:

1) Klaizius: Issiqlik oʻz-oʻzidan sovuq jismdan issiq jismga oʻtavermaydi.

2) Tomson (Kelvin): Biror jismni issiqligini bu jismni sovutishdan boshqa hech qanday ta'sir ko'rsatmasdan ishga aylantirib bo'lmaydi.

3) Ostvald: Ikkinchi jins abadiy dvigatelni amalga oshirib bo'lmaydi, ya'ni issiqlikni to'la ishga aylantiradigan mashinani qo'rib bo'lmaydi.

4) Bolsman: Tabiat ehtimoli kam bo'lgan holatdan ehtimoli ko'proq bo'lgan holatga o'tishga intiladi. Termodinamikaning 1-va 2-qonunlari empirik qonunlardir. Termodinamikaning 2-qonuni faqat ma'lum chegaragacha to'g'ri bo'ladi. Termodinamikaning asoschilaridan biri Saddi Karno *foydali ish koeffitsienti* eng katta bo'lgan siklni taklif etgan. Bu siklni Saddi *Karno sikli* deyiladi. U ikki izoterma va ikki adiabatadan iborat bo'lgan qaytuvchi aylanma jarayondir [Abduraximov A., Madaminov X. Fizika va astronomiya tarixi. Ma'ruza matnlari. Andijon, 2007].

3-topshiriq. «Ona tili» maktab darsligidan terminlarni toping va quyidagi jadvalni to'ldiring.

№	Manba nomi	Termin	Izohi	Ma'nolari	Metaforizatsiyalangan

4-topshiriq. Mavzudagi istalgan termin yoki fikrni tanlang. «SWOT universal tahlil» metodi asosida tahlil qiling.

S – kuchli tomon	W – kuchsiz tomon
O - imkoniyat	T – xavf-xatar

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Terminlarning nominativ vazifasiga ko'ra o'zingiz yashaydigan shahringiz hududidan turli tashkilot va muassasalarni nomlab kelayotgan terminlarni aniqlang.

2-topshiriq. Ernst Begmatovning «O'zbek ismlari»(14600 ta) kitobidan zoologiyaga oid terminlarning metafora asosida ko'chishiga misol yozing va kichik lug'at yarating.

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya va videorolik yarating.

4-topshiriq. So'zning terminga, terminning so'zga o'zgarishi, obrazli so'z va termin munosabatiga 10 ta misol toping. Har bir topgan misolni o'tish jarayoni chizmasini chizing va qoliplashga harakat qiling.

5-topshiriq. Mavzu yuzasidan ilmiy-ommabop maqola yozing va «Samarqand universiteti» gazetasida nashr ettiring.

3.5. O'zbek terminologiyasida dubletlik

Reja:

1. Terminlarning sinonimligi.
2. Dublet va sinonimning farqi.
3. Dubletning hosil bo'lish omillari.
4. Dubletlarning turlari.

Tayanch tushunchalar: *dubletlik – absolyut sinonimiya, leksik dubletlar, absolyut sinonimlar, mutlaq sinonimlar, leksik dublet, morfologik dublet, sintaktik dublet, etimologik dubletlar va sohalararo dubletlar.*

Tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham biror tushunchani ifodalash maqsadida, avvalo, bitta lug'aviy birlikdan foydalaniladi. Shu bilan birga, muayyan bir tushuncha ikki va undan ortiq lug'aviy birlik vositasida ham ifodalanadi. Bunday lug'aviy birliklar shaklan har xil bo'lsa-da, faqat bitta ma'noni anglatadi. Tilshunoslikda, xususan, terminshunoslikda bunday leksemalar qatori xilma-xil atalayotganligini ta'kidlab o'tamiz. Masalan: **dubletlik** – absolyut sinonimiya¹; **leksik dubletlar** – absolyut sinonimlar²; mutlaq sinonimlar³.

¹ Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи / Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар.- Тошкент: «Фан», 1986. - Б. 80-102; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: - Б. 109.

² Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “ЎЗМЭ” давлат нашриёти, 2002. - Б. 37.

³ Шу манба. - Б. 69.

Keltirilgan dalillardan hatto bitta terminologik tushunchaning o'zi to'rt xil, ya'ni dublet, absolyut sinonim, mutlaq sinonim hamda parallel termin¹ deb atalib kelinayotganligi ma'lum bo'ldi. Qisqalik, ma'noni to'g'ri ifodalash prinsipidan kelib chiqilganda, yuqorida qayd etilgan tushunchaning dublet, dubletlik terminlari vositasida ifodalanishini ma'qul deb bilamiz². Sinonimlarning bir turi bo'lmish dubletlar xoslanish belgisiga ko'ra ilmiy uslubga aloqadorligi bilan ularning boshqa turlaridan farq qilib turadi. Ma'lumki, «sinonimlar bir-biridan anglatgan ma'no qirrasiga, uslubiy bahosiga ko'ra, nutqiy xoslanish belgisiga ko'ra (bir yoki bir necha jihatdan) farq qiladi»³. Har bir tilda bo'lganidek, o'zbek tilida ham sinonimik qatorning qaror topishida xilma-xil omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bular quyidagilardan iborat: a) o'z qatlamga oid leksik birliklardan iborat sinonimlar; b) o'z qatlam va o'zlashma qatlamdan tashkil topgan sinonimlar; v) o'zlashma qatlamga oid sinonimlar.

I. O'z qatlamga mansub dublet transterminlar.

Bunday dubletlik munosabatidagi terminlar soha terminologik tizimlarida nisbatan kamroq uchraydi. Shuning uchun ular muayyan mavzuiy guruhlarga ajratib ko'rsatilmadi. Biroq har bir dublet qatorning qaysi sohaga oid ekanligi qayd etildi. Dominanti va uning dubleti ham o'zbekcha bo'lgan terminlar qatoridan *qo'ltiq – ko'rfaz* va *bo'g'iz – bo'yin* dubletlik qatorlari tahlil etildi.

II. O'z va o'zlashma qatlamga mansub terminlar dubletligi.

O'zbek tilining leksikasi tarkibida o'z qatlam bilan bir qatorda o'zlashma qatlam ham o'ziga xos o'rinni egallaydi. Shuni ta'kidlash mumkinki, tadqiqotimizda o'z transterminlar bilan o'zga tillar terminlari yoki transterminlarining o'zaro munosabati natijasida dubletlik qatorlari ham qo'llanayotganligi aniqlandi. Bunday qatorlar dominantining

¹ Хотамова Д. Адабиётшуносликдаги параллел терминлар ҳақида / Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. - №2. - Б. 65-66.

² Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. – Тошкент, 2011. 19-20-бетлар.

³ Турсунов У., Мухторов. Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент:1992. - Б. 109.

dubletlari qaysi tilga oidligi bilan farqlanishi tabiiydir. Bunday dubletlar fors-tojikcha, arabcha yoki baynalminal bo'lishi mumkin.

1. *Dominanti o'zbekcha, dubletlari fors-tojikcha yoki arabcha bo'lgan qator.* Masalan, *qalpoq – kallak* dubletligi va *qo'l – imzo* dubletligi.

2. *O'zbekcha va baynalminal dublet terminlar.* O'z va o'zlashma transterminlar sinonimiyasi haqida so'z yuritilar ekan, shuni ta'kidlash lozimki, bunday lisoniy omillar sirasida dominanti o'zbekcha, dubletlari ruscha-baynalminal bo'lgan qator yuqoridagilardan nisbatan miqdori ko'pligi bilan alohida ajralib turadi. Buni o'zbek tiliga ko'plab ruscha baynalminal terminlarning o'zlashtirilganligi bilan izohlash mumkin.

Terminologik tizimlar yangi-yangi terminlar bilan boyib borar ekan yoki yangi terminotizim vujudga kelar ekan, dubletlik saqlanib qoladi. Fan rivojlangan sari yangi tushunchalar paydo bo'ladi, avvaldan mavjud tushunchalar haqidagi fikr o'zgaradi, bu esa yangi terminlarni yuzaga keltiradi. Shunga o'xshash sabablarga ko'ra, dubletlar yuzaga keladi. Bunday turli obyektiv va subyektiv sabablar quyidagilar:

1. **Bir necha nomenklatura tizimlarning qo'llanishi.** Masalan, kimyo fanida organik va anorganik kimyoga taalluqli terminlar. Bunga ko'pincha birikma yoki moddaga qo'yilgan nom shu moddaning tabiiy olinish manbaiga, usuliga, rangi yoki hidiga, shuningdek, olingan joyiga, uni kashf etgan shaxsning nomiga asoslanadi. M: *olma kislotasi (яблочная кислота)*, *qo'rg'oshin shakari (свинцовый сахар)*, *qaldiriq kislotasi (гремучая кислота)*.

2. **O'zbek tilida mavjud bo'lgan terminlar bilan o'zlashma yoki xalqaro terminning parallel qo'llanishi.** Bunday ko'rinish ko'proq kimyo va adabiyot fanlarida mavjud. Masalan: *kimyo-ximiya, tuzilish-struktura, xalq og'zaki ijodi – folklor, tanakor-bura, o'rta-normal.*

3. **Termin va turmushdagi nomlarning parallel qo'llanishi.** Masalan: *natriy xlorid – osh tuzi, ammoniy xlorid - novshadil, magniy sulfat – ingliz tuzi, kalsiy oksid – so'ndirilgan ohak kabilar.*

4. **Bir necha o'zlashma terminning parallel qo'llanishi.** Masalan, baynalminal *karbon*, *karbamid*, *sellyuloza* terminlari bilan bir qatorda ularning ruscha variant *uglerod*, *mochevina*, *kletchatka* kabi dubletlar o'zbek tiliga qabul qilingan va qo'llanmoqda.

5. **Muayyan terminning o'zini va uning to'liq yoki qisman harfiy qisqartmasini baravar qo'llash.** Masalan, *alfanurlar* – α -*nurlar*, *beta yemirilish* – β -*yemirilish*, *dinitrofenol* – *DNF*, *biologik kimyo* – *biokimyo*, *agronomik kimyo* – *agrokimyo*, *azoguruhli birikmalar* – *azobirikmalar* kabi.

6. **Prefiks va suffikslar hamda shu xarakterdagi terminelementlarni aralash qo'llash.** Masalan, *polyarmas* // *qutbsiz* // *qutblanmagan*, *qutbli* // *qutblangan* // *qutbiy*, *kislotali* // *kislotaviy*, *gidrataesiya* // *gidratlanish*.

Dubletlar uch xil bo'ladi:

1. Leksik dublet.

2. Morfologik (grammatik) dublet¹.

3. Sintaktik dublet².

1. Leksik dubletlar o'z navbatida ikkiga bo'linadi: **etimologik dubletlar va sohalararo dubletlar.**

Etimologik dubletlar – terminologiyada dubletlikni hosil qiluvchi etimologik jihatdan turli tillarga mansub terminelementlar. Masalan, «o'zbekcha-o'zbekcha», «o'zbekcha-ruscha», «bayanalminal-o'zbekcha», «o'zbekcha-bayanalminal», «bayanalminal-bayanalminal» tipidagi dubletlar.

«O'zbekcha-o'zbekcha» modelidagi dubletlar. Masalan, *oltin-tilla*, *bir asosli kislota* – *bir negizli kislota*, *xursand qildiruvchi gaz* – *kuldiruvchi gaz*, *uzum shakari* – *uzum sharbati*.

¹ Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи / Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: «Фан», 1986. – Б. 94-116.

² Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясидаги нуқсонлар ва уларни тартибга солиш ҳақида / Ўзбек терминологияси ва унинг таракқиети перспективалари. – Тошкент: «Фан», 1986. – Б.68.

«O'zbekcha-ruscha» modelidagi dubletlar. *Kislota – javhar, bura – tanakor, nashatir – navshadil, belila – oqbo 'yoq.*

«Ruscha-baynalminal» modelidagi dubletlar. *Vodorod sulfid – serovodorod, sellyuloza – kletchatka.*

«Baynalminal-baynalminal» modelidagi dubletlar. *Nitrat kislota – azot kislota, sitrat kislota – limon kislota, karbon oksid – karbonat angidrid.*

Sohalararo dubletlar – bunda dubletlik munosabatidagi terminlarning biri sof termin ekanligi, ikkinchisi esa ko'proq texnikada yoki turmushda, sohaga yaqin fan sohalarida qo'llanishi bilan farqlanadi, lekin tushunchani ifodalashda tafovut sezilmaydi. Masalan: *galit* (minerologiya) – *natriy xlorid* (kimyo) – *osh tuzi* (texnika).

N.Jalilova qon-qarindoshlik terminlari tarkibidagi leksik dubletlarni badiiy matnlar orqali tahlil qilib, leksik dubletlar nutqning barcha uslublarida birdek qo'llanilishi xususida fikr yuritadi¹.

Badiiy asarlar tilida *ona* so'zi bilan birga *oyi* termini birdek qo'llanilgan bo'lib, ular ma'no jihatdan ham o'zaro mos keladi, demak, *ona* va *oyi* terminlarini leksik dubletlar deb atashimiz mumkin: *Onam menga achinib qarab qo'yadi-yu, to'xtamaydi // Oyim aybdor qiyofada yerga qarab turdi-da, rostini aytdi* (Dunyoning ishlari, 67-b.). Bu terminlar tarixiy asarlarda ham leksik dublet sifatida qo'llanilganini ko'ramiz: *Kumush:- Xayr, onajon! Mening uchun buvimni quchog'lab qo'ying//–Besh-olti oy... hyech narsa bo'lmas, oyi!* (O'tgan kunlar, 346-347-b.). *Onang qalay, kiyim-kechagi butmi?// Oyijon, siz hyech tashvish tortmang, charchadim, xolos,- javob berdi Nuri* (Qutlug' qon, 184-b.). *Onasi tashqariga chiqqach, Zebi borib uning bo'yniga osildi.//–Oyi, bir yomon gap borga o'xshaydi. Mendan yashirib yotirsiz, - dedi Zebi* (Kecha va kunduz, 102-103-b.).

¹ Жалилова Н. Бадий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик тавсифи. – Самарқанд, 2019.

Xuddi *ona*, *oyi* terminlari kabi *ota* va *dada* terminlari ham leksik dublet sifatida ishlatilgan: *Otabek*: - Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga omonat topshirgan edilar, -dedi // *Otabek*: -Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishga mening haqqim yo'q, dada! (O'tgan kunlar, 191-b.). *Gulnor birdan jonlandi, shoshib-pishib otasining fikrini quvvatladi* // *Gulnor*: - Dadamning ahvolini ham tushunaman, lekin nima ham qila olardim (Qutlug' qon, 139-b.).

2. **Morfologik (grammatik) dubletlik** – birikma terminlarning aniqlovchi komponenti o'zagiga yoki sodda termin ma'nosi bir-biriga o'xshash suffiks, prefiks va shu xarakterdagi terminelementlarni qo'shib, yangidan termin yasash natijasida yuzaga kelgan grammatik dubletlardir. Morfologik dubletlar quyidagicha yuzaga keladi:

a) –*li* affiksi va –*gan* sifatdash shaklining muayyan bir o'zakka qo'shilishi natijasida: *nishonli* – *nishonlangan* (*atom*), *qutbli* – *qutblangan* (*molekula*), *ruxli* – *ruxlangan* (*temir*).

b) o'zakka turkiy –*li* hamda arabcha –*iy* (-*viy*) affiksini qo'shish natijasida: *ionli* – *ioniy* (*bog'lanish*, *tenglama*), *atomli* – *atomiy* (*bog'lanish*), *asosli* – *asosiy* (*oksid*), *yadroli* – *yadroviy* (*tuzilish*).

c) muayyan o'zakka forscha *no-* prefiksi hamda o'zbekcha – *mas* inkor shaklini qo'shish natijasida: *nometallar* – *metallmaslar*, *noaktiv* – *aktivmas*.

d) o'zbekcha, forscha, arabcha, ruscha-baynalminal termin elementlarni muayyan o'zakka qo'shish natijasida: *asiklik* – *siklsiz* (*karbonvodorod*), *anorganik* – *noorganik* (*kimyo*), *grafik* – *grafikaviy* (*tasvir*), *tipik* – *tipaviy* (*masala*).

2. **Sintaktik dublet** – birikma terminlar komponentlarini so'z birikuvining turli ko'rinishlari asosida shakllantirilishi natijasida kelib chiqadi: *kaliy selitrasi* – *kaliyli selitra*, *kristalli suv* – *kristallizatsiyalangan suv*, *brom suvi* – *bromli suv*.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan dubletlarni tasniflang va jadvalga joylashtiring.

Kaliy selitrasi – kaliyli selitra, grafik – grafikaviy, anorganik – noorganik, brom suvi – bromli suv, noaktiv – aktivmas, nometallar – metallmaslar, kristalli suv – kristallizatsiyalangan suv, yadroli – yadroviy, asosli – asosiy (oksid), Nitrat kislota – azot kislota, sitrat kislota – limon kislota, karbon oksid – karbonat angidrid, oltin - tilla, bir asosli kislota – bir negizli kislota, xursand qildiruvchi gaz – kuldiruvchi gaz, uzum shakari – uzum sharbati, vodorod sulfid – serovodorod, sellyuloza – kletchatka.

Leksik dublet	Morfologik dublet	Sintaktik dublet

2-topshiriq. Dubletlar yuzaga kelishining obyektiv va subyektiv sabablarini ularga mos terminlar bilan juftlashtiring.

1.	Bir necha nomenklatura tizimlarning qo'llanishi	A	<i>olma kislotasi (яблочная кислота), qo'rg'oshin shakari (свинцовый сахар), qaldiraq kislota (гремучая кислота).</i>
2.	O'zbek tilida mavjud bo'lgan terminlar bilan o'zlashma yoki xalqaro terminning parallel qo'llanishi	B	<i>kimyo-ximiya, tuzilish-struktura, xalq og'zaki ijodi – folklor, tanakor-bura, o'rta-normal.</i>
3.	Termin va turmushdagi nomlarning parallel qo'llanishi	S	<i>natriy xlorid – osh tuzi, ammoniy xlorid - novshadil, magniy sulfat – ingliz tuzi, kalsiy oksid – so'ndirilgan ohak.</i>
4.	Bir necha o'zlashma terminning parallel	D	<i>karbon-uglerod, karbamid-mochevina, sellyuloza- kletchatka.</i>

	qo'llanishi				
5.	Muayyan terminning o'zini va uning to'liq yoki qisman harfiy qisqartmasini baravar qo'llash	E	<i>alfanurlar</i> – <i>α-nurlar</i> , <i>beta nemirilish</i> – <i>β-nemirilish</i> , <i>dinitrofenol</i> – <i>DNF</i> , <i>biologik kimyo</i> – <i>biokimyo</i> , <i>agronomik kimyo</i> – <i>agrokimyo</i> .		
6.	Prefiks va suffikslar hamda shu xarakterdagi terminelementlarni aralash qo'llash	F	<i>polyarmas</i> – <i>qutbsiz</i> - <i>qutblanmagan</i> ; <i>qutbli</i> - <i>qutblangan</i> – <i>qutbiy</i> ; <i>kislotali</i> – <i>kislotaviy</i> ; <i>gidrataesiya</i> – <i>gidratlanish</i> .		
	1	2	3	4	5

3-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing va tog'ri- noto'g'riligiga qarab, jadvalga *ha* yoki *yo'q* javoblarini yozing.

1. Terminologik tizimlar yangi-yangi terminlar bilan boyib borar ekan yoki yangi terminotizim vujudga kelar ekan, dubletlik saqlanib qolmaydi.

2. O'zbek tilining leksikasi tarkibida o'z qatlam bilan bir qatorda o'zlashma qatlam ham o'ziga xos o'rinni egallaydi.

3. Tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham biror tushunchani ifodalash maqsadida, avvalo, bitta lug'aviy birlikdan foydalaniladi.

4. Fan rivojlangan sari yangi tushunchalar paydo bo'ladi, avvaldan mavjud tushunchalar haqidagi fikr o'zgaradi, bu esa yangi terminlarni yuzaga keltirmaydi.

5. Har bir tilda bo'lganidek, o'zbek tilida ham sinonimik qatorning qaror topishida xilma-xil omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi.

6. O'z va o'zlashma transterminlar sinonimiyasi haqida so'z yuritilar ekan, shuni ta'kidlash lozimki, bunday lisoniy omillar sirasida dominant o'zbekcha, dubletlari ruscha-baynalminal bo'lgan qator yuqoridagilardan nisbatan miqdori ko'pligi bilan alohida ajralib turadi.

7. Dominanti o'zbekcha, dubletlari fors-tojikcha yoki arabcha bo'lgan qator. Masalan, *qalpoq – kallak* dubletligi va *qo'l – imzo* dubletligi misol bo'la oladi.

8. Muayyan terminning o'zini va uning to'liq yoki qisman harfiy qisqartmasini baravar qo'llash mumkin emas.

9. Etimologik dubletlar – terminologiyada dubletlikni hosil qiluvchi etimologik jihatdan turli tillarga mansub terminolemlardir.

10. O'z qatlamga mansub dublet transterminlar munosabatidagi terminlar soha terminologik tizimlarida nisbatan ko'proq uchraydi.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

4-topshiriq. Dubletlarni qoliplar bilan bir-biriga moslashtiring.

1.	«O'zbekcha-o'zbekcha» modelidagi dubletlar	A	<i>oltin- tilla, bir asosli kislota – bir negizli kislota, xursand qildiruvchi gaz – kuldiruvchi gaz, uzum shakari – uzum sharbati</i>
2.	«O'zbekcha-ruscha» modelidagi dubletlar	B	<i>Kislota – javhar, bura – tanakor, nashatir – navshadil, belila – oqbuyoq</i>
3.	«Ruscha-baynalminal» modelidagi dubletlar	S	<i>Vodorod sulfid – serovodorod, sellyuloza – kletchatka</i>
4.	«Baynalminal-baynalminal» modelidagi dubletlar	D	<i>Nitrat kislota – azot kislota, sitrat kislota – limon kislota, karbon oksid – karbonat angidrid</i>
	1	2	3
			4

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarida qo'llaniladigan dubletlarni aniqlang va tahlil qiling.

2-topshiriq. «5 minutlik esse» metodi asosida «Terminologik dubletlikning muammolari va yechimlari» mavzusida esse yozing.

3-topshiriq. Matndan morfologik va sintaktik dubletlarga misol toping.

Antik kosmologiyada Demokrit (460-370 y.e.o.) alohida o'rin tutadi. U quyoshning o'lchami yer va oy bilan solishtirilganda, ulkanligini birinchilardan bo'lib qayd etdi. Oy o'zidan nur chiqarmay, quyosh nurlarini qaytaradi, Somon yo'li esa, zich joylashgan yulduzlardir deb uqtirgan edi u.

Osmon jismlari harakatlarini tushuntiruvchi matematik nazariya ham birinchi marta grek olimlari tomonidan yaratildi. Yevdoks Knidskiy (410-355 y.e.o.) quyosh, oy, yulduzlar markaziy yer atrofida aylanma harakat qiladilar deb tushuntirdi. Uning aytishicha, yulduzlar yerdan bir xil masofada joylashib, koinotni chegarasi hisoblanadi.

Aristotel kosmologiyasi. Aristotel (384 – 322 y.e.o.) o'z asarlarida osmon, yer hamda ularning harakat qonunlari haqidagi bilimlarni teoreмага soldi. Aristotel astronomik kuzatishlarga tayanib, yerning va boshqa osmon jismlarining shakllarini o'rgandi. Yer shar shaklda ekanligini uzil-kesil isbot qildi. Shu bilan birga u yer-koinotning markazi deb qabul qildi va Koinot cheklangan bo'lib, uning barcha jismlari yer tomonidan tortib ushlab turiladi deb uqtirdi u. [Abduraximov A., Madaminov X. Fizika va astronomiya tarixi. Ma'ruza matnlari. Andijon, 2007].

4-topshiriq. «Siniq chiziq» usuli. Bu usulda har bir guruhdan bitta ekspert tanlanadi. Ular o'z guruhining to'g'ri yoki noto'g'ri javob berayotganini javob varaqasidan kuzatib boradi. Alohida qismlarga bo'lingan yaxlit mavzu shu tariqa takrorlanadi. Guruhlar birma-bir javob

berganlaridan so'ng ekspertlarga so'z beriladi. Ular oqilona xulosalashlari kerak bo'ladi.

1-topshiriq varaqasi. Dubletlarning hosil bo'lishi. Dublet va uning turlari.

2-topshiriq varaqasi. Dubletning o'ziga xos xususiyati.

3- topshiriq varaqasi. Sohalararo va etimologik dubletlarning farqi.

4-topshiriq varaqasi. Dublet qoliplari.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 2-tomidan terminlarning etimologik, morfologik va sintaktik dubletligiga misol toping va kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzulardan biriga ilmiy-ommabop maqola yozing.

«Ruscha-baynalminal modelidagi dubletlarning yutuqlari va kamchiliklari», «Sohalararo dubletlarning afzalliklari va noqulayliklari».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki ijodiy yondashgan holda videorolik yarating.

Adabiyotlar:

1. Саидова А.Д. Терминология системасининг дефиниция талқини (инглиз тили мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарқанд, -2019.24 б.

2. Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи / Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар.- Тошкент: «Фан», 1986. - Б. 80-102.

3. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент:1992. - Б. 109.

4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: «ЎзМЭ» давлат нашриёти, 2002. - Б. 37.

5. Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. –Тошкент, 2011. 19-20-бетлар.

6. Жалилова Н. Бадиий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик тавсифи. – Самарқанд, 2019.

VI. O'ZBEK TERMINOLOGIYASINING YASALISHI MASALALARI

4.1. Terminlarning yasaliş usullari

Reja:

1. Terminlarning yasaliş usullari.
2. Morfologik (affiksali) usul.
3. Sintaktik (kompozitsion) usul.
4. Semantik usul.

Tayanch tushunchalar: struktur tuzilish, sodda, qo'shma, murakkab terminlar, yasama, morfologik usul, sintaktik usul, semantik usul.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda terminologik so'z yasalişining umumiy xususiyatlariga quyidagilar kirishi e'tirof etiladi:

1. Terminlar tor professional soha bilan bog'liq tushunchalarning nomlari sifatida yasaladi. Ular kishilarning muayyan guruhining ishlab chiqarish jarayonlarida muloqot vositasi bo'lib xizmat qilishga mo'ljallangan. Terminlarni faoliyatning konkret sohalari vakillari amaliy zaruriyat munosabati bilan yaratadilar. Professional muhitga yuzaga kelgan terminlar keyinchalik faqat maxsus adabiyot va professional muloqotda qat'iy terminologik funksiyada qo'llanadi.

2. Terminologik so'z yasaliş stixiyali tarzda emas, balki ongli tarzda kechadigan jarayondir. Shuning uchun ko'pincha, terminlarning paydo bo'lish sanalari ma'lum. Terminlarning yaratilishiga ongli yondashish ma'nosiga ko'ra xoslangan so'z yasovchi morfemalarni sohaviy terminologiyalarga sun'iy ravishda olib kirishga, tushunchalarning ma'lum tasnifiy tizimini shu tushunchalarning lisoniy ifoda vositalari muayyan tizimi bilan bog'lashga imkon beradi.

3. Ongli ravishda sodir bo'ladigan termin ijodkorligi uni nazorat qilinadigan, muvofiqlashtirilib turadigan jarayonga aylantiradi va uning terminologik standartlar doirasida amal qilinishi uchun kafolat bo'ladi.

4. Termin yaratish hodisasi maishiy xarakterdagi soʻz yasash jarayoniga qaraganda birmuncha murakkab. Agar keyingi jarayon uchun soʻz yasashining mavjud usullaridan biri yetarli deya hisoblash mumkin boʻlsa, termindan yasash jarayoni uchun yana terminologik nominasiya maʼnosini soʻz bilan ifodalash, yaʼni tushunchani taʼriflash lozim boʻladi.

5. Terminologik nominatsiyalar uchun ularning ichki shakli shaffof boʻlishi juda muhim. Soʻz yasovchi vositalar asosan soʻz qoʻshishning standart qismlari hamda affikslar-terminning ommabop ichki shaklini yaratishda katta rol oʻynaydi. Chunki ichki shakl termin sohaviy muhitga toʻgʻri qaror toptirish vositasidir. Shuningdek, terminning ichki shakli tilning soʻz yasovchi morfemalari vositasida mazkur ilmiy-texnikaviy tushunchaning maʼlum tasnifiy qatorning boshqa uyalariga munosabatini aks ettiradi. Shuning uchun terminologiyada soʻz yasovchi morfemalarning funksiyasi umumadabiy tildagi funksiyadan biroz kengroq boʻladi. Muayyan maʼnolarni maʼlum terminologiyada ifodalashga xoslangan soʻz yasovchi morfemalar terminologiyada tasniflovchi funksiyani ham bajaradi¹.

Hozirgi paytda fan va texnikaning shiddatli rivojlanayotgani bilan bogʻliq holda elektron, yarim oʻtkazgich, kvant-mexanik uskunalarning yangi turlari soni ortib bormoqda. Ularning nomlari nafaqat mutaxassislar orasida keng koʻlamlarda tarqalmoqda, balki tilning umumxalq qatlamlariga ham asta-sekin kirib bormoqda. Bunday oʻta murakkab muammoni tilshunoslik nuqtai nazaridan hal qilish uchun agar bizni fanning ertangi kuni, uning terminologiyasi, shu terminologiyaning avtomatlashtirish vositalari keng qoʻllanayotgan sharoitlarda haqiqatan ham qiziqтира, sunʼiy tilning formallashgan turlarini yaratishning barcha imkoniyatlarini sinab koʻrish kerak. Shu nuqtai nazardan terminlar va

¹ Саидова А.Д. Терминология системасининг дефиниция талкини (инглиз тили мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарканд, 2019. - Б.16.

nomenklatur nomlarni standartlash bo'yicha olib borilayotgan barcha ishlar, ayniqsa, terminlarning yasalishi doimo e'tiborda bo'lishi kerak.

Terminologik so'z yasash jarayoni tushunchalar tasnifiga bog'liq bo'lib, yangi paydo bo'lgan termin (shu qator tushunchasining nomi sifatida) tushunchalar qatoridan o'rin egallaydi. Chunki bir tasnifiy qator terminlari, imkon boricha, bir so'z yasovchi qolip asosida yasalishi kerak (u so'z – termin, termin – so'z birikma bo'lsin). Shu bilan birga, termin nafaqat tushunchaning nomlanishi (uning nomi bo'lib xizmat qilinishi), balki ma'lum darajada tushunchaning mazmunini ham aks ettirishini e'tibordan soqit qilmaslik kerak.

Tilshunoslikda, xususan, terminologik tadqiqotlarda terminlarning hosil bo'lishi, asosan, uch xil usul orqali amalga oshiriladi:

1. **Morfologik (affiksial) usul.**
2. **Sintaktik (kompozitsion) usul.**
3. **Semantik usul.**

Morfologik (affiksial) usul – tildagi biror mavjud terminga bir va ba'zan bir necha yasovchi affikslarning qo'shilishi bilan yangi termin yasaydi. Har bir soha terminlarining o'z yasovchi qo'shimchalari mavjud. Jumladan, yog'ochsozlik sohasida¹ faol qo'llanadigan affikslar: - **soz**: *yog'ochsoz, eshiksoz*; - **i (sh)**: *ulash, uzaytirish*; - **lik**: *duradgorlik, panjarasozlik*; - **k (q)**: *kurak, qipiq*; - **ch**: *sandiqchi, savatchi*; yuridik²: - **lik**: *qarzdorlik, dezertirlik*; - **i (sh)**: *tahqirlash, ayblash, qiynash*; - **chi**: *qoralovchi, talovchi*; - **dor**: *mulkdor, sarmoyador*; - **xo'r**: *qasamxo'r, merosxo'r*; - **boz**: *arizaboz, guruhboz*; – **gich (-qich, - qich, - kich)**: *chang ajratgich, yem buqlatgich*; - **lash**: *burg'ilash, payvandlash* kabilar.

Sintaktik (kompozitsion) usul – birikmaning bir komponenti ma'nosi ko'chgan so'zdan, qolgani esa shu soha terminidan iborat

¹ Axatova M.C. Ўзбек тилининг ёғочсозлик терминологияси. Филол.фан.номз...автореф. – Тошкент, 2004. – Б.8.

² Фуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври таракқиёти. Филол.фан.номз... автореф. – Тошкент, 2005. – Б.14.

lug'aviy birlikning hosil bo'lishi tushuniladi. Yog'ochsozlik sohasida: *pilta vassa, kindik qoziq, tirnoq chiqarish*.

O'zbek tili terminologiyasida yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan yasalgan terminlar ancha salmoqli o'rinni egallaydi. Buning sababi shundaki, sintaktik usul bilan yasalgan terminlar barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham muhim nominativ manba sanaladi.

Ma'lumki, har bir til o'ziga xos grammatik qonuniyatlar asosida ish ko'radi. Terminlar tuzilish material, ya'ni qanday so'zlardan tashkil topganiga qarab bir necha xil bo'lishi mumkin:

Ot+ot tipidagi terminlar: *samolyot borti, bug' mashina, shamol tegirmon, moy juvoz, temir qopqoq, arava gupchagi, radioning qulog'i, samolyotning parragi* kabilar.

Nisbiy sifat+ot tipidagi terminlar: *motorli qayiq, parrakli samolyot, magnitli diska, tirkama plug, halqasimon zichlagich* kabilar.

Sifatdosh+ot tipidagi terminlar: *o'ta sezgir apparat, sezgir asbob, o'zi yurar mashina, pilla tortadigan avtomat, qirquvchi asbob, yurgizuvchi aravacha* kabilar¹.

Semantik usul – bir soha terminologiyasining «mulki» bo'lgan lug'aviy birlik ma'nosini metaforik ko'chirish asosida ikkinchi bir sohaga o'tadi.

Semantik usul bilan terminlar hosil bo'lishi, boshqacha aytganda, transterminlashuv (lotincha trans – «orqali, ichidan, o'rtasidan, orasidan» ma'nolarini anglatadi) jarayonida, birinchidan, umumiste'moldagi leksemalarning muayyan soha terminlariga aylanishi, ikkinchidan, biror fan sohasi terminlarining ma'no ko'chishi natijasida boshqa fan sohasi terminologik tizimida qo'llana boshlashi isbot talab qilmaydigan aksiomadir. Ayni shunday jarayon terminshunoslikda

¹ Ўринбоев Б. Ўзбек терминологияси У.Турсунов талқинида / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. III қисм. – Тошкент, 2006. – Б.151.

«transterminlashuv» deb atalayotganligini ta'kidlash lozim¹. Ushbu termini qo'llash terminlar semantikasidagi semantik ko'chim hodisasini boshqa (oddiy) leksik birliklardagi holatdan farqlashda ko'proq ahamiyat kasb etadi. Transterminlashgan, ya'ni semantik usulda hosil bo'lgan terminlar terminologik lug'atlarning kattagina qismini tashkil qilib, ularning ayrimlari izohli lug'atlar, ensiklopediyalar, ma'lumotnomalarda ham o'z ifodasini topmoqda².

Masalan, zooterminlarning nafaqat o'zbek, balki boshqa tillarda ham transterminlashuvi kuzatiladi³.

I. Zooterminlar jismoniy tarbiya va sport sohasida. *Qaldirg'och* fizkultura va sport sohasida ham maxsus termin sifatida qo'llanadi: «Bir oyoqni orqaga uzatib, gavdani gorizontol holatda egib, qo'llarni yon tomonlarga uzatib qilinadigan mashq» (RO'FS).

II. Zooterminlar kasb-hunar sohasida. «O'yib, tikib, to'qib yoki bo'yoq bilan ishlangan gul, bezak» (O'TIL-08), ya'ni naqshlarning 50 dan ortiq turi hayvonot olamiga oid terminlardan kelib chiqqan. Masalan: *qirqoyoq, mingoyoq, qoraqurt, qoraquloq, qo'chqor(ak), qo'ng'iz, tovus, chumchuq(cha)* va boshqalar.

III. Zooterminlar boshqa sohalar terminologiyasida. «Zootermin + zootermin» qolipli qo'shma terminlar geografiya hamda astronomiya terminologik tizimlarining boyishida ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, geografiyada *yo'lbarsquyruq*, astronomiyada *echkishox*, musiqashunoslikda *xona* terminlari ana shunday zooterminlardandir⁴.

Yog'ochsozlik sohasida: *tilcha* (sinchning ikki uchidan maxsus kesib kichraytirilgan qoziqsimon qism), *qovurg'a* (sinchli devorning yog'och qismi).

¹ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. М.: Наука, 1989. - С. 203.

² Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. – Тошкент, 2011. –Б.7-8.

³ Труфанова Н.О. Проблема номинации лиц в финансово-экономической терминологии: Автореф. ... канд. филол. наук: - Москва, 2006. - С. 18.

⁴ Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. – Тошкент, 2011. –Б.10-11.

Tilshunos olimi M.Xudayarova Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida semantik usul bilan yasalgan taom nomlarini quyidagi ikki usulda o'rganadi: sof semantik va semantik-sintaktik¹.

1. *Sof semantik usul.* Bu usul bilan yasalgan taom nomlarida so'z shakli o'zgarmay, faqat ma'no ko'chadi va ayni shunday ma'noni anglataveradi. Masalan, *qayish* so'zining asl ma'nosi «belga taqiladigan, tasma shaklidagi belbog'» ma'nosini anglatadi. Taom nomlarida ham *qayish* nomi uchraydi. Bu taom xamiri yupqa yoyilib, tasmalardek kesiladi va qaynagan suvga solib tayyorlanadigan ovqat.

Pechak so'zining asl ma'nosi – chirmashib o'sadigan gul². Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida shunday shaklli qandolat mahsulotining bir turini *pəchək* nomi bilan atashadi.

2. *Semantik-sintaktik usul.* Taom nomlarini hosil qilishda shu sohaga tegishli bo'lmagan biror leksik birlikning (o'xshatilgan, nisbat berilgan va h.k.) nomidan keyin, taom nomlari qo'shib kelib, yangi nom yasalgan: masalan, o'rganilayotgan hududning To'rtko'l tumanida *chang'alaq bərək* taom nomi qo'llanadi. Bu taom paxta chanog'iga o'xshatilib tugilgani uchun shunday nomlangan. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida paxta chanog'ini *chang'alaq* deb atashadi. *Qo'tir* so'zi asli tibbiyotda qo'llanilib, «badanda pufakchalar hosil qilib, qattiq qichishtiradigan yuqumli teri kasalligi» ma'nosini bildiradi. Bu so'z zargarlik terminologiyasida ham ishlatilib, «rejja eritib quyilgan metallning yuzida paydo bo'lgan g'adir-budurlar»³ni anglatadi. Bu taom nomlari guruhida go'sht qiymasi va tuxum aralashmasidan tayyorlanadigan barakning bir turini bildiradi (*qotır bərək*).

¹ Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили. (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида). НДА. – Тошкент, 2008. - Б.14; Абдиев М. Касб-хунар атамаларининг таркиб топишида сўз яшашнинг семантик усули // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2002. – №5. – Б. 41-43.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, учинчи жилд. Н-Т. 2007. – Б. 249.

³ Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. – Тошкент, 1994. – Б. 15.

Mazkur soʻzlar til taraqqiyoti yoki undagi evolyutsion taraqqiyot natijasida avvalgi maʼnosidan boshqa maʼnolarni anglatuvchi, taom nomlari sifatida yangicha ahamiyat kasb etgan va oʻsha narsalarning nomlarini bildiruvchi alohida soʻzga aylangan. Maʼnodagi yaxlitlik shakliy yaxlitlikka olib kelgan, soʻz maʼnosida semantik ajralish voqe boʻlgan.

AMALIY MASHGʻULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. 1-topshiriq. Jadvalda berilgan morfologik usul bilan terminlarni yasovchi qoʻshimchalarga turli sohalarga kiruvchi terminlar yozing.

- soz	
-i (sh)	
- lik	
- k (q)	
- ch	
- chi	
- dor	
- boz	
- gich (-qich, - gʻich, - kich)	
- lash	

2-topshiriq. Konseptual jadval shaklidagi topshiriqni bajaring. Terminlarning sintaktik (kompozitsion) usul bilan yasalishiga qarab + belgisini qoʻyib chiqing.

	Ot+ot	Nisbiy sifat+ot	Sifatdosh+ot
samolyot borti	+		
bugʻ mashina			
motorli qayiq			
sezgir asbob			
temir qopqoq			
samolyotning parragi			
qirquvchi asbob			

magnitli diska			
tirkama plug			
magnitli diska			

3-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni yaxshilab o'qib chiqing hamda to'g'ri va noto'g'riligiga qarab *ha* yoki *yo'q* javoblarini jadvalga yozing.

1. **Ot+ot** tipidagi terminlarga *samolyot borti*, *bug' mashina* kabilar kiradi.

2. Semantik usul bu-bir soha terminologiyasining «mulki» bo'lgan lug'aviy birlik ma'nosini metaforik ko'chirish asosida ikkinchi bir sohaga o'tadi.

3. O'zbek tili terminologiyasida yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan yasalgan terminlar mavjud emas.

4. Sintaktik (kompozitsion) usul deganda birikmaning bir komponenti ma'nosi ko'chgan so'zdan, qolgani esa shu soha terminidan iborat lug'aviy birlikning hosil bo'lishi tushuniladi.

5. Ulash, uzaytirish; duradgorlik, panjarasozlik kabi terminlar morfologik (affiksial) usul bilan yasalgan terminlardir.

6. Tilshunoslikda, xususan, terminologik tadqiqotlarda terminlarning hosil bo'lishi, asosan, to'rt xil usul orqali amalga oshiriladi.

7. Ongli ravishda sodir bo'ladigan termin ijodkorligi uni nazorat qilinadigan, muvofiqlashtirilib turadigan jarayonga aylantiradi va uning terminologik standartlar doirasida amal qilinishi uchun kafolat vazifasini bajarmaydi.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Jadvalda berilgan ma'lumotlarni davomini toping va bir-biriga moslashtiring.

1.	Terminlar		stixiyali tarzda emas, balki ongli tarzda kechadigan jarayondir.		
2.	Terminologik so'z yasalishi		tor professional soha bilan bog'liq tushunchalarning nomlari sifatida yasaladi.		
3.	Ongli ravishda sodir bo'ladigan termin		ijodkorligi uni nazorat qilinadigan, muvofiqlashtirilib turadigan jarayonga aylantiradi.		
4.	Termin yaratish		ularning ichki shakli shaffof bo'lishi juda muhim.		
5.	Terminologik nominatsiyalar		hodisasi maishiy xarakterdagi so'z yasash jarayoniga qaraganda birmuncha murakkab.		
	1	2	3	4	5
	B	A	D	F	E

2-topshiriq. Berilgan terminlarni yasalishiga ko'ra guruhlariga ajrating. *yog'ochsoz, yo'lbarsquyruq, echki shox, eshiksoz, ulash, uzaytirish, duradgorlik, panjarasozlik, kurak, qipiq, sandiqchi, savatchi; pilta vassa, kindik qoziq, tirnoq chiqarish, yuridik, tahqirlash, ayblash, qiynash, qoralovchi, talovchi, samolyot borti, bug' mashina, shamol tegirmon, moy juvoz, qirqoyoq, mingoyoq, qoraqurt, qoraquloq, qo'chqor(ak), qo'ng'iz, tovus, chumchuq(cha), temir qopqoq, arava gupchagi, mulkdor, sarmoyador, qasamxo'r, merosxo'r, arizaboz, guruhboz, chang ajratgich, yem buqlatgich, burqilash, payvandlash,*

Morfologik (affiksial) usul	Sintaktik (kompozitsion) usul	Semantik usul

3-topshiriq. Berilgan matnni o'qing va terminlarni aniqlang. Yasalishiga ko'ra guruhlariga ajrating.

Ispaniyaning Grenada shahri aholisi to'rt kun mobaynida nima bo'layotganini tushunishmadi. Shaharning turli ko'chalarida biror sababsiz politsiyachilarning hushtagi qattiq chalinardi, ammo ko'chada na tartibbuzarlar bor, na politsiyachilar. Hech kim ko'rinmasdi.

Mashina haydovchilariga qiyin bo'ldi: shiddat bilan chalingan hushtak shofyorlarni tinimsiz to'xtashga majbur qilardi.

Sirli politsiyachi hatto avtobuslar va piyodalar harakatiga ham xalaqit berardi. Beshinchi kun hamma narsa ma'lum bo'ldi: ko'rinmas politsiyachi rolini qafasdan qochib chiqqan to'tiqush bajarayotgan ekan... Qarg'alar ham, zog'chalar ham, zag'izg'onlar ham gaplashishni bilishadi. Soykalar ham, qorayaloqlar ham va hattoki... kanareykalar ham odamlarga o'xshab gaplashishadi.

O'rgatilgan it amrimizni bajarib o'tirsa, yotsa, biz bilan yonma-yon yursa, «Ovozingni chiqar!» deganimizda vovullasa, biz hayron bo'lmaymiz-ku. Hamma biladiki, itni shunga o'rgatganmiz. Itni o'rgatish juda oson emas - undan nima talab qilayotganimizni u darrov tushunib yetmaydi [Internet ma'lumot].

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»dan geografiyaga oid 50 ta termini daftaringizga yozing hamda yasalishiga ko'ra guruhlariga ajrating.

2-topshiriq. O'zingiz o'qiyotgan badiiy asaringizdan terminlarni toping va izohlang.

3-topshiriq. O'zingiz o'qiyotgan badiiy asaringizdan topgan terminlarni guruhlang va shular asosida gazetaga maqola yozing.

4-topshiriq. O'zingiz o'qiyotgan badiiy asaringizdan topgan terminlarni bittasini tanlab, «Idrok xaritasi» yarating.

5-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slyaddan kam bo'lmagan prezentatsiya yoki videorolik yarating.

4.2. Terminlarning struktur tuzilishi

Reja:

1. Terminlarning struktur tuzilishi.
2. Sodda termin.
2. Qo'shma termin.
3. Birikma va murakkab termin.

Tayanch tushunchalar: o'zbek terminlari, struktur tuzilishi, sodda terminlar, qo'shma terminlar, juft terminlar, birikma terminlar, qisqartma terminlar.

Terminlar xususiyatiga ko'ra turli xil shakl va ma'nolarda qo'llanilgan bo'lib, ularning struktur-grammatik tuzilishini aniqlash maqsadida terminlarni shakl strukturasi ko'ra tavsiflash, terminlarning struktural-grammatik xususiyatlari haqida fikrlar xilma-xildir. Jumladan, I.Ismoilov¹ qon-qarindoshlik terminlarini strukturasi ko'ra ikkiga ajratadi: 1) tub so'z bilan ifodalangan terminlar: *ona, bola, qiz, aka, opa, jiyan, tog'a, amma* va boshqalar; 2) qo'shma so'z bilan ifodalangan terminlar: *ammavachcha, qayinona, kattabuvi, o'gayona* kabi.

M.Saidovanning fikricha, «qon-qarindoshlik terminlarining tarkibi unchalik ko'p emas, alohida tillar bo'yicha olinganda ham ularning soni o'ttiztadan oshmaydi. Deyarli barcha turkiy tillar, xususan, o'zbek tili va shevalarida qon-qarindoshlik terminlari bir o'zakli so'zlardan iborat bo'lib, nikohdan keyin paydo bo'lgan terminlarga, ikki o'zak (qo'shma so'z)dan iborat»².

M.Narziyeva qon-qarindoshlik terminlarini strukturasi ko'ra ikkiga ajratadi: 1) sodda (tub) terminlar: *opa, qiz, aka, jiyan, tog'a,*

¹ Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент: “Фан”, 1966. – 8-б.

² Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 1995, -24 б.

nevara, bobo, buvi va boshqalar; 2) qo'shma terminlar: *amakivachcha, xolavachcha, qayinota, o'gay o'g'il* kabi¹.

Har qanday tilning lug'aviy boyligi ko'p davrlarning mahsulidir. Tilda biror so'z paydo bo'lishi bilan birga uning lisoniy tuzilishi ham o'zgarib, shakllanib va qat'iylashib boradi. Tilda ba'zi so'zlarning tub so'z holatida saqlangani, aslida yasama bo'lgan ba'zi so'zlarning hozirda tub so'z sifatida tushunilishi, tub so'zlardan yasama so'zlarning hosil qilinishi, ba'zi qo'shma so'zlarning sodda so'z shakliga, ayrim birikma tipli so'zlarning qo'shma so'z shakliga kelib qolishi va boshqalar qayd qilingan tarixiy o'zgarish va rivojlanish natijasidir.

Terminlar til sistemasining boshqa birliklaridan tarkibiy tuzilmasining murakkabligi bilan ajralib turadi. O'zbek terminlarini struktur jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: 1) sodda terminlar: *burg'ilash, shibbalash, planirovkalash, rejalash, shosse, shtir*; 2) qo'shma terminlar: *qalamto'sin, yarimko'prik, suvto'siq, ravoqqulf, chokto'ldirma*; 3) juft terminlar: *bitumli-gruntli, sement-tuproqli, asfalt-beton, temir-beton, termos-bunker*; 4) birikma terminlar: *yo'l qoplamasi, yo'l poyi, yo'l chetidagi ariq* (kyuvet); 5) qisqartma terminlar: ABT (avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemasi) QTL (qurilishni tashkil etish loyihasi) TMB (tosh maydalaydigan baza) kabilar. Birikma terminlar struktur jihatdan ikki uzvlidan yetti uzvligacha terminlarga bo'linadi².

Ayrim adabiyotlarda 3, ayrimlarida 4 turga bo'linadi. Terminlar tuzilishi jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda terminlar.
2. Qo'shma terminlar.
3. Birikma terminlar.

Sodda terminlar - tarkibida so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi affikslarning bor-yo'qligiga qaramay, yolg'iz bir o'zakdan yoki

¹ Нарзиева М.Ж. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. – 26 с.

²Валиев Т.К. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини. Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарқанд, 2018. - Б.13.

negizdan paydo bo'lgan, birgina lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z hisoblanadi. Masalan: *qo'shin, shtab, avtomat* (harbiy); *panjara, shpal, yog'och* (yog'ochsozlik); *voris, guvoh* (yuridik).

Sodda terminlar ikki guruhga bo'linadi:

1. **Tub terminlar** – yolg'iz o'zakdan hosil bo'lgan terminlar: *bola, jiyan, tog'a* (qarindoshlik); *mebel, go'sha, eshik* (yog'ochsozlik); *jarima, huquq, jazo* (yuridik).

Yasama terminlar – tub terminlarga biror yasovchi affiksning qo'shilishi bilan hosil bo'lgan terminlar: *mebelsozlik, duradgorlik* (yog'ochsozlik); *dalolatchi, jinoyatchi* (yuridik). Affiksatsiya usuli bilan so'z yasash asosan doimiy jarayon bo'lsa ham, lekin affikslarning tarkibi va miqdori o'zgaruvchan bo'lgan. Ba'zi bir affikslar hozirgi davrda mahsulsiz affikslarga aylangan, yangi affikslar vujudga kelgan, biri-ikkinchisi bilan almashtirilgan, ba'zi affikslar o'zak bilan chatishib ketgan, affikslar allomorflari, omonimlari rivojlangan, affiksial bloklar va yarim affikslar bloki ko'paygan¹. Masalan, *bildiruv, serjant, nazoratchi*.

Yarim affikslar o'z mohiyatiga ko'ra so'z yasalishining ikki asosiy usulini o'zida mujassamlashtiradi. Yarim affikslar sodda va murakkab affikslar shakllarida bo'lib, ko'pincha fe'lning hozirgi zamon o'zagi hamda ot so'z turkumiga xos so'zlardan iborat bo'ladi. Yarim affikslarning affikslardan farqi ular o'z ma'nosini aniqroq saqlab qolgan bo'ladi. Yarim affikslar sifatida hozirgi zamon fe'l negizi va ot yarim suffikslaridan tashqari prefiksli fe'llar, qo'shma fe'llar va frazeologik birikmalar ham so'z yasashda ishtirok etadi. Yarim affikslar umumiy fe'li ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa ham ammo tobora mavhumlashib kengroq ma'nolarda qo'llanilmoqda. Hozirgi davrda keng qo'llaniladigan yarim affikslardan: - *aniz*, - *pazir*, - *avar*, - *za*, - *parvar*, - *gara*, - *kah* va boshqa fe'l negizlari, shuningdek, - *bandi*, - *gari*, - *bini*, - *rizi* va shu turdagi boshqa affiks

¹ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. - Toshkent, 2009. B.16.

bloklarini keltirish mumkin¹. Masalan, *otish tayyorgarligi, topografiya, mustaqil tayyorgarlik, loyihalash, transportyor*.

Qo'shma termin - ikki va undan ortiq sodda terminlarning birikuvidan tuzilgan terminlar. Qo'shma terminlar ham qo'shma so'zlar kabi o'z qatlam so'zlaridan, boshqa til materiallaridan hamda har ikkala manbaning o'zaro qo'shilishidan yasaladi. O'zbek tili materiallari asosida yuzaga kelgan qo'shma terminlar asosan umumiste'moldagi tayyor qo'shma so'zlarning ilmiy termin yoki nomen sifatida terminologik tizimlarga qabul qilinishi mahsulidir. Bunday ikki planda qo'llanuvchi leksik birliklar ko'proq xalq tili bilan bog'liq holda rivojlangan terminologik sistemalarda tez-tez uchraydi. Shuningdek, o'z tilimiz materiallaridan tuzilgan qo'shma terminlar ayni ruscha terminlarni to'liq kalkalash jarayonida ham yuzaga keladi².

Birikma terminlar ko'proq terminologik xarakterda bo'ladi va u birikma holda bir tushuncha beradi. Unda hokim bo'lak tushuncha mohiyatini bildirib, tobe bo'lak unig nimaga xosligini belgilaydi yoki ma'noni mo'ljallangan tushuncha hajmigacha toraytirib ifoda etishga xizmat qiladi. Masalan, *agrar masala* birikma terminining ma'no mohiyati masala so'zidan anglashiladi. Uning aniqlovchisi esa uning nimaga taalluqligini ko'rsatib kelgan.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan sodda terminlarni tub va yasama terminlarga ajrating.

Bola, jiyan, tog'a, anjir shaftoli, nok behi, pista bodom, mebel, go'sha, eshik, jarima, huquq, jazo, tezlik, massa, misol, zichlik, gul, lola, binafsha, xujayra, agrar, qo'shin, shtab, avtomat, panjara, oqquyruq, arslonquyruq, ayiqtovonlar, bo'tako'z, itburun, itog'iz, kiyikpanja,

¹ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. - Toshkent, 2009. B.17.

² Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент, 2017. –Б. 60.

moralquloq, shpal, yog'och, voris, guvoh, mebelsozlik, duradgorlik, yog'ochsozlik, dalolatchi, jinoyatchi, bildiruv, serjant, nazoratchi.

Sodda tub terminlar	Sodda yasama terminlar

2-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing, hamda to'g'ri yoki noto'g'riligiga qarab, *ha* yoki *yo'q* javoblarini jadvalga yozing.

1. Qo'shma terminlar ham qo'shma so'zlar kabi o'z qatlam so'zlaridan, boshqa til materiallaridan hamda har ikkala manbaning o'zaro qo'shilishidan yasaladi.

2. Sodda terminlar - tarkibida so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi affikslarning bor-yo'qligiga qaramay, yolg'iz bir o'zakdan yoki negizdan paydo bo'lgan, birgina lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z hisoblanadi.

3. Tub terminlar – yolg'iz o'zakdan hosil bo'lgan terminlar hisoblanmaydi.

4. Yasama terminlar – tub terminlarga biror yasovchi affiksning qo'shilishi bilan hosil bo'lgan terminlardir.

5. Terminlar til sistemasining boshqa birliklaridan tarkibiy tuzilmasining murakkabligi bilan ajralib turadi.

6. Deyarli barcha turkiy tillar, xususan, o'zbek tili va shevalarida qon-qarindoshlik terminlari bir o'zakli so'zlardan iborat bo'lib, nikohdan keyin paydo bo'lgan terminlarga, ikki o'zak (qo'shma so'z)dan iborat.

7. Birikma va soda terminlar struktur jihatdan ikki uzvlidan yetti uzvligacha terminlarga bo'linadi.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.

3-topshiriq. Berilgan matnni o'qing va terminlarni aniqlang. Tuzilishiga ko'ra guruhlariga ajrating.

Fan va texnika taraqqiy etgani sari tilimizga ko'plab yangi so'z va atamalar kirib kelmoqda. Shulardan biri telefaks so'zidir. «Amerika» oynomasida yozilishiga qaraganda, bu so'z telefon va faksimil (asl nusxadan olingan tasvir) so'zlarining qisqartirilgan shaklidir. Bunda buyumning nomi yozilgan matn, fotosurat yoki chizma telefon simi orqali mijozlarga yetkaziladi.

Birinchi avtomobil Germaniyada paydo bo'ldi, lekin haydovchilarning no'noqligi tufayli tez-tez ko'ngilsiz voqealar ro'y bera boshladi. Shunda Germaniyada chop etiladigan jurnallardan biri ajoyib bir taklif kiritdi. Bu taklifga ko'ra, politsiya mashina egasiga guvohnoma berishdan oldin uning mashina haydashni bilish-bilmasligini tekshirib ko'rishi va quvohnoma berishi kerak edi. Dunyoda birinchi haydovchilik guvohnomasi shu tariqa Germaniyada 1910-yildan boshlab joriy etilgan.

Kunlardan bir kuni Janubiy Afrikadagi Kyeptaun shahar ro'znomasining muharriri mahalliy qamoqxonadan maktub oldi. Unda g'alati to'rtburchaklar - kvadratlar tasvirlangan bo'lib, har bir katak ichiga bittadan harf joylashtirilgan edi.

- Janob, - deb yozgandi xat muallifi, - men qamoqda o'tirib bir o'yin topdim. Uni krossvord deb atadim. Agar lozim topsangiz, buni ro'znomangizda e'lon qilsangiz [Internet ma'lumot].

Sodda terminlar	Qo'shma terminlar	Birikmali terminlar

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Konseptual jadval shaklidagi mashqni bajaring. Berilgan terminlarni tuzilishiga ko'ra guruhlariga ajrating.

	Sodda terminlar	Qo'shma terminlar	Birikmali terminlar
avtomobilsoz		+	
avtoruchka			
agregat			
ayiqtovon			
agrar masala			
val			
qizil kartochka			
oltilik burchak			
sariq kartochka			
aut			
buyvol baliq			
gol			
buqa akula			
avto gol			
dribling			
kit akula			
kirpi baliq			
taym			
modulli			
chavandozlik			
uzumchilik			

2-topshiriq. Berilgan matnni o'qing. Matndan sodda, qo'shma va birikmali terminlarni aniqlang va daftaringizga ko'chiring.

Bir kuni gazeta muharrirlaridan biri havaskor shoirdan xat oldi. Shoir o'ta mazmunsiz she'r yozib, tagiga xat ham ilova qilib qo'ygan ekan:

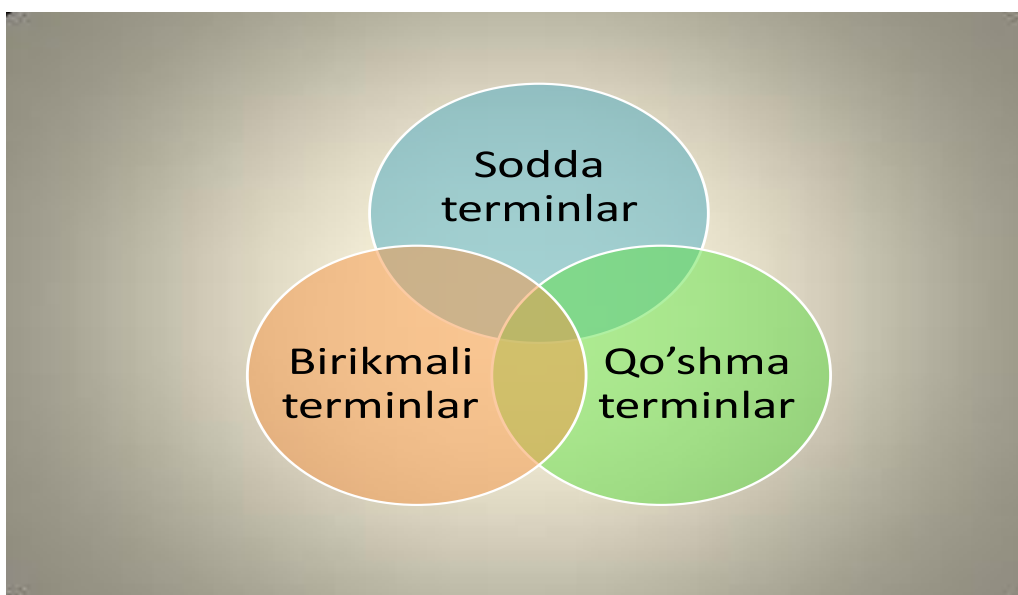
- Tinish belgilarini qo'ymadim, uzr, o'zingiz qo'yib olarsiz. Fig'oni falakka chiqqan muharrir darhol havaskor shoirga javob xati yo'lladi:

- Kelgusi safar tinish belgilarining o'zini qo'yib yuboravering, so'zlarini o'zim topib qo'yarman.

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonda go'zal, ta'rifi yetti iqlimga ketgan chiroyli bir qiz bor ekan. Kunlarning birida sehrgar kampir bu qizni umrbod uxlatib qo'yibdi. Shahzoda bu qizni uyg'otish payiga tushib uzoq o'ylabdi. Juda ko'p qiyinchiliklarni boshidan o'tkazibdi, bu qiz faqat «hayot suvi» bilan uyg'onarmish. «Hayot suvi»ni topish maqsadida haligi shahzoda ko'p choralarni izlabdi, oxir-oqibatda shahzoda baland tog'ga chiqib tabiblar aytgan o'sha «hayot bulog'i»ni topibdi va suvni olib kelib qizga ichiribdi. Go'zal qiz o'sha zahotiyoq o'ziga kelib ko'zini ochibdi. Ular murod-maqsadlariga yetishibdi.

Sodda terminlar	Qo'shma terminlar	Birikmali terminlar

3-topshiriq. Berilgan «Venn diagrammasi» metodi bo'yicha topshiriqni bajaring. Terminlarning tuzilishiga ko'ra turlari bo'yicha har birining o'ziga xos xususiyatlarini va umumlashtiruvchi xususiyatlarini tahlil qiling.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O'zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 10-jildidan farmatsevtikaga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, sodda, qo'shma va birikmali terminlarga ajrating.

2-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya va videorolik yarating.

3-topshiriq. «Reklama» usulidan foydalangan holda mavzuga oid reklama yarating.

4-topshiriq. Yashayotgan shahringiz (mahalla, qishloq, viloyat) dagi reklama pehstaxtalari, tashkilot va do'kon nomlariga e'tibor qarating. Shular orasidan terminlarni toping va izohlang.

4.3. Qo'shma terminlar

Reja:

1. Qo'shma terminlar haqida tushuncha.
2. Qo'shma terminlarning yasash bo'limi.
3. Qo'shma terminlarning yasalish qoliplari.

Tayanch tushunchalar: *qo'shma terminlar, birikma, kopulyativlar, determinantlar, komponentlari bir leksik qatlamga mansub, o'zbekcha, arabcha, forsha so'zlar, qolip.*

Qo'shma so'z sodda so'z kabi yaxlit bir so'z, tilning bir butun birligi tarzida tushuniladi va foydalaniladi. Qo'shma so'zning bir butun so'z holatiga kelishi unga quyidagi lisoniy xususiyatlarni beradi: Qo'shma so'z bir butun leksik ma'no – bir murakkab tushuncha va yaxlit shakllanishi – grammatik strukturasi ham yaxlitligi, fonetik butunlik bilan xarakterlanadi. Demak, u bir so'zdir, uning komponentlari qismlari orasida grammatik aloqa yo'q (lekin semantik aloqa bor), u har qanday so'z qo'shilmasida – gapda, so'z birikmasida – bir sintaktik funksiyani bajaradi. Qo'shma so'z, sodda so'zlar kabi, til birligi bo'lib, undan nutqda har gal tayyor leksik material sifatida foydalanamiz.

Qo'shma so'zning mazkur xususiyatlari qo'shma terminlar uchun ham tegishlidir. Demak, terminlar ikki yoki undan ortiq so'zlarning qo'shilishidan yasalgan bo'lsa, bunday terminlar qo'shma termin deyiladi.

Qo'shma termin yasash asosan ikki yirik bo'limdan iborat.

1. **Kopulyativlar**¹ - ikki bir-biri bilan teng negizlar qo'shilishidan yasaladigan qo'shma terminlardir. Kopulyativ terminlar ko'pincha o'zaro bog'lovchi yoki ko'makchilar vositasida bog'langan bo'ladi. Kopulyativ usulda yasalgan harbiy terminlar kam bo'lib, bizdan oldinroq qilingan ilmiy ishlarda ular batafsil ko'rsatib berilgan. Ular to'plagan terminlar quyidagilardan iborat: *transportirovka, jihozlar, aloqa*.

2. **Determinativlar.** Determinativ qo'shma terminlarda «**ot bilan ot**», «**ot - sifat**», «**son bilan ot**», «**olmosh bilan ot**» va hokazolar biri-birini aniqlab keladi: *pogon, zirhli, granatamyot, general leytenant, qo'mondon*.

Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimdan boshqa xalqlar bilan hamkorlikda, qo'shnichilikda yashab kelgan. Shunga ko'ra, tilimizda ayrim komponentlari arabcha, forsha yoki ruscha-baynalminal bo'lgan, hatto har ikkala qismi ham muayyan (o'zbek tilidan boshqa) til materialidan yasalgan qo'shma so'zlar va terminlar uchraydi. Demak, qo'shma terminlarning komponentlari genetik materialiga ko'ra turlicha. Shunga ko'ra, ya'ni qo'shma terminlarni ularni tashkil etgan komponentlarining kelib chiqish materialiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: 1) bir tildagi qatlamga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar; 2) turli tillarga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar².

¹ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. - Toshkent, 2009. - B.17.

² Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент, 2017. – Б.60.

1. Komponentlari bir leksik qatlamga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar. Bunday qo'shma terminlar ham o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

a) o'zbek tilida avvaldan qo'llanib kelingan o'zbekcha, arabcha, forsha so'zlarning o'zaro qo'shilishidan yuzaga kelgan qo'shma terminlar. Bunday terminlar quyidagi ko'rinishlarga ega:

Ot+ot modelida yasalgan qo'shma terminlar. Bu model botanika, zoologiya singari tabiiy fanlarda, ularning terminologik tizimida mahsuldor hisoblanadi. Masalan: *ayiqtovon, ituzum, tuyaqush* (botanika) kabi. Keyingi davrda texnikaning bir qator terminologik tizimlarida ham shu tipdagi qo'shma terminlar miqdori ortib bormoqda: *qismfazo, tagmaxraj, ustmaydon, olovbardoshlik* (fizika-matem.); *qayin ona, katta buva* (qarindoshlik); *tintuv qilish, huquqni cheklash* (yuridik) kabi.

Sifat+ot modelida yasalgan qo'shma terminlar ko'proq tabiiy fanlar terminotizimida uchraydi: *to'g'ri burchak, qo'shbog', issiqbardoshlik, sovuqbardoshlik* (fizika-matem.); *huquqiy norma, yuridik konsultant* (yuridik) kabi.

Son+ot modelida yasalgan qo'shma terminlar matematika fanida ko'proq qo'llaniladi: *uchhad, birhad, o'nyoq, beshyoq, yarim doira, yarimyg'indi, yarimfazo, yarimo'tkazgich* (fizika-matem.) kabilar.

Ot+fe'l modelida yasalgan qo'shma terminlar. Bunda ikkinchi komponentga – **ar** sifat-dosh ko'rsatkichi qo'shiladi. Masalan: *o'g'itsepar, markaztopar, go'ngsochar* (botanika), *xususiy ajrim, adolatli sudlov* (yuridik) kabi.

Keyingi vaqtlarda ikkinchi komponentga –**gich (-kich, -qich, -g'ich)** affiksi bilan ham ko'plab yasalmoqda: *havo qizdirgich, havo haydagich, go'ng sepkich, urug' o'tkazgich, oqim keskich, ko'chat tutqich, xamirkeskich, go'shtqiyimalagich, yashinqaytargich* kabi.

Ravish + ot yoki harakat nomi modelida yasalgan qo'shma terminlar: *o'ta tuyinish (xim.), o'takuchlanish, o'taqizitish,*

o'tauyg'onish (fiz.), o'ta struktura, chala o'tkazgich, qisqa tutashuv kabi.

b) komponentlari ruscha-baynalminal termin yoki termin-elementlardan iborat, rus tilidan tayyor holda o'zlashtirilgan qo'shma terminlar. Bunday terminlar uchta holatda yuzaga keladi:

- agar ruscha-baynalminal qo'shma terminning har ikkala komponenti o'zbek tilida mustaqil termin yoki termin-element sifatida qo'llansa, bunday terminlar o'zbek tilida ham qo'shma sanaladi. Masalan: *karbonvodorod, elektrstansiya, radiostansiya, radiolampa, kinokomediya, kvarsgenerator, kristallgidrat* kabi.

- birinchi komponenti muntazam takrorlanuvchi (**anti-, avto-**) elementdan tashkil topgan qo'shma terminlar. Masalan: *antikosinus, antiparallel, antisimmertiya, avtokataliz, avtokran, avtorentgen, avtobenzin* kabi.

- boshqa holatlarda esa, ya'ni qismlarga ajraluvchi ruscha terminlarning muayyan qismi mustaqil termindan va **de-, per-, re-, so-, sub-** kabi prefikslardan iborat bo'lganda yoki ikkinchi komponenti mustaqil qo'llanmaydigan suffiksoid orqali ifodalanadi: *depolyarizator, peroksid, reekstraksiya, rekristallizasiya, sopolimer, suboksid* kabi.

2. Turli tillarga mansub so'z birliklaridan hosil bo'lgan (gibrid) qo'shma terminlar. Bunday terminlar ikkita boshqa-boshqa qatlamlarga oid so'zlarning o'zaro birikuvidan hosil bo'ladi. Adabiyotlarda bunday terminlarni «**duragay qo'shma so'zlar**¹» yoki **gibrid terminlar**² deb yuritmoqdalar. Bunday terminlar ikki xil bo'ladi:

a) gibridlarning har ikkalasi ham ruscha-baynalminal, ham o'zbekcha komponenti mustaqil ma'no va qo'llanishga ega bo'lgan so'z-terminlardan iborat bo'ladi: *karbonsuvlar, elektrarra, xlorsirka, limitko'rsatkich, elektrabob, yodmoy* va boshqalar.

¹ Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. –Тошкент, 1982. – Б.33.

² Дониёров Р. Гибрид сўзлар ҳақида / Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. – Тошкент, 1966. – Б.144-152.

b) baynalminal komponenti **avto-, azo-, nitro-, psevd-** singari aniqlovchilar bilan ifodalangan gibrid terminlar. Masalan, *avtosug'orgich, agroqoida, azoqo'shilma, allodolchin kislota, antixossa, aeropurkagich, geteroqutbiylik, gidroqurilma, izotuzilish, makrodunyo, mikroiqtisod, pnevmog'ildirak, psevdoko'paytma, protoyulduz, fotoqog'oz, infraqizil, ultrako'paytma, multiturg'unlik, videoyozuv* kabi.

S.Usmonov metaforaga bag'ishlangan maqolasida shunday bir dalilni alohida ta'kidlab o'tgan edi: Qo'shma so'z sostavidagi komponentlar, ko'pincha, ko'chgan ma'noga ega bo'ladi. O'simliklarning nomlari bu jihatdan juda xarakterli. Masalan: *bo'tako'z (gul), otquloq, echkiichak, echkisoqol, eshakmiya, chumchuqtil, ho'kiztili... itburun (o'simlik)* va boshqalar¹.

Tilshunos M.Mukarramov metaforalarning qo'llanish xususiyatlari haqida so'z yuritib shunday degan edi: «... metaforalar doimo bir so'zdan tarkib topmay, balki birikmali bo'lishi ham mumkin»². O'simliklarning nomlari bu jihatdan juda xarakterli. Masalan:

1. «**Zoologik termin + zoologik termin**» yoki «**zoologik leksema + anatomik leksema**» qolipli terminlar: *kapalakqanot, mushukquyruq, sigirquyruq, otquloq, bo'tako'z, echkiichak, echkisoqol, eshakmiya, cho'chqayol*.

2. «**Zoologik termin + botanik termin**» qolipli botanik terminlar: *baqajo'xori, baqaterak, baqayaproq* va b.

3. «**Zoologik termin + boshqa soha termini yoki oddiy leksema**» qolipli botanik terminlar: *pashshaqopqon, to'ng'iztaroq, qushqo'nmas, pashshaqo'nmas* va boshqalar.

4. «**Botanik termin + botanik termin**» qolipli botanik terminlar: *gulkaram*.

¹ Усмонов С. Метафора / Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. – №4. – Б. 39.

² Мукаррамов М. Кўчимларнинг ўзаро муносабати / Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. - №5. - Б. 53.

Keltirilgan botanik terminlardan ma'lumki, zoologiya sohasiga oid terminning qaysidir xususiyati o'simliklarda mavjud bo'lganligi bois zootermin bilan birga ifodalanadi¹.

Bir predmetda mavjud belgi boshqa bir predmet tasavvurini jonlantirishi natijasida shakllangan qo'shma terminlar *o'xshatish obyekti*, *o'xshatish obrazi* va *o'xshatma belgining* o'zaro munosabati asosida shakllanadi. Mazkur qo'shma terminlarda o'xshatish obyekti umumiylikni anglatadi, o'xshatish obrazi xususiylikni anglatib, umumiylik anglatgan denotatning farqlovchi belgisi mavqeyida bo'ladi. Bu jarayonda o'xshatma belgi umumiylik va xususiylikni bog'lovchi bir rishta vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, bunday shakllangan terminlarda ellipsisning ishtiroki ham mavjud. Ularning quyidagi tiplari bor: *itsichqonlar*, *tiyinsichqonlar*, *yo'lbarsot*, *kalamushkengru*, *qo'ykaltakesak*, *mushukilonlar*².

B.M.Mirsanov doktorlik dissertatsiyasida o'simlik nomlari orasida *daraxt* so'zi aniqlanmish mavqeyida, aniqlovchi esa adyektivlashgan ot orqali shakllangan qo'shma terminlar ham birmuncha keng tarqalganligi xususida fikr bildiradi. Uning ta'kidlashicha, bularning ayrimlari o'xshatishga asoslangan bo'lib, *baxmaldaraxt*, *atlasdaraxt*, *loladaraxt*, *mamontdaraxt*, *mumdaraxt*, *mo'jizadaraxt*, *ajdardaraxt*, *temirdaraxt*, *qovundaraxt*, *marjondaraxt*, *satindaraxt* kabi shakllangan. Ayrimlari esa daraxt po'stlog'i, yog'ochi, mevasi tarkibidan biror narsa olinishi, biron narsa tayyorlanishi asosida shakllangan qo'shma terminlardir: *sovundaraxt*, *suvdondaraxt*, *sutdaraxt*, *qalamdaraxt*, *qog'ozdaraxt* kabi.

¹ Исмоилов Ф.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. – Тошкент, 2011. –Б.9-10.

² Мирсанов Б.М. Ўзбек тили терминологиясида иккиламчи номлашлар ва уларнинг мотивлашуви (ўзбек тили зоонимлари ва фитонимлари мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарқанд, 2018. - Б.13.

Hayvonning biror belgili a'zosi nomi bilan shakllangan qo'shma terminlar ham anchagina bor. Ular odatda sifatlovchi–sifatlanmish modelida bo'ladi: *oqquyruq, arslonquyruq, ayiqtovonlar, bo'tako'z, itburun, itog'iz, kiyikpanja, moralquloq, otquloq* kabi. Hayvon va uning a'zosi nomi bilan shakllangan qo'shma nomlarda assotsiativ tafakkurning o'xshatish assotsiatsiyasi qonuniyati muhim rol o'ynaydi. Shunga muvofiq tarzda o'xshatish obyekti, o'xshatish obrazi va o'xshatma belgi munosabati orqali kechgan jarayon ta'sirida o'xshatish oborotiga teng keladigan aniqlovchi komponentdan va o'simlik nomidan iborat murakkab nom yuzaga keladi. Keyingi bosqichda ro'y beradigan ellipsislashuv jarayoni natijasida o'xshatish obrazining nomidan iborat komponentlar o'simlikning qo'shma nomiga aylanadi.

Qush va uning a'zosi nomi o'xshashlik assotsiatsiyasi qonuniyati asosida kechib, nomini kutayotgan o'simlikning biror belgisini anglatadi. Bu jarayon metaforik ko'chim deb baholanadi: *laylaktumshuq, zag'chako'z, chumchuqko'z, qarg'ako'z, qarg'atirnoq, qushtirnoq, g'ozoyoq, g'ozpanja*.

Qo'shma terminlarning o'ziga xos xususiyatiga ko'ra qo'shma terminlarni ikkiga ajratish mumkin:

1. Qismlari qo'shib yoziladigan terminlar: *qaynona, qaynota, qaynopa, qayinsingil, amnavachcha, laylaktumshuq, zag'chako'z*,

2. Qismlari ajratib yoziladigan terminlar: *katta oyi* (ona), *katta dada* (ota), *oppog' dada, oppoq oyi, nabira kelin* (kuyov), *quda xola, quda buva, quda buvi, o'gay ona, o'gay ota, o'gay o'g'il* (qiz): Badiiy asarlarda mazkur terminlarning ma'no va qo'llanish doirasi bir-biridan farqlanadi. Jumladan, *katta oyi, katta ona* terminlari *buvi* – otaning yoki onaning onasi ma'nosida ishlatiladi: *Saltining onasi bilan katta onasi uni o'zi tenglik yosh qizlar bilan birga olis joyga yuborarkan, ehtiyot tomonini ham unutmagan edilar* (Kecha va kunduz, 27-b.). Ba'zi asarlarda esa *bek oyi, ya'ni* uyning *katta bekasiga* nisbatan xizmatkorlari tomonidan hurmat yuzasidan murojaat etishda keng qo'llaniladi: *Katta*

oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq keliningizni tutib keldim,- dedi Hasanali yo'lakka qarab (O'tkan kunlar, 382-b.).

«Kecha va kunduz» asarida *katta aya* yoki *kichik aya* shaklida katta xotinning farzandlari onasining kundoshlariga nisbatan yoshiga qarab ifodalashi kuzatiladi: - *Men sizdan so'roqsiz chaqirishga botinmadim, ikkovimiz maslahatlashib ertangi kunga kichik ayam chaqirib keldi (Kecha va kunduz, 53-b.).* Katta dada, (ota) termini buva so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi: Katta dadam: «*Chalma, sen naychi bo'lasanmi, yomon ko'raman*», deydi (Qutlug' qon, 38-b.).

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan qo'shma terminlarni komponentlariga ko'ra to'g'ri javoblar bilan moslashtiring.

1.	Ot+ot	A	<i>uchhad, birhad, o'nyoq, beshyoq, yarim doira, yarimyig'indi.</i>
2.	Sifat+ot	B	<i>to'g'ri burchak, qo'shbog', issiqbardoshlik, sovuqbardoshlik, huquqiy norma, yuridik konsultant.</i>
3.	Son+ot	D	<i>ayiqtovon, ituzum, tuyaqush.</i>
4.	Ot+fe'l	E	<i>o'ta to'yinish (xim.), o'ta kuchlanish, o'ta qizitish, o'ta uyg'onish (fiz.), o'ta struktura, chala o'tkazgich, qisqa tutashuv.</i>
5.	Ravish+ ot yoki harakat nomi	F	<i>havo qizdirgich, havo haydagich, go'ng sepkich, urug' o'tkazgich, oqim keskich, ko'chan tutqich, xamirkeskich.</i>

1	2	3	4	5

2-topshiriq. Qo'shma terminlar haqidagi ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing. To'g'ri yoki noto'g'riligiga qarab *ha* yoki *yo'q* javoblarini yozing.

1. Baynalminal komponenti avto-, azo-, nitro-, psevd- singari aniqlovchilar bilan ifodalangan gibrid terminlardir.

2. Gibridlarning har ikkalasi ham ruscha-baynalminal, ham o'zbekcha komponenti mustaqil ma'no va qo'llanishga ega bo'lgan so'z-terminlardan iborat bo'ladi.

3. Gibrid qo'shma terminlar ikkita boshqa-boshqa qatlamlarga oid so'zlarning o'zaro birikuvidan hosil bo'lmaydi.

4. Determinativ qo'shma terminlarda «ot - ot», «ot - sifat», «son - ot», «olmosh - ot» va hokazolar biri-birini aniqlamaydi.

5. Kopulyativ terminlar ko'pincha o'zaro bog'lovchi yoki ko'makchilar vositasida bog'langan bo'ladi.

6. Qo'shma so'z sodda so'z kabi yaxlit bir so'z, tilning bir butun birligi tarzida tushuniladi va foydalaniladi.

7. Qo'shma termin yasash asosan ikki yirik bo'limdan iborat.

1	2	3	4	5	6	7

3-topshiriq. Berilgan matnni diqqat bilan o'qing. Matndan qo'shma terminlarni aniqlab, daftaringizga ko'chiring.

Masalan, radio, televideniye orqali uzatiluvchi suxandon yoki jurnalist nutqi va hokazolar. Adabiy tilning rivojlanishida badiiy asarlarning xizmati katta, chunki adabiy til me'yorlarining shakllanishida adabiyotning ta'siri kuchli bo'ladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan adabiy til bilan badiiy til bir narsa emas. Badiiy tilda adabiy til bilan birgalikda turli shevalarga yoki kasb-hunarga mansub personajlar nutqi ham ishtirok etadi.

Qovun tanlashda tashqi ko'rinishiga qarab tanlamaslik kerak ekan. Yaxshi qovun deb olsam, pirsildoq chiqib qoldi.

Muhammadjon:

- Yangi qovun navlarini yaratayotgan mirishkor dehqonlarimizga rahmat, oshqovoqqa o'xshaganini oluvdim, obinovvot ekan.

Odiljon: -Bu safar qovun tanlashda adashmagan ekanman, oq qovun deb olsam, eski chopon chiqib qoldi.

Muhammadjon: - O'zi kichkina-yu, nimaga tosh bosyapti desam, bo'rikallaga o'xshaydi.

Odiljon: - Rahmat, qovun bahonasida ozgina kulishib ham oldik. Xalqimizning dasturxoniga shirin-shakar qovunlarni yetkazib berayotgan dehqonlarimizning umri boqiy bo'lsin [Internet ma'lumot].

4-topshiriq. «Erkin yozish» usuli. Besh daqiqa ichida mavzu bo'yicha o'z xayollaringizga kelgan barcha narsalarni to'xtamasdan yozing. Besh daqiqa tugaganida (eslatma, besh daqiqa tugadi deb e'lon qiling va ishni tugallash uchun yana bir daqiqa vaqt bering, zero, qiziqarli fikrlar odatda tang vaziyatlarda tug'iladi) o'z yozganlaringizni sheriklaringizga o'qib bering va fikrlaringizni birgalikda tahlil qiling.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Konseptual jadval» usulida terminlarni strukturasiiga ko'ra bir-biriga moslashtiring.

	Zoologik termin + zoologik termin	Zoologik termin + botanik termin»	Zoologik termin + boshqa soha termini yoki oddiy leksema	Botanik termin + botanik termin»
gulkaram				+
pashshaqopqon				
to'ng'iztaroq				
baqajo'xori				
baqaterak				
eshakmiya				

echkisoqol				
bo'takuz				
otquloq				
kapalakqanot				
kurakburun baliqchi				
tillaqosh chiporilon				
qoshiqbosh ilonlar				
xumbosh baliq				
oqsaqol maymun				
bo'ritish ilonlar				

2-topshiriq. Qo'shma terminlar haqidagi ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing. Nuqtalar o'rniga mos so'zlarni tanlang

1. ... - ikki bir-biri bilan teng negizlar qo'shilishidan yasaladigan qo'shma terminlardir.

2. Bir predmetda mavjud belgi boshqa bir predmet tasavvurini jonlantirishi natijasida shakllangan ... *o'xshatish obyekti, o'xshatish obrazi va o'xshatma belgining* o'zaro munosabati asosida shakllanadi.

3. ... modelida yasalgan qo'shma terminlar qo'proq tabiiy fanlar terminotizimida uchraydi.

4. ... qo'shma terminlarda «ot - ot», «ot - sifat», «son - ot», «olmosh - ot» va hokazolar biri-birini aniqlab keladi.

5. ... har ikkalasi ham ruscha-baynalminal, ham o'zbekcha komponenti mustaqil ma'no va qo'llanishga ega bo'lgan so'z-terminlardan iborat bo'ladi.

6. Qismlarga ajraluvchi ruscha terminlarning muayyan qismi mustaqil termindan va de-, per-, re-, so-, sub- kabi ... dan iborat bo'lganda yoki ikkinchi komponenti mustaqil qo'llanmaydigan suffiksoid orqali ifodalanadi.

7. ... modelida yasalgan qo'shma terminlar modeli botanika, zoologiya singari tabiiy fanlarda, ularning terminologik tizimida mahsuldor hisoblanadi.

8. Terminlar ikki yoki undan ortiq so'zlarning qo'shilishidan yasalgan bo'lsa, bunday terminlar ... termin deyiladi.

Tanlash uchun so'zlar: *Kopulyativlar, qo'shma, ot+ot, prefikslar, gibrid terminlarning, determinativ, sifat+ot, qo'shma terminlar.*

3-topshiriq. *N.Maxmudovning "Tilimizning kecha va kunduzi" maqolasidan olingan parchani o'qing, qisqa konspekt qiling.*

O'zbek tili lug'at boyligi tarkibi doirasida mustaqillik davrida kechayotgan faollashgan jarayonlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Muayyan so'z yasovchi qo'shimchaning bevosita faollashuvi yorqin bir tarzda deyarli kuzatilmasa-da, ayrim, masalan, *-noma, -aro, no-, -lashtirish* kabi yasovchilarning nisbatan ko'proq yangi yasalmalardagi ishtirokini qayd etish mumkin. Misollar: *taomnoma, axborotnoma, so'rovnoma, narxnoma, dalolatnoma, qaydnoma, ma'lumotnoma, asosnoma, yo'riqnoma, tashakkurnoma, talabnoma, ahdnoma, kafolatnoma; idoralararo, hukumatlararo, davlatlararo; nodavlat, nohukumat, notijorat, nomoddiy, nodavriy, nofaol; avtomatlashtirish, mahalliyashtirish, kompyuterlashtirish, modellashtirish* kabi.

2. Mustaqillik davrida faollashgan tamoyillardan biri tilimizning ilgarigi davrlariga mansub bo'lgan, demakki, nofaol bo'lgan so'zlarning faol qatlamga o'tishidir. Albatta, eskirgan so'zlarni tiklash tilimizning ming yillik boy zaxiralaridagi muayyan qismlarni harakatga keltirish, ishga solish demakdir. Bunda, asosan, uch xil holatni kuzatish mumkin: 1) eskirgan deb qaralgan so'z mavjud ma'nolari bilan faollashadi; 2) eskirgan deb qaralgan so'z mavjud ma'nolari bilan bir qatorda yangi

ma'nolarni ham kasb qilgan holda faollashadi; 3) eskirgan deb qaralgan so'z mavjud ma'nolaridan faqat bittasi bilan faollashadi.

Eskirgan deb qaralgan so'zning mavjud ma'nolari bilan faollashishi ma'naviyat-ma'rifatga daxldor tushunchalarni ifodalovchi leksika doirasida nisbatan kengroq kuzatiladi. Mustaqillikkacha bo'lgan davrdagi hukmron mafkura talablariga ko'ra, milliy mentalitetimiz va ming yillik madaniyatimiz ma'naviyatimizning mag'zi-mohiyatini tayin etadigan juda ko'p tushunchalarni ifodalaydigan, masalan, *ajr*, *aziz-avliyo*, *vorisiylik*, *ma'naviyat*, *millatparvar*, *milliylik*, *qadriyat* kabi bir qancha so'zlarning tilimizdagi faol leksik qatlam tarkibiga kirishiga izn berilmagan edi. Shuning uchun ham ularga ilgarigi ikki jildli o'zbek tilining izohli lug'ati (1981)da joy topilmagan edi. O'zbek tilining yangi besh jildli izohli lug'atida bu so'zlar hayotimizdagi eng faol so'zlar sifatida qayd qilingan va ularning mavjud ma'nolari batafsil izohlangan. Shuningdek, *jarroh*, *matbaa*, *muallif*, *muloqot*, *munaqqid*, *musahhah*, *muharrir*, *tashxis*, *tijorat* kabi juda ko'plab so'zlar ham mavjud ma'nolari bilan faollashgan.

Eskirgan deb qaralgan so'zning mavjud ma'nolari bilan bir qatorda yangi ma'nolarni ham kasb qilgan holda faollashishi konkret tushunchalarni bildiruvchi leksika doirasida nisbatan kengroq kuzatiladi. Masalan, ilgari eskirgan degan qaralgan *vazir*, *viloyat*, *tuman* kabi bir qancha so'zlar faollashib, tilimizdagi asl maqomini tikladi va mavjud ma'nolarini saqlagan holda yangi, ya'ni "ministr", "oblast", "rayon" kabi ma'nolarni ham o'z ustiga olgan holda faollashgan birliklarga aylandi, shuning uchun ham ularning barcha ma'nolari yangi izohli lug'atda tegishli tarzda tavsiflangan.

Eski izohli lug'atda, masalan, *hokim* so'zining ikki tarixiy va bir zamonaviy ma'nosi qayd qilingan va tavsiflangan. Yangi izohli lug'atda esa bu so'zga mustaqillik davrida yangi davlat tuzumidagi yangi tushunchani aks ettiruvchi leksik ma'no yuklangani inobatga olinib, uning ma'nolari quyidagicha izohlangan: "...1 *tar*. O'rta Osiyo

xonliklarida belgili bir shahar va uning atrofidagi qishloqlar ustidan xonu bek amrini o'tkazish uchun belgilab qo'yilgan amaldor... 2 tar. Sobiq Turkiston o'lkasidagi ayrim shahar yoki muzofotlarda chor hukumatining siyosatini o'tkazish uchun belgilab qo'yilgan yuqori mansabli amaldor... 3 Umuman, hukmini, buyrug'ini o'tkazuvchi (shaxs, sinf va sh.k.)... 4 O'zbekiston Respublikasida viloyat, shahar va tumanlarning birinchi rahbari lavozimidagi shaxs; hokimlikning birinchi rahbari... 5 *ko'chma* O'z ixtiyoriga olgan, egallagan narsa haqida; hukmron”.

Eskirgan deb qaralgan so'z mavjud ma'nolaridan faqqat bittasi bilan faollashishi ham mumkin. Masalan, *zobit* so'zi ilgari “ofitser” va “zabt etuvchi, bosqinchi” ma'nolariga ega edi, mustaqillik davrida bu so'z faqat “ofitser” ma'nosi bilangina faollashgan.

3. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda hukmron siyosat tufayli benihoya faol bo'lgan so'zlarning mutlaqo nofaol qatlamga o'tishi ham istiqloq davrining tabiiy taqozosidir. Anglatgan tushunchalari tarix qa'ridan joy olib bo'lgan nomlarning o'zi ham qadru qimmatini yo'qotishi tayin. *Ateist, ateizm, butunittifoq, ittifoqdosh, kommunizm, komsomol, kommunist, sotsialistik, kolxoz, sovxoz, pioner* kabi yuzlab so'zlarning bugungi taqdiri bu holning shahodatidir.

4. Mustaqillik davrida faollashgan semantik jarayonlardan yana biri so'z va uning ma'noviy mohiyatiga sub'yektiv-bahomunosabatining salbiydan ijobiyga tomon o'zgarishidir. Masalan, *mafkura* so'zini olib ko'raylik. Sho'rolar davrida mafkura shu qadar qattol qudratga aylantirilgan ediki, uning shafqatsiz jodisi nafaqat oydin tafakkurli, jasur niyatli insonlarni, to'g'ri so'z mehnatkashlarni, balki butun boshli millatlarni ham qatag'on qilgandi. Sho'ro mafkurasi ayni paytda ikki yuzlamachilik, riyokorlikning namunaviy ramzi edi, so'zda barcha xalqlarning tengligi haqida ayyuhannos solardi, lekin amalda «ulug'» xalqning teshasini chopardi, so'zda milliy tillarning taraqqiyoti uchun g'amxo'rlik qilganday bo'lardi, lekin amalda

ketmonchining tilxatiga ham o'zining tilini tiqardi. Bu mafkura xalqlarni istibdodda tutib turish vositalarining pishiq, ammo g'irrom tizimi edi. Bu so'zning ma'nosi eski izohli lug'atda "muayyan bir sinfnig manfaatlariga qaratilgan falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy qarashlari sistemasi; ideologiya" tarzida izohlangan, ko'rinib turganiday, faqatgina "muayyan bir sinfnig manfaati" bu tushunchaning asosini tashkil etgan. Shuning uchun faqat qizil mafkuragagina emas, hatto *mafkura* so'ziga ham xalq qalbida nafratga o'xshash bir narsa uyg'ongandi. Aslida, so'zda gunoh yo'q, gunoh, tabiiyki, bu so'zni shu ko'yga solganlarda. *Mafkura* so'zining o'zagi fikrdir, *tafakkur* so'zi ham shu o'zakdan yasalganligi har kimga ma'lum. Istiqloq o'zbek xalqi kabi bu so'zning ham o'zligini tikladi. Bugun *mafkura* "Jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy farashlar, fikrlar va g'oyalar majmui" (yangi izohli lug'atdagi tavsif) sifatida butun jamiyat a'zolarini birlashtiruvchi va ularning ehtiromini qozongan qudratli omilga aylangan.

Mustaqillikdan avval, hali bozor iqtisodiyoti munosabatlari jamiyatimizga begona bo'lgan davrlarda *biznes*, *biznesmen*, *millioner*, *savdogar*, *fermer* kabi bir qancha so'zlar salbiy yoki kamida, manfiy sub'ektiv baho bilan idrok qilinardi. Eski izohli lug'atda *biznes* va *biznesmen* so'zlari shunday tavsiflangan: *biznes* – "kapitalistik mamlakatlarda: shaxsiy boylik, foyda orttirishga qaratilgan ish (mas., chayqov, kommersiya, katta daromad keltiradigan korxonalar va sh.k.)"; *biznesmen* – "biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs; korchalon". Ko'rinib turganiday, sho'ro tuzumi davrida "shaxsiy boylik", "foyda orttirish", "kommersiya", "katta daromad" kabi tushunchalar tamoman zararli deb e'lon qilingan, bunday ishlar bilan mashg'ul bo'lganlar chayqovchi, korchalon sifatida malomatga mahkum bo'lgan, bu fikr omma ongiga zo'r berib singdirilgan. Mustaqillik bu so'zlardagi qora ranglarni sidirib tashlab, ularga mutlaq ijobiy, hatto havasli munosabatni shakllantirdi,

ular ana shunday musbat baho bilan faollashdi. Bu soʻzlarga yangi izohli lugʻatda mana bunday haqiqiy tavsif berilgan: “*biznes* – daromad keltiradigan, foyda olish maqsadlari koʻzlangan va qonunlarga xilof boʻlmagan har qanday tashkiliy, xoʻjalik faoliyati; tijorat; ishbilarmonlik; *biznesmen* – aynan ishbilarmon”.

Bugun Oʻzbekistonda halol mehnati orqasidan topgan daromadi millionlar bilan oʻlchanadigan tadbirkorlar koʻp, bunday *millionerlarga* jamiyat ola koʻz bilan emas, balki havas va hayrat bilan qaraydi. *Millioner* soʻzi, demakki, ijobiy baho bilan idrok qilinadi. Ammo shoʻro tuzumi davrida bu soʻz salbiy munosabatdan xoli boʻlmagan. Hatto eski izohli lugʻatda bu soʻzning “millionlar bilan hisoblanadigan boylikka ega boʻlgan kishi” maʼnosini izohlovchi misol sifatida “*ingliz millionerlari*” birikmasi keltirilgan, mazkur maʼnoning belgi tarzidagi turini tavsiflashda esa “kolxoz haqida” degan izoh berilgan, goʻyoki oʻzbek millioner boʻlishi mumkin emasdek.

Shoʻro davrida yuzi qora boʻlgan soʻzlardan yana biri *savdogar* soʻzidir. Hatto soʻzlashuv tilida bu soʻzning “xususiy manfaati uchun arzimagan narsaga ham talashadigan, pastkash odam” (eski izohli lugʻat) tarzidagi koʻchma maʼnosi ham yuzaga keldi. Bugun bu soʻz savdosotiq, tijorat faoliyati bilan halol shugʻullanadigan shaxsni ifodalaydi va bunday kishilar jamiyatda hurmat-ehtiroimga sazovordir, bugun mazkur soʻzning yuzi ham yorugʻ boʻldi. Yuzi yorugʻ boʻlgan koʻplab soʻzlardan yana biri sifatida *fermer* soʻzini tilga olish mumkin. Bu soʻz ilgari “kapitalistik mamlakatlarda: fermani ijaraga oluvchi kishi yoki ferma egasi” maʼnosida salbiy boʻyoq bilan boʻyalgandi. Mustaqillik tufayli amalga oshirilgan favqulodda muhim iqtisodiy islohotlar samarasi oʻlaroq *fermer* degan yaratuvchi shaxs shakllandi. Bugun *fermer* “oʻziga qarashli yoki ijaraga uzoq muddatga olingan yerda ziroat, chorva, parranda mahsulotlarini yetishtirish bilan shugʻullanuvchi mayda yoki oʻrtacha qishloq xoʻjaligi korxonasi egasi” (yangi izohli lugʻat) boʻlib, jamiyatda alohida obroʻ-eʼtiborga sazovordir.

Oliy niyati “kishilar o‘rtasidagi tenglikni ta‘minlashdan iborat bo‘lgan” sho‘ro tuzumi, ajabki, barcha kambag‘alni boy qilib emas, balki barcha boylarni kambag‘al qilib, mazkur oliy niyatning ijobatiga yetmoqday dumbul tutum bilan sa‘y-harakat qilganligi bugun hech kimga sir emas. Ana shu tutumning palag‘da mohiyati bois *boy* so‘ziga nisbatan ham salbiy nigoh mezon bo‘lgan, jamiyatda bu kabi so‘zlarga xolis munosabatning qaror topishi mushkullashgan. Eski jamiyatda barqarorlashgan ommaviy idrok o‘zaniga muvofiq bu so‘zning asosiy ma‘nolaridan biri ham eski izohli lug‘atda “kishi kuchidan foydalanish hisobiga boylik, dunyo orttirgan (odam)” tarzida tavsiflangan. Muhtasham maqsadi “yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi”ga qaratilgan “o‘zbek modeli” asosida muntazam taraqqiy etib borayotgan mamlakatimizda *boy* so‘zi o‘zining chin ma‘nosi bilan qovushdi, “birovning kuchidan foydalanish hisobiga” emas, balki o‘zining halol va mashaqqatli mehnati, favqulodda aqlu zakovati, tadbirkorligining hadisi hisobiga boylik, dunyo orttirgan(odam)ni nomlaydigan bo‘ldi, bu so‘z anglatgan tushuncha jamiyatda haqiqiy havasning hadafiga aylandi.

Shuningdek, *mulkdor* so‘zi “katta yer-suv egasi; zamindor” ma‘nosi bilan eskirgan, tarixiy so‘z deb qaralgan. Buning ustiga, ayni so‘z anglatgan tushunchaga o‘sha jamiyatning aksariyat a‘zolari g‘ashlik bilan qaragan, chunki, atoqli adib va adabiyotshunos I.Sulton ta‘biri bilan aytganda, “sotsialistik davrda mulkka, mulkdorga nafrat ruhida tarbiyalandik”; “mana, hozirgi jamiyatimiz taraqqiyotida Inson, Imon, Mulk muqaddas bo‘ldi” [Рахимжонов Н. Бадий асар биографияси. – Т.: Фан, 2008. –Б. 201 – 202], shuning uchun ham *mulkdor* so‘zi mustaqillik davrida “mulk sub‘ekti; mulk ob‘ektiga egalik, foydalanish, tasarruf etish huquqiy tamoyllari asosida mustahkamlangan huquqlarga ega bo‘lgan jismoniy yoki yuridik shaxs” degan yangi ma‘noni kasb qilib, mutlaqo ijobiy rang bilan tilimizda faollashdi [Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2017. – Б.97-101].

1) Mazkur ma'lumotdagi hodisaga o'zingiz misollar toping.

2) Jadvalni to'ldiring.

Termin	Tuzilishiga ko'ra	Yasalishiga ko'ra	O'zlashganligiga ko'ra

3) Ma'lumotlarga tahliliy yondashing. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan taqqoslang.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»dan tilshunoslikka oid 50 ta qo'shma termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug'at yarating.

2-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya yarating.

3-topshiriq. «Tushunchalar asosida matn tuzish» usuli. Mavzu yuzasidan berilgan tushunchalar asosida mustaqil tarzda matn tuzing.

1. Komponentlar, leksik qatlam, so'z birliklari, qo'shma terminlar.

2. O'zbek tili, o'zbekcha, arabcha, forscha so'zlar, qo'shma terminlar.

3. Turli tillar, so'z birliklari, gibrid, qo'shma terminlar.

4. Komponentlar, ruscha-baynalminal termin, termin-elementlar, rus tili, o'zlashgan, qo'shma terminlar.

4.4. Birikma terminlar

Reja:

1. Birikma terminlarning o'ziga xos xususiyatlari.

2. Birikma terminlarning yasalishi.

3. Birikma terminlarning turlari.

Tayanch tushunchalar: birikma terminlar, xususiyatlar, yasalish, terminlarning turlari, yig'iq, yoyiq birikma terminlar.

Tadqiqotchi B.Mirsanov terminlarning ikkilamchi nomlash xususida fikr yuritib, birikma orqali shakllangan ikkilamchi nomlashda asosan uch ko‘rinishini qayd etgan¹. 1. Ularning eng xarakterlisi sifatlovchi–sifatlanmish bo‘lib, sifatlovchi bo‘lak sifatlanmishni aniqlab keladi va ularning ikkisi ham ot turkumidagi so‘zdan ifodalanadi. O‘z navbatida, otdan ifodalangan sifatlovchi bo‘lak otlik xususiyatini neytrallashtirib, sifatga xos vazifa bajaradi, ya’ni adektivlashgan bo‘ladi. Bu o‘zgarish sirdan qaraganda, metaforik ko‘chim bo‘lib ko‘rinadi. Demak, ot turkumidagi so‘zning sifatlashuvini nazarga olsak, uni *metaforik adyektivatsiya* deb baholashimiz zarur bo‘ladi. Albatta, bu jarayonda ellipsisning ham ta’siri bor. Masalan, *boshi buyvolning boshiga o‘xshagan baliq > buyvol baliq*. Qiyos: *sutemizuvchi+baliq*. Qiyos mevalar orasida ham bo‘lishi mumkin: *anjir shaftoli, nok behi, pista bodom*.

2. Qaralmish komponent ikkilamchi nomlash mavqeida bo‘lgan birikmalarda asosan bir-biridan keskin farq qiluvchi muhit jonivorlari qiyoslanadi. Shu sababli ham muhitni bildiruvchi ot qaratqich vazifasidagi aniqlovchi hisoblanadi. Quyidagi zoonimlar shunday shakllangan: *dengiz mushugi, dengiz sigiri, dengiz toychalari, dengiz fili, dengiz cho‘chqasi, dengiz cho‘chqachasi, dengiz quyoni, dengiz sheri, dengiz qoplani, dengiz qunduzi* kabi. E’tibor berilsa, quruqlik sutemizuvchilari dengiz sutemizuvchilariga qiyoslangan.

Qiyos ba’zan bir dengiz jonivorlari quruqlik o‘simligi mevalari orasida kechadi: *dengiz bodringlari, dengiz yong‘oqlari* kabi.

Ayrim hollarda qiyos astronomlarga asoslanadi: *dengiz yulduzlari* kabi.

Gohida o‘xshashlik asosidagi qiyos dunyoviy manzaralardan topilmasa, diniy tasavvurlarda yaratilgan teonimlardan topiladi: *dengiz farishtasi, dengiz iblislari, dengiz shaytoni, jannat qushlari* kabi.

¹ Mirsanov B. M. Ўзбек тили терминологиясида иккиламчи номлашлар ва уларнинг мотивлашуви (Ўзбек тили зoonимлари ва фитонимлари мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. - Самарқанд, 2018. -24 б.

3. Ikkilamchi nomlashning birikmalar orqali voqelanishida sifatlovchi komponent qo'shma terminlar bilan shakllanganlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning aksari sifatlovchi-sifatlanmish modelida shakllanib, sifatlovchilari qo'shma so'z ko'rinishida bo'ladi: *kurakburun baliqchi, tillaqosh chiporilon, qoshiqbosh ilonlar, xumbosh baliq, oqsaqol maymun, bo'ritish ilonlar* kabi.

Yana *melodiy yil, qamara yil, muchal yili* birikma terminlarida birikma ma'nosi mohiyati *yil* so'zida ifoda topgan. U to'rt fasl vaqtiga teng. Lekin unga aniqlik kiritish uchun aniqlovchi berilgan. Aniqlovchi aniqlanmishdan anglashilgan vaqtning aniq belgilanishida ahamiyat kasb etadi. Melodiy yil 365-366 kundan, qamara yil 354 kundan, muchal yili esa 365 kunu qancha soat va daqiqadan iborat bo'ladi.

Birikma terminlar ma'nosi xoh u terminologik xarakterda bo'lsin, xoh terminologik xarakterda bo'lmasin, albatta, nomlovchili xususiyatini o'zida saqlaydi. Bu uning nomlovchi ma'nosi ham hokim bo'lakdan, ham tobe bo'lakdan tarkib topganligi bilan izohlanadi.

Birikma terminlar asosan ot turkumida ekanligi bilan diqqatga sazovordir. Bu birikma terminlar esa asosan terminlardan iborat. Masalan, *aylanma harakat, yo'nalma harakat, ayirish belgisi, analitik geometriya* kabi birikma terminlar matematik, *yetti og'ayni, somon yo'li, andromeda tumshig'i* kabi birikma terminlar astronomik, *absolyut monarxiya, demokratik hokimiyat, agrar masala, vaziri akbar* kabi birikma terminlar siyosiy terminlardir. Shularga o'xshash yana terminologik bo'lmagan *chin arafa, yolg'on arafa, tashviqot nuqtasi, katta maslahatchi, ilmiy xodim, ichki ishlar* kabi birikma terminlar o'zbek tilida ot turkumiga oid lug'aviy birliklar ichida ko'plab uchraydi.

Birikma terminlar so'z turkumi nuqtai nazaridan, aytilganiday, chegaralangan emas. U sifat turkumida ham ko'plab uchraydi. Masalan, *avzoyi buzuq, amri mahol, arzon-garov, arki namokob* kabi birikma terminlarni ko'rsatish mumkin. Bunday birikma terminlarning hokim bo'lagi sifat turkumiga mansub bo'lib, tobe bo'lagi ot turkumida ham,

sifat turkumida ham bo'lishi mumkin. Yuqoridagi birikma terminlarning 1- va 2-sida tobe bo'lak ot, keyingi ikkitasida esa sifatga oiddir. Birikma terminlar fe'l turkumida ham uchraydi. Masalan, *aholining absolyut o'sishi, aybga buyurmoq, aksiga olmoq, aks tegmoq* kabi birikma terminlarni ko'rsatish mumkin. Bunday birikma terminlarning ham hokim bo'laki fe'l bo'lib, tobe bo'laki ot yoki sifat turkumiga mansub ekanligi kuzatiladi. Tobe bo'lak ot turkumiga mansub bo'lsa, birikma yo obyektli birikma, yo predikativ qo'shilma qolipida tarkib topadi. Yuqoridagi birikma terminlarning 2- va 3-si obyektli birikma qolipida bo'lib, oxirgisi predikativ qo'shilma qolipidadir. Birinchi sifat birikmali terminning tobe bo'laki esa uyushmagan aniqlovchilardan iborat.

Birikma terminlar ravish turkumida bo'lishi ham mumkin. Biroq u tilda juda kam uchraydi. Masalan, *aks holda* birikma termini ravish turkumidadir.

Birikma terminlarning murakkab birikmadan tarkib topganligi ham tilda kuzatiladi. Masalan, *yuqorigi o'rta kurak tish* kabi. Bunday birikma terminlarda ham eng so'nggi o'rindagi bo'lak hokim bo'lak bo'lib, birikma ma'nosi mohiyatini belgilaydi.

Turli korxonalar, muassasa, tashkilotga, gazetalarga berilgan nomlar ham birikma terminlar tipiga kiradi.

Birikma terminlar ikki xil bo'ladi¹:

1) **Yig'iq birikmalar.** Bular ikki komponentli birikmalardir: *yog'och to'qmoq, kitob tokchasi, taxta pol, qo'yim qoldirish* (yog'ochsozlik); *odil sudlov, sud taftishi* (yuridik).

2) **Yoyiq birikmalar.** Bular uch va undan ortiq mustaqil leksemalardan tarkib topadi: a) uch komponentli birikmalar: *tob tashlab qiyshaytirish, bo'ylama tob tashlash* (yog'ochsozlik); b) to'rt komponentli birikmalar: «*qaldirg'och quyruq*» *tiroqli birikmalar, dasta bet bog'lash usuli* (yog'ochsozlik); s) besh komponentli birikmalar:

¹ Ахатова М.С. Ўзбек тилининг ёғочсозлик терминологияси. Филол. фан. номз...автореф. – Тошкент, 2004. – Б.9.

uzunasiga qirquvchi disk arrali stanok (yog'ochsozlik); d) olti komponentli biriikmalar: markazlar yordamida silindrik sirtlarni xomaki yo'nish (yog'ochsozlik).

Birikma terminlar quyidagi modellarda yasaladi:

Ot+ot modeli. *Taxta pol, yog'och oyoq (yog'ochsozlik); yo'l boji, jinoyat ishi (yuridik).*

Sifat+ot modeli. *Pog'onali sirt, ponasimon ulash, shakldor oyoqlar (yog'ochsozlik); huquqiy vorislik, davomli jinoyatlar (yuridik); qattiq tanglay, to'g'ri ichak (anatomiya).*

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Jadvalni to'ldiring. Berilgan birikmali terminlarni yig'iq va yoyiq birikmalarga ajrating. *Yog'och to'qmoq, kitob tokchasi, taxta pol, qo'yim qoldirish, odil sudlov, sud taftishi, tob tashlab qiyshaytirish, bo'ylama tob tashlash, «qaldirg'och quyruq» tirnoqli birikmalar, oqquyruq, arslonquyruq, ayiqtovonlar, bo'tako'z, itburun, itog'iz, kiyikpanja, moralquloq, otquloq, dasta bet bog'lash usuli, uzunasiga qirquvchi disk arrali stanok, markazlar yordamida silindrik sirtlarni xomaki yo'nish.*

Yoyiq birikmalar	Yig'iq birikmalar

2-topshiriq. Berilgan matnni diqqat bilan o'qing. Matndan birikmali terminlarga misollar toping va daftaringizga ko'chiring.

Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni ko'rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. Uzoq yillar mobaynida eski ma'muriy-buyruqbozlik tuzumi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug'ullanilmagan. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlariga arzimas

darajada kam mablag' ajratilardi. O'rmonlar o'ylamay-netmay, vahshiy-larcha kesib tashlanar edi. Yoqilg'i va mineral-xomashyo zaxiralari real ehtiyoj bilan taqqoslanmagan holda juda ko'p miqdorda qazib olinganidan ko'pchilik qismi qayta ishlanmagan chiqitlar sifatida uyulib yotar edi. Tabiatni muhofaza qiluvchi eng oddiy tozalash inshootlariga ega bo'lmagan bahaybat sanoat korxonalari faol bunyod etildi. Natijada barcha zaharli va zararli sanoat chiqindilari ulkan havo kengliklarini, suv havzalarini, yer maydonlarini ifloslantiradigan bo'ldi. O'z ko'lami jihatidan beqiyos darajada katta gidroenergetika loyihalarini ro'yobga chiqarish, transport kommunikatsiyalarini (BAM, TurkSib kabi temiryo'llarni, avtomobil, neft-gaz magistral arina va irrigatsiya tarmoqlarini) bunyod etish nafaqat tabiiy zaxiralarni qashshoqlashtirdi, balki butun boshli aholi punktlarining yo'q bo'lib ketishiga, ekologik muvozanat, iqlim, odamlarning hayot va faoliyat sharoitlarining buzilishiga ham olib keldi.

...Xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini ana shu muammolarni hal qilishga jalb etish birinchi darajali vazifadir [Internet ma'lumot].

3-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni diqqat bilan o'qing va undagi tushirib qoldirilgan so'zlarni toping.

1.... birikmalar ikki komponentli birikmalardir. 2. *Taxta pol, yog'och oyoq, yo'l boji, jinoyat ishi* kabi birikmali terminlar ... qolipidadir. 3.. *Pog'onali sirt, ponasimon ulash, shakldor oyoqlar* ... modelidadir. 4. Birikma terminlar ... turkumida bo'lishi ham mumkin. Biroq u tilda juda kam uchraydi. Masalan, *aks holda* birikma terminini misol qilib keltirish mumkin. 5. Birikma terminlar asosan ... turkumida ekanligi bilan diqqatga sazovordir. 6. ... terminlar ma'nosi xoh u terminologik xarakterda bo'lsin, xoh terminologik xarakterda bo'lmasin, albatta, nomlovchilik xususiyatini o'zida saqlaydi. 7. Birikma terminlar so'z turkumi nuqtai nazaridan, aytilganiday, ... emas. U sifat turkumida ham ko'plab uchraydi.

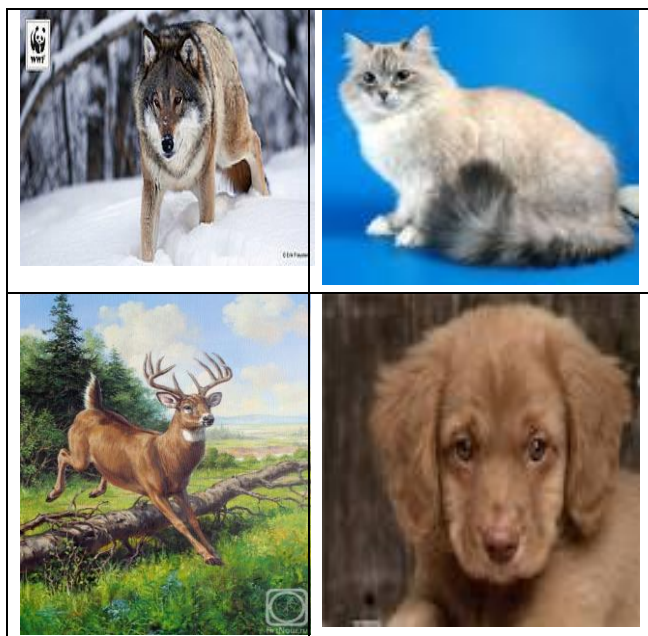
Tanlash uchun soʻzlar: *ot+ot modeli, yoyiq, sifat+ot modeli, ravish, ot, birikma, chegaralangan.*

SEMINAR MASHGʻULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Jadvalda berilgan soʻzlardan birikmali terminlar hosil qiling.

dengiz	<i>dengiz mushugi, dengiz sigiri, dengiz toychalari</i>
yulduz	
taxta	
yogʻoch	
yoʻl	
kitob	
disk	
tirnoq	
dasta	
qaychi	
koʻzoynak	
<i>buzoqcha</i>	
<i>buqa</i>	
<i>tulki</i>	
<i>qoplon</i>	
<i>qunduz</i>	

2-topshiriq. Rasmlarga qarab yoyiq va yigʻiq birikmali terminlar qatnashgan matn tuzing hamda daftaringizga koʻchirib oling.

3-topshiriq. Matni o‘qing hamda undagi terminlarni aniqlang. Matndan yoyiq va yig‘iq birikmali terminlarni topib, daftaringizga yozib oling.

Vodorodning ishlatilishi uning kimyoviy xossalariga asoslangan. Undan kislorod bilan birikkan paytida ko‘p issiqlik chiqadi. Shu bois, vodoroddan motor yoqilg‘isi sifatida foydalaniladi. Metallarni qirqish va payvandlash ishlarida ham u faol qo‘llaniladi. Vodorodning metalmas moddalar: xlor va azot bilan birikishi reaksiyasi asosida sanoatda xlorid kislota va ammiak ishlab chiqariladi. Ammiakdan, o‘z navbatida, nitrat kislota olinadi.

MUSTAQIL TA’LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O‘zbek tilining milliy ensiklopediyasi» dan tarix faniga oid 50 ta yoyiq va yig‘iq birikmali terminlarni daftaringizga yozib, kichik terminologik lug‘at yarating.

2-topshiriq. O‘zingiz sevgan mavzuda yoyiq va yig‘iq birikmlalar qatnashgan esse yozing.

4.5. Murakkab terminlar

Reja:

1. Murakkab terminlarning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Murakkab terminlarning yasalihi.
3. Murakkab terminlarning turlari.

Tayanch tushunchalar: murakkab terminlar, xususiyatlar, yasalihi, terminlarning turlari, sodda tarkibli, murakkab tarkibli terminlar.

Tilshunos olimi M. Xudayarova taom nomlari xususida fikr yuritib, terminlarni morfologik, sintaktik va semantik usul bilan yasalihini izohlagan¹.

Olima Qoraqolpog'istondagi o'zbek shevalarida sintaktik usul bilan yasalgan taom nomlarini quyidagi guruhlarga ajratadi:

1. *Sodda tarkibli (ikki so'zdan tuzilgan) taom nomlari.* Ot+ot tipida yasalgan taom nomlari: *təshəp, qatıg'ash, ɣnashı, maysək, maybılamıq, sɣtɣırıch//sɣtbɣrɣnch, məshpalav, sək talqan, nan talqan, nan shorpa, buvday palav, kədi bərək, gəsh bərək, yumırtı bərək, ıvıız bərək, qavaq manti, buvday quvırtmach, djıvvari quvırtmach, gəsh quvırdıq, yumırtı quvırdıq, kədi quvırdıq, balıq kabar, balıq shorpa, balıq qarma, balıq dımlətə, balıq palav, balıq quvırdıq, kədi somsa, kədi gəttə, gəshir gəttə, zamarıq gəttə, qavun təshəp, djıvvari shəvlə, djıgildik bılamıq, qavun m'rabba, gəshir m'rabba, djıvvari talqan, djıydə iydjın, chəkiydə qayısh, djıvvari kırtık* kabi birikma tipidagi taom nomlari nihoyatda ko'p bo'lib, ularning ikkala qismi ham nominativ vazifa bajaradi. Bu, bir tomondan, mazkur ovqat turlarining o'sha narsalar ishtirokida tayyorlanishini bildirsa, ikkinchi tomondan birlamchi va asosiy taom

¹ Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили. (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида). – Тошкент, 2008. –Б. 13.

nomlarining ot turkumidagi soʻzlardan boʻlishini, uchinchidan, bu tip birikmalar hosila taom nomlari ekanligini koʻrsatadi.

Sifat+ot: bunda sodda tarkibli taom nomining birinchi komponenti asliy sifatdan ifodalangan boʻladi. Bularga: *sarʻyagʻ//sarʻmay, aqʻsyiqman, aqʻshalgʻam, kəkbylatʻyq, gək gəmmə//kək gəmmə, gək bərək, kək pətir, qyzyyl pətir, kək chay, qara chay, məydə kʻyrtik, qaʻq balʻyq, yaxna qoy* kabi.

Nisbiy sifatli sodda tarkibli taom nomlarida boshqa turkumlardagi soʻzlardan sifat yasaladi va taomlarning turini hosil qiladi. Bu tipdagi sodda tarkibli taom nomlarini hosil qilishda quyidagi qoʻshimchalar katta rol oʻynaydi: *-ly* qoʻshimchasi: *qavaqly qyrtʻyich, gəshly nan, pyazly qatlama, qatʻyqly chəlpək, qavunly chəlpək, sarʻyagʻly palav, beyuly palav, ballly chay, shalgʻamly djarma, shorpally qunyirdaq, qavaqly kʻyrtik, ayranly ʻynashy, qarmyzyly təshəp* kabi; *-ma(mə)* qoʻshimchasi: *asma shorpa, salma kʻyrtʻyk, sʻzymə palav, ʻzymə kʻyrtʻyk* kabi.

Sifatdosh+ot birikmalarida ham taom turi ifodalanadi: *dudlangʻan balʻyq, qunyrylgʻan balʻyq, qunyrylgʻan unyldyryq, achyrgʻan gədjə* kabi.

2. *Murakkab tarkibli (uch yoki undan ortiq soʻzdan tuzilgan) taom nomlari.* Qoraqalpogʻiston oʻzbek shevalarida ot+ot+ot tipidagi *kəlləbashayaq* taom nomi uchraydi. Bu taom nomi boshqa dialektlarda va adabiy tilda *kalla-pocha* tarzida juft soʻz shaklida qoʻllanadi. Fors-tojik tilidan kirib kelgan «*kalla*» soʻzi yoniga umumturkiy soʻz boʻlgan «*bosh*» soʻzini qoʻshib «*kəlləbashayaq*» deb atashadi. Bu birikmadagi *bash* soʻzi ortiqcha qoʻllangan. Bu holat qoʻshimchalarni qoʻshishda ham koʻzga tashlanadi. Masalan, *yogʻingarchilik, namgarchilik* soʻzlaridagi forsha qoʻshimcha *-gar* pleonastik qoʻllangan, yaʼni u *-chi* qoʻshimchasi bilan vazifadosh, ammo shunday qoʻllanish adabiy til meʼyori sifatida qabul qilingan. Shu sababli *-gar* qoʻshimchasining

pleonastik qo'llanganligi unchalik sezilmaydi. «*Kəlləbashayaq*» taom nomidagi pleonazm adabiy me'yorda qabul qilinmagan.

Sifat yasovchi qo'shimchalar birikmalarga qo'shilganda murakkab tarkibli taom nomlarini hosil qiladi: *qaq yerikli palav*, *qaq yerikli yūnashy*, *kədili djyvari kyrtik*, *sytly məydə kyrtik*, *qatıqlı məydə kyrtik* kabi.

Murakkab terminlar – bir yoki birdan ortiq so'zlarning grammatik tobelik munosabatiga asoslangan turg'un birikma holatida bo'ladi. Terminologiyaga bag'ishlangan adabiyotlarda murakkab terminlar birikmali terminlar tarkibida o'rganiladi. Ayrim adabiyotlarda esa, «tarkibli termin¹», «murakkab termin» sifatida talqin etiladi.

Murakkab tuzilgan terminlar yasashda quyidagi talablarga e'tibor berilishi lozim: a) termin mumkin qadar ixcham, kam sonli so'zlardan iborat bo'lishi kerak. Terminlarning ixcham bo'lishi ularni qo'llashda qulaylik tug'dirishdan tashqari, ulardan yangi terminlar yasash imkoniyatini beradi. Chunki, mavjud terminlardan so'z yasovchi affiks yordamida yangi termin yasash (*son-teskari son*, *yoy-yoyning gradusi*) hodisalar, tushunchalar orasida mavjud bo'lgan aloqani ham ko'rsatib turadi; b) murakkab termin tarkibidagi ba'zi so'zni izohlaydigan yana boshqa so'z bo'lmasligi (qavs ichida berilmasligi) kerak. Aks holda termindan foydalanishda qiyinchilik bo'ladi. Masalan, tuproqshunoslik sohasida yaratilgan *degradatsiyalangan* (aynigan) *qora tuproq*, matematika sohasidagi *erkin* (*bog'liq*) *miqdor*, *o'xshashlik* (*analogiya*) *metodi* kabi terminlar muvaffaqiyatli chiqmagan bo'lib, ularni ishlatish ancha noqulaylik tug'diradi. Murakkab terminlar tarkibidagi har bir so'z boshqasi bilan affikslar yordamida yoki sintaktik tartib orqali birikkan bo'lishi kerak. Ularning ko'makchilar va bog'lovchilar vositasi bilan grammatik munosabatga kirishishlari ma'qul emas. Chunki yordamchi so'zlar vositasi bilan birikkan so'zlardan iborat bo'lgan murakkab

¹ Усатый И.Б. Структурно-грамматические особенности составных терминов-названий частей речи / Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета», Выпуск 2007, - С.56.

terminlarning terminlik xususiyati bilinmay qoladi, oddiy, erkin birikmaga o'xshab ketadi. Masalan, *burchak bilan o'lchash, o'rta va chet nisbatga bo'lish* («золотое сечение») kabi. Ko'rinib turibdiki, bu terminlar tarkibidagi *bilan* ko'makchisi hamda *va* bog'lovchisining kelishi ularni jonli nutq elementlariga o'xshatib yuborgan.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» faniga oid 20 ta terminlarni tanlab oling va quyidagi jadvalni to'ldiring. Terminlarni qanday hosil bo'lganligi haqidagi mulohazalaringizni keltiring.

Termin	Ot	Sifat	Boshqa so'z turkumi	Izoh
aniqlovchi	-	+	-	Aniq –la – ov -chi

2-topshiriq. Bugungi kunda keng qo'llanayotgan terminlarni 10 tasini keltiring. Terminlarning qaysi so'z turkumidan yasalganligiga e'tibor qarating.

Ot	Sifat
resurs	elektron

3-topshiriq. Yuqorida keltirilgan terminlardan (2-topshiriq) birikmali, murakkab terminlar hosil qiling.

Termin	Birikmali termin
resurs	Elektron resurslar
elektron	Elektron kutubxona

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Berilgan ma'lumotlarni o'qing hamda nuqtalar o'rniga mos keluvchi so'zlarni joylashtiring.

... – bir yoki birdan ortiq soʻzlarning grammatik tobelik munosabatiga asoslangan birikma turgʻun birikma holatida boʻladi. ... mumkin qadar ixcham, kam sonli soʻzlardan iborat boʻlishi kerak. Murakkab termin tarkibidagi baʼzi soʻzni izohlaydigan yana boshqa ... boʻlmasligi (qavs ichida berilmasligi) kerak. ... qolipli sodda tarkibli taom nomining birinchi komponenti asliy sifatdan ifodalangan boʻladi. Qoraqalpogʻiston oʻzbek shevalarida ... tipidagi *kəlləbasha* taom nomi uchraydi. ... yasovchi qoʻshimchalar birikmalarga qoʻshilganda murakkab tarkibli taom nomlarini hosil qiladi. ... birikmalarida ham taom turi ifodalanadi: *dudlangʻan balıq*.

Tanlab olish uchun soʻzlar: murakkab terminlar, termin, soʻz, sifat+ot, Sifatdosh+ot, ot+ot+ot, sifat.

2-topshiriq. Jadvalni toʻldiring. Jadvalda berilgan soʻzlardan birikmali terminlar hosil qiling.

miqdor	Erkin miqdor,
tuproq	
oʻxshashlik	
teskari	
gradus	
palov	
chalpak	
shoʻrva	
qovun	
burchak	

MUSTAQIL TAʼLIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Oʻzbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 2-jildidan botanika faniga oid murakkab terminlarga 20 ta termin toping hamda daftaringizga yozib, kichik terminologik lugʻat yarating.

2-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam boʻlmagan prezentatsiya va videorolik yarating.

3-topshiriq. «Ikki qisimli kundaliklar» usuli. Mavzuga oid ma'lumotlarni mazmunini o'z shaxsiy tajribasi bilan chambarchas bog'lash lozim. Jadvalning chap tomoniga matnning qaysi qismi ularga eng ko'p taassurot qoldirganini qayd etishadi. O'ng tomonida ular sharh berishlari kerak: ayni shu sitatani yozishga ularni nima narsa majbur etdi? Ularda qanday fikrlar uyg'otdi? Shu munosabat bilan ularda qanday savol tug'ildi?

Taassurotlari	Sharh

Adabiyotlar:

1. Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. –Тошкент, 2011.

2. Мирсанов Б.М. Ўзбек тили терминологиясида иккиламчи номлашлар ва уларнинг мотивлашуви (ўзбек тили зоонимлари ва фитонимлари мисолида). Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Самарқанд, 2018.

3. Аҳатова М.С. Ўзбек тилининг ёғочсозлик терминологияси. Филол. фан. номз...автореф. – Тошкент, 2004.

4. Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили. (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида). – Тошкент, 2008.

V. O'ZBEK TERMINOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

5.1. Terminologik lug'atlar

Reja:

1. Terminologik lug'atlar.
2. Terminologik lug'atlarning lug'at maqolalari.
3. Terminologik lug'atlarning yaratilishi.

Tayanch tushunchalar: termin, terminologik lug'at, lug'at maqolasi, semantika, so'z o'zgarishi, so'z yasalishi, sintaktik aloqalar, noterminlar, terminotizimidagi paradigmatic aloqalar, sinonimlar, antonimlar, giper-giponimik aloqalar.

Ilm-fanning barcha sohalari bo'yicha davr talablariga javob beradigan terminologik tizimlarni yaratish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Shu bilan birga, bularni amalga oshirish nihoyatda murakkab, katta kuch talab qiladigan ish ekanligi ham shubhasiz.

Umuman, terminologiyaga oid barcha ishlarning muvaffaqiyatli hal etilishida har bir sohaga oid terminlarni to'la qamrab olgan terminologik lug'atlarni tuzish va nashr etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lug'atlarda har bir terminning o'zi atayotgan tushunchaning, narsa-hodisaning mohiyatini qay darajada to'g'ri, to'la va aniq ifodalashini belgilash muhimdir. Bu bilan har bir terminning talabga qanchalik muayyan javob berish - bermasligi aniqlanadi. Ana shunday lug'atlar yaratilmaguncha terminologik tizimdagi har xil salbiy hodisalar, masalan, ayni bir tushunchani ifodalash uchun birdan ortiq terminning qo'llanishi, va aksincha, bir necha (boshqa-boshqa) hodisalarni ifodalash uchun bir terminning qo'llanishi, hodisannng mohiyatini to'g'ri, to'la va aniq ifodalay olmaydigan terminlarning mavjud bo'lishi kabi va boshqa salbiy hodisalar davom etaveradi.

Demak, har bir sohaga oid terminlarni iloji boricha to'la qamrab oladigan, hodisaning mohiyatini to'g'ri, to'la va aniq aks ettiradigan

terminlarni belgilaydigan terminologik lugʻatlarni yaratish shu sohalar mutaxassislarining eng birinchi galdagi vazifalaridandir.

Terminologik lugʻatlar – soʻzligi maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki xoʻjalik hayotining biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻlgan lugʻat. Bunday lugʻat soʻzlikning berilishi va izohlanishiga koʻra, ensiklopedik lugʻatlar bilan lingvistik lugʻatlar belgilariga ega boʻladi. Ular bir, ikki va undan ortiq tilli, izohsiz, izohli hamda ensiklopedik xarakterda boʻlishi mumkin. Terminlar va ularning izohi qadimgi lugʻatlar – «Devonu lugʻotit turk», «Muqaddimatul adab», «Kelurnoma» asarlarida uchrasa-da, ular universal lugʻatlar hisoblanib, maxsus sohani koʻzlab tuzilmagan¹.

Terminlar asosida lugʻatlar yaratish hamda yaratilgan lugʻatlar majmui koʻpchilik tilshunoslar va mutaxassislar tomonidan «terminologik leksikografiya», «ilmiy-texnik leksikografiya» deb nomlanib kelindi. Tilshunoslar A.A.Reformatskiy, A.D.Xayutin, S.V.Grinyov mazkur terminlar oʻrniga, terminografiya terminini qoʻllashni taklif etadi va unga maxsus yoki terminologik lugʻatlar tuzish nazariyasi va amaliyoti sifatida taʼrif beradi².

Faqatgina 1980-yil **terminografiya** atamasi alohida fan sifatida kirib keldi va maxsus soʻzlarning lugʻatini yaratish, tuzish tamoyillarini ishlab chiqish masalalari bilan shugʻullandi. XX asrning oxirlariga kelib, 2 mingdan ortiq terminologik standartlar ishlab chiqildi. Shu asosda 2,5 mingdan ortiq meʼyoriy hujjatlar, 400 dan ortiq informatsion deskriptor lugʻatlar, minglab rubrikator va klassifikatorlar, oʻquv lugʻatlar, 1950-1979-yillar oraligʻida 700ga yaqin maxsus soʻzlarning tarjima va izohli lugʻatlari yuzaga keldi³.

¹ Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент, 2017. – Б.134.

² Гринёв С.В. Введение в терминологическую лексикографию (учебное пособие). – М., 1986. – С.5.

³ Гринев-Гриневиц С. Терминоведение. – М., 2008. – С. 218.

XX asrdagi dastlabki terminologik lug'at – Nazir To'raqulovning «Rus-o'zbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamaları lug'ati» 1922-yilda nashr etilgan.

Terminologik lug'atlar, odatda, sinxron materialni qamrab oladi, lekin ular eskirib borgan sari nafaqat tegishli terminologiya tarixini, balki o'sha terminologik lug'atlar yaratilgan tilning tarixini o'rganishda muhim manbalardan biriga aylanib qoladi. Terminologik lug'atlar yaratish, ya'ni terminografiya umumiy leksikografiyaning ajralmas qismi bo'lib, ulardagi jarayonlar bir-biriga o'xshasa-da, lekin bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun ham, turli olimlar tomonidan lug'at turlari va ularni tuzishning nazariy asoslari ishlab chiqilgan.

V.G.Gakning yozishicha, tilshunoslikning lug'atchilik nazariyasiga oid sohasi, ya'ni nazariy leksikografiya lug'at turlari va ularni tuzishning nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi va bir qancha muammolarni qamrab oladi. Chunonchi: lug'atlarning umumiy tipologiyasini va yangi turdagi lug'atlarni ishlab chiqish; lug'at makrostrukturasini ishlab chiqish (so'zlarni tanlab olish, so'z va lug'at maqolalarini joylashtirish tartibi, omonimlarni belgilash, lug'at tarkibiga havola materiallarini kiritish); lug'at mikrostrukturasini, ya'ni har bir lug'at maqolasini ishlab chiqish (so'zga grammatik va fonetik izoh berish, so'z ma'nolarini ajratish va tasniflash, dalil sifatidagi illyustratsiyalar turlari, ta'riflash turlari, belgilar tizimi, so'z etimologiyasi haqidagi ma'lumotlar) va b¹.

Terminologik lug'atlarning lug'at maqolalarini yozishda, termini tavsiflashda quyidagilar muhim xususiyatlar taqqoslanadi va bir qator tamoyillar inobatga olinadi:

- 1) *semantika*: termini ifodalayotgan tushuncha bilan bog'lash;
- 2) *so'z o'zgarishi*: morfologik shakllarning yasaliş xususiyatlari;
- 3) *so'z yasaliş*: bir o'zakli so'zlar o'rtasida munosabat o'rnatish va terminlarning so'z yasaliş uyasiga kiritish (qiyoslang:

¹ Гак В.Г. Лексикография // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.258-259.

"kommunikatsiya" terminining turli ma'nolari bilan bog'liq bo'lgan kommunikativ va kommunikativlik);

4) *sintaktik aloqalar*: boshqarish, boshqa termin va noterminlar bilan mosligi;

5) *terminotizimdagi paradigmatik aloqalar*: sinonimlar, antonimlar, giper-giponimik aloqalar, ma'no kesishmalari, terminologik qatorlar;

6) *talaffuz*;

7) *matnda qo'llangan misollari*;

8) *kelib chiqishi*;

9) *tarjima ekvivalentlar*.

Terminlar ona tilining so'z yasash elementlaridan (prefiks) yoki so'zlarning semantikasining o'zgarishi orqali shakllantirilishi mumkin (maydon - semantik maydon)¹.

Rus tilshunos olimi A.N.Baranov quyidagi tamoyillarni keltiradi:

1) *lug'at tipi*: lug'at tipidan yaratilayotgan lug'at maqolasining yuzaga kelishi inobatga olinadi. Tilshunoslikda quyidgi lug'at tiplari mavjud: 1) Umumlingvistik lug'atlar. 2) Xususiy lingvistik lug'atlar;

2) *tarjima yoki izohli lug'atlar*: bu tip lug'atlarni yaratishda lug'at maqolalari muhim ahamiyatga ega. Tarjima lug'atlaridagi ma'lumotlar izohli lug'atda aks etmaydi yoki teskarisi;

3) *lug'at ma'lumotlarini joylashtirishning umumiy tamoyili*: tezaurus yoki alfavitli lug'at;

4) *bir tilli yoki ko'p tilli lug'atlar*;

5) *terminni talaffuz qilinishi bo'yicha ma'lumot*: tilshunoslikka oid lug'atlarda bu tamoyil juda muhim. Chunki baynalminal so'zlar tilda ko'p ularni talaffuz shakliga ham amal qilish lozim;

¹Волкова И.А. Введение в компьютерную лингвистику. Практические аспекты создания лингвистических процессоров. (Учебное пособие для студентов факультета ВМиК МГУ). – М., 2006. –С. 21.

6) *manba-til xususida ma'lumot*: bu tamoyilga amal qilish terminning qaysi manbadan, yoki qaysi tilda qo'llanishini aniqlash uchun zarur. Shunda terminning ma'nosini tushunish yengil kechadi;

7) *grammatik ma'lumot*: bunda asosan, terminning qaysi so'z turkumiga mansubligi, uning yasalishi, struktur tuzilishi haqida ma'lumotlar keltiriladi;

8) *tarjima*: tarjima lug'atlari uchun zarur, izohli lug'atlarning amaliy jihatini oshiradi;

9) *izohlash*;

10) *ko'rgazmalilik va misollar*: lug'atning tipiga qarab ushbu tamoyil amal qiladi;

11) *terminning biror soha, maktabga taalluqli ekanligini ko'rsatuvchi izoh*: lug'at tipiga qarab lug'at maqolalarining tuzilishi ishlab chiqiladi;

12) *kesishgan havolalar*: terminlarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatini tushunish uchun qo'llaniladi. Bunda *qarang.*, *so'z.ayn.*, *qiyos.* kabi markerlar qo'llaniladi;

13) *adabiyotga havola*;

14) *sitata*;

15) *ko'rsatkich*¹.

Terminologik lug'atda lug'at maqolasining tarkibiy qismlarini tahlil qilsangiz, oddiy lug'atdan ko'ra bunday lug'atlar yanada ko'proq mehnat talab qilishi mumkinligini sezasiz.

O'tgan asrning 50-90-yillarida nashr etilgan risola va qo'llanmalarda, yo'riqnomalarda terminografik faoliyat, ya'ni terminologik lug'atlar tuzish ishi bir necha bosqichdan iborat bo'lishi, har bir bosqichda qanday ishlar amalga oshirilishi kerakligi haqida aniq ko'rsatmalar beriladi. Lug'atshunos S.Akobirov o'z davrida Moskvadagi Texnika terminologiyasi komitetining «Ilmiy-texnikaviy

¹ Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. - С. 55.13-14.

terminologiyani tartibga solish bo'yicha ishlovchilar uchun eslatma xat»idan kelib chiqib, terminologik tadqiqotlar olib borish va terminologik lug'at tuzish ishlari 6 bosqichda olib borilishini tavsiya etadi¹. S.V.Grinyov esa bu bosqichlarni 4 ta qilib belgilaydi².

Birinchi bosqich – bo'lajak lug'atning tipi va uning asosiy xarakteristikalarini – tavsiflanishi kerak bo'lgan leksik qatlam, lug'atning maqsad va vazifasi, lug'atdan foydalanuvchilar doirasi, leksikani qamrab olish va tavsiflash jihatlari, lug'atning taxminiy hajmi, lug'atga jalb etiladigan maxsus leksikani tanlab olish mezonlari, lug'at maqolalarining, va umuman, lug'atning tuzilishi va boshqalar belgilab olinadi.

Ikkinchi bosqich – leksik material (so'z va so'z birikmalari) to'planadi va so'zlik – lug'atda tavsiflanishi kerak bo'lgan maxsus lug'aviy birliklar ro'yxati tuziladi. Maxsus lug'aviy birliklar lug'at tuzuvchilar tomonidan avvaldan belgilab qo'yilgan manbalardan maqbul, rasmiy mezonlarga mos holda tanlab olinadi. Aksariyat hollarda so'zlikka faqat terminlar, ya'ni maxsus tilda maxsus tushunchalarni aniq aks ettirish, maxsus predmetlarni ifodalash uchun yaratiladigan so'z va so'z birikmalari tanlab olinadi, lekin ba'zan so'zlikka nomenklaturaviy birliklar – yakka tushunchalar yoki konkret ommaviy mahsulotlar nomlari, shartli nomlar kiritiladi. Maxsus leksikani tanlab olishda har bir lug'aviy birlik alohida kartochkaga ko'chirib yoziladi va ular alifbo tartibida joylashtiriladi.

Uchinchi bosqich – so'zlikka kirgan maxsus leksika bevosita tahlil va tavsif qilinadi. Lug'atning maqsad-vazifasiga ko'ra, tanlab olingan lug'aviy birliklar o'rtasida sinonimik, ierarxik va assotsiativ munosabatlari aniqlanadi va qayd etiladi. Ularga ta'rif beriladi yoki chet til materiallaridan ekvivalent tanlanadi, zarur o'rinlarda tavsiflanayotgan lug'aviy birliklar Grammatik xarakteristika bilan ta'minlanadi.

¹ Ақобиров С.Ф. Тил ва терминология. – Тошкент, 1968. – Б. 13-14.

² Гринёв С.В. Курсатилган асар. – Б.11-13.

Maqolalar tarkibi va strukturasi belgilanadi, asosiy va qo'shmcha ko'rsatkichlar shakllantiriladi.

To'rtinchi bosqich – terminografik ishlarning natijalari konkret lug'atlar ko'rinishida shakllanadi, tayyorlangan material tahrir qilinadi, lug'atning ayrim maqolalari orasidagi o'zaro havolalar aniqlanib tekshirib chiqiladi, kirish qismi tayyorlanadi, lug'atni nashrga topshirish bilan bog'liq ishlar bajariladi.

Misol tariqasida O.Usmonov va R.Doniyorov tomonidan 1979-yili «O'zbekiston» nashriyotida tuzatilgan va to'ldirilgan holda ikkinchi marta nashr qilingan «Ruscha internatsional so'zlar izohli lug'ati»ni tahlil qilib ko'raylik. Mualliflar ta'kidlaganidek, lug'at o'zbek tilining keng ma'nodagi izohli lug'ati bo'lmay, uning vazifasiga faqat rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarni, shuningdek, o'zbekcha gazeta va jurnallarda, ilmiy-ommabop va ijtimoiy-siyosiy asarlarda uchraydigan Ruscha-baynalminal va ilmiy-publitsistik terminlarnigina o'z ichiga olgan va ularga o'zbek tilida o'zlashtirilishi asosida izoh berilgan, izohlanayotgan so'zlarning etimologiyasi (kelib chiqishi) haqida ham ba'zi ma'lumotlar keltirilgan.

Lug'atdan joy olgan so'z va terminlar rus tilidan va rus tili orqali qadimgi yunon, lotin hamda Yevropa va qisman Sharq xalqlari tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar va terminlar hisoblanadi. Bu so'z va terminlarning bir qismi sof ruscha o'zlashmalar bo'lib, qolgan qismi esa xalqaro, baynalminal yoki internatsional xarakterga ega bo'lgan. Mazkur lug'at mutaxassislariga emas, balki keng o'quvchilar ommasiga, xususan, ziyolilar va talabalarga mo'ljallangan edi. Lug'atning tuzilish tartibi tubandagicha ko'rinishni hosil qilgan:

1. Bosh so'zlarning barcha so'z va terminlar alifbe tartibida berilgan va ular yirik qora harflar bilan terilib, har qaysisi xatboshidan boshlangan.

2. Soʻz yoki termin koʻp maʼnoli boʻlsa, u holda maʼnolarning har biri arab raqamlari bilan koʻrsatilgan va ular oʻzaro nuqta bilan ajratilgan.

3. Bosh soʻz yoki termin boshqa soʻz bilan qoʻshilib ishlatilganida, bosh soʻzdan keyin ikki nuqta qoʻyilib, ketidan tarkibida oʻsha soʻz yoxud termin kelgan soʻz birikmasi berilgan.

4. Tarkibida bosh soʻz ishlatilgan turgʻun soʻz birikmalari, tarkibli terminlar ham misol tarzida berilgan. Lugʻatda ular romba ishorasi bilan ajratilib, qora kursiv bilan berilgan: **absolyut... absolyut namlik** va h.k.

5. Biologik jinsni anglatuvchi soʻzlarning har ikki shakli ham lugʻatga kiritilgan: *laborant – laborantka, stenografist – stenografistka* va h.k.

6. Mexanizatsiya, dezinfeksiya, koordinatsiya kabi soʻzlar mexanizatsiyalash, dezinfeksiyalash, koordinatsiyalash singari oʻzbekcha shakllari bilan yonma-yon berilgan.

7. VUZ, ZAGS, DOT, DZOT, NEP, RADAR singari qisqartmalar oʻzbek tilida mustaqil, yaxlit soʻz yoki termin sifatida lugʻatdan oʻrin olgan.

8. Omonimlar lugʻatda alohida-alohida berilgan, bir-biridan rim raqami bilan ajratilgan.

9. Omoformlar ham rim raqamlari bilan ajratilib, alohida-alohida talqin qilingan.

10. Sinonimlar mutlaq maʼnosiga ega boʻlsa, u holda izoh eng faol qoʻllanadigan sinonimga berilib, kam ishlatiladigan yoki eskirgan maʼnodoshi *soʻz.ayn. oʻzi.* ishorasi orqali unga havola qilingan: Lokator. Radiolokator *soʻz.ayn.oʻzi* va h.k.

11. Antonim soʻz yoki terminlar mustaqil tarzda berilgan boʻlsa-da, lekin ular bir-biriga havola qilinmaydi. Mabodo bunday xavola antonim soʻzlardan birining yoki har ikkisining maʼnosini ochishga, izohlashga yordam bersa, unday holatda ular bir-biriga havola qilingan: **mikroskopik...; aksi –makroskopik** va b.

12. O'zbek ilmiy terminologiyasiga mansub bo'lgan qo'shma va murakkab qisqartma so'zlarning tarkibiy qismlari lug'atda bosh so'z tariqasida berilgan: **avia-, avto-, agro-, geo-, gidro-, mikro-, moto-, radio-, tele-, ultra-, foto-** va shu kabi.

13. Lug'atda keltirilgan so'zlarga o'rni bilan *fiz., tex., mat., geol., astr., med., farm.* singari belgilar qo'yilgan. Ta'kidlash joizki, mazkur lug'atdan o'rin olgan va izohlangan baynalminal so'z yoki terminlarning muayyan adadi.

Tarixda qo'llangan terminlar izohiga bag'ishlab mamlakatimizda nisbatan katta yoki kichik hajmdagi lug'atlar nashr qilindi. Shunday lug'atlar sirasiga X.Yu.Bekmuhamedovning «Tarix terminlari izohli lug'ati» (Pedagogika oliy o'quv yurtlarining talabalari va o'rta maktab tarix o'qituvchilari uchun. Toshkent, 1978), X.Hasanovning «Geografik terminlar lug'ati» (Toshkent, 1978), X.Xomidiy, Sh.Abdullayev, S.Ibrohimovlarning «Adabiyotshunoslikning terminlari lug'ati» (Toshkent, 1983), A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent, 2002), M.Ismoilov, A.Sharopovlarning «Tarix atamaları lug'ati» (Toshkent, 2013), H.Dadaboyevning «Tarixiy harbiy terminlar lug'ati» (Toshkent, 2007), G'.Ahmedov va H.Bektemirov tomonidan tuzilgan «Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati» (Toshkent), F.Bakirovning «Yuridik terminlar lug'ati» (Toshkent, 1959), «Yuridik atamalar va iboralar lug'ati» (Toshkent, 1993), D.Xudayberganovning «Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (Toshkent, 2015), Z.Muqimov va O.Tursunovalar tomonidan tuzilgan «O'zbek davlatchiligida qo'llangan tarixiy-huquqiy atamalar» (Samarqand, 2007) singari asarlarni kiritish o'zini oqlaydi.

«Yo'l ishi sohasidagi atamalar¹» lug'atidagi terminlarni yo'lga xoslik darajasiga ko'ra quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

¹ Йўл иши соҳасидаги атамалар. Дорожная терминология. (Ю.Т.Абдурахмонов ва бошқалар.) –Тошкент, 1990. – 96 б.; Темир йўл атамаларининг русча-ўзбекча қисқа луғати (И.Ибрагимов ва бошқалар.) – Тошкент, “Ўқитувчи” 1993. – 67 б.

a) faqat yo'lga xos terminlar: *avtomobil yo'li, asfalt-beton, asfalt yotqizgich, bordyur, yo'l qoplamasi, yo'l poyi* kabilar; b) yo'lga ham, boshqa sohalarga ham xos bo'lgan terminlar: *polimerlar, ohak kukuni, xlorli kalsiy, portlandsement* kabilar; v) yo'lga xos bo'lmagan terminlar: *uchish maydoni, aeroport, gidroaerodrom (suv havo uyi), qo'nalg'a* kabilar. Nazarimizda, so'nggi turdagi terminlar yo'lsozlik terminosistemasiga daxldor emas.

Mazkur lug'at orqali rus tilidan o'zbek tiliga uch xil yo'l bilan termin o'zlashtirilganligini aniqlash mumkin. Bular: 1. Aynan olingan terminlar: *anker, domkrat, kompressor, koper, koush kyuvet* kabilar. 2. Kalkalash asosida o'zlashtirilgan terminlar: *блоки такелажные – takelaj bloklari, вибробада – tebratgich badya, дизель молот – dizel bolg'a, углофильтр – ignali filt* kabilar. 3. O'zbek tilida muqobili topilgan terminlar: *бордюр – hoshiya, земляное полотно – yo'l poyi, тротуар – yo'lka, буна – to'siq, лоток – pov, насып – ko'tarma* kabilar.

Lug'atda terminlarning berilishida ayrim nuqsonlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin. Birinchidan, lug'atda ko'p hollarda terminning o'zbekcha muqobilini ko'rsatish emas, balki terminning ma'nosini tushuntirib berishga intilish hollari kuzatiladi. Nazarimizda, birikma terminlarni imkon qadar qisqartirib, termin shakliga keltirish mumkin edi. Masalan, *idora, korxonada ixtiyoridagi avtomobil yo'li (автомобильная дорога ведомственная)* terminini *korxonada yo'li; kolhoz, sovxoz yoki korxonalar ichidagi avtomobil yo'llari (автомобильная дорога внутрихозяйственная)* terminini *xo'jalik yo'li, bir qator aylanma egri chiziqdan iborat bo'lgan egrilik (кривая коробовая)* terminini *aylana tarzida* berish mumkin. Ikkinchidan, o'zlashgan har qanday termini o'zbekchalashtirishga urinish, unga o'zbekcha muqobil qidirish sun'iylikni keltirib chiqaradi. Masalan, lug'atda *бордюр* termini o'rniga *hoshiya*; *бровки* termini o'rniga *qosh* so'zlarining berilishi o'zini oqlamaydi. Bizningcha, rus tilidan

o'zlashgan *бордюр, бровки* terminlarining o'zini qoldirish maqsadga muvofiq¹.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Quyidagi lug'at maqolalarini tahlil qilib, terminologik lug'atlarning tarkibini aniqlang. Masalan, Bir tilli lug'atlar – ko'p tilli lug'atlar; Sohaga oid lug'at – sohalararo lug'at.

BANDLIK XIZMATI - aholini ish bilan ta'minlash davlat xizmati - mamlakat miqyosida aholini ish bilan ta'minlash siyosatini amalga oshirish va fuqarolarga tegishli kafolatlarni ta'minlab berish uchun tashkil etilgan davlat xizmati. O'zbekistonda 1992-yildan O'zRning «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonuni (13.1.1992) asosida tashkil etilgan. B.x. ishsizlikning oldini olish va ishsizlik oqibatlaridan ijtimoiy muhofaza qilish maqsadlarida respublika miqyosida va mahalliy darajada ish bilan ta'minlash dasturlarini amalga oshiradi, jumladan, mehnat bozoridagi holatni tahlil hamda taxmin qiladi, tegishli axborot tarqatilishini ta'minlaydi; bo'sh ish joylarini va ishga joylashtirish masalasida murojaat qilgan fuqarolarning hisobini yuritadi, ularni ishga joylashtiradi, ishlamayotgan fuqarolarni kasbga o'rgatish, qayta o'qitish va malakasini oshirishni tashkil etadi, ishsizlarni ro'yxatga olishni ta'minlaydi, ularga yordam ko'rsatadi va boshqa bandlik xizmati faoliyatini pul bilan ta'minlash uchun ish bilan ta'minlashga ko'maklashish Davlat fondi tashkil etilgan. Bu fond mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllaridan qat'i nazar korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, kooperativlar va b. ish beruvchilar mehnatga haq to'lash fondining 3%dan kam bo'lmagan miqdorda majburiy ajratmalari, hukumat va mahalliy boshqaruv organlari dotatsiyalari, ixtiyoriy xayriyalar va b.dan tashkil topaldi.

¹Валиев Т.К. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини. Фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. -Самарқанд, - 2018. 15 б.

Mamlakat miqyosida B. x. tizimi O‘zR Mehnat vazirligi va uning hududiy organlarini hamda mahalliy bandlik markazlari - mehnat birjalarini qamraydi (q. *Mehnat birjasi*). *Dilfuza Rahimova*.

JARROH BALIQLAR (Acanthuridae) - okunsimonlar turkumiga mansub baliqlar oilasi. Tanasi yon tomondan yassilashgan, mayda tangachalar bilan qoplangan, uz. 15-60 sm. dumining ikki yonida harakatchan o‘tkir pixi bo‘ladi. Pixlar teridagi chuqurchaga kirib turadi, xavf tug‘ilganida bir zumda to‘g‘rilanib chiqadi. 300 ga yaqin turi tropik dengizlarda tarqalgan. Rangi chiroyli, korall riflari va suvosti qoyalari orasida uchraydi. Uvildirig‘i suvda qalqib turadi. Chavoqlari plankton bilan, voyaga yetgan baliqlar suv o‘tlari bilan oziqlanadi. Suzgichlardagi tikanlari va dumidagi pixlari sanchilganida og‘ritadi.

JARQALDIRG‘OCHLAR (Apodes) - uzunqanotlilar turkumiga mansub qushlarning kenja turkumi. 86 turi bor. Chekka shimol bilan chet janubdan boshqa hamma joyda, tekislik va tog‘ yalangliklarida uchraydi. Daraxt kovaklariga, uylarga, tik qoyalardagi yoriqlar va b. joylarga uya soladi. Qora J. Hindiston va Afrikada qishlaydi. O‘zbekistonda 5 turi yashaydi, shundan 3 turi uya quradi. Qora J. martning o‘rtalarida uchib keladi, 2-3 hafta o‘tgandan keyin uya qurishga kirishadi. 4 tagacha tuxum qo‘yadi. 11-16 kunda tuxumdan jo‘ja chiqadi. Jo‘jasi 38-40 kunda uchirma bo‘ladi. Ob-havo noqulay yillari uyada 56 kungacha qolib ketadi. J. hasharotlar, o‘rgimchaklar bilan oziqlanadi. Hashoratlarni qirib, xo‘jalikka foyda keltiradi.

2-topshiriq. A.Hojiyevning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati»dan terminologiya sohasiga oid terminlarni 20 tasini tanlang va quyidagi jadvalda aks ettiring. Lug‘atdagi termin va uning lug‘at maqolasini yozish haqidagi mulohazalaringizni keltiring.

Terminlar	Izohi	Mulohazalar uchun

3-topshiriq. X.Yu.Bekmuhammedovning «Tarix terminlari izohli lug'ati» (Pedagogika oliy o'quv yurtlarining studentlari va o'rta maktab tarix o'qituvchilari uchun. Toshkent, 1978), M.Ismoilov, A.Sharopovlarnig «Tarix atamalari lug'ati» (Toshkent, 2013), H.Dadaboyevning «Tarixiy harbiy terminlar lug'ati» (Toshkent, 2007) dan 10 ta bir xil termini tanlang va lug'at maqolalarini tahlil qiling. Savollarga javob bering.

Termin	H.Dadaboyev lug'ati	X.Yu.Bekmuhammedov lug'ati	M.Ismoilov, A.Sharopov lug'ati	Izoh

1. Tanlagan terminning barcha mualliflarda berilgan lug'at maqolalari bir xilmi? _____
2. Ularning farqli jihatlarini sanang. _____
3. Qaysi lug'at maqolasining izohi tushunarli? _____

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Lug'at maqolalarini ierarxik tarzda tartiblang. Lug'atlar turli tipda shakllantiriladi. Ayrim lug'atlarda izoh, misol, illyustratsiyalar beriladi. Ayrim lug'atlar izoh bilan chegaralanadi. Ayrim lug'atlar bir tizimda ishlab chiqiladi. Masalan, 1) vokabula – grammatik ko'rsatkich – stilistik ko'rsatkich – mazmuni – frazeologiya; 2) grammatik ko'rsatkich – kategorial tavsifi (so'z turkumiga tegishliligi); 3) mazmuni – mazmun raqami (qo'shimcha grammatik ko'rsatkichi+qo'shimcha stilistik ko'rsatkichi) – izohi va boshqalar.

Quyidagi lug'atlarning tizimini qoliplashtiring:

X.Hasanovning «Geografik terminlar lug'ati» (Toshkent, 1978);

A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lugʻati» (Toshkent, 2002); M.Ismoilov, A.Sharopovlarning «Tarix atamaları lugʻati» (Toshkent, 2013);

H.Dadaboyevning «Tarixiy harbiy terminlar lugʻati» (Toshkent, 2007);

Gʻ.Ahmedov va H.Bektemirov tomonidan tuzilgan «Ruscha – oʻzbekcha yuridik atamalar lugʻati» (Toshkent, 2002).

2-topshiriq. Quyidagi savollarga javob bering.

1. Terminologiya qanday manbalar hisobiga shakllanadi?
2. Terminlogiyaning voqelanishida qanday jihatlar harakatga keladi?
3. Terminlarning qaror topishida umummilliy qatlamning roli qay darajada?
4. Ilmiy terminlar tizimida qadimgi sof turkiy qatlamning oʻrni bormi?
5. Terminologik leksika va umumadabiy leksika oʻrtasidagi munosabatga baho bering.
6. Terminlarning maʼno-mazmunini anglab yetishda terminologik lugʻatlarning qanday roli bor?
7. Oʻtgan asrda oʻzbek tilida qanday fan sohalari boʻyicha terminologik lugʻatlar yaratildi?
8. Istiqlol davrida terminologik lugʻatlar yaratish borasida qanday ishlar amalga oshirildi?
9. Tarix terminlari lugʻatlari nima uchun zarur?
10. Terminologik lugʻat bilan etimologik lugʻat maqolasini yozishda qanday farqli jihatlar mavjud?
11. Anʼanaviy terminologik lugʻat va elektron terminologik lugʻatni yaratishdagi oʻziga xosliklarni sanab oʻting.

3-topshiriq. Terminologik lugʻat yaratuvchi mutaxassislariga qoʻyiladigan talablarni keltiring. Oʻzingiz zarur deb hisoblagan yangi talablar ishlab chiqishga harakat qiling.

4-topshiriq. Yangi terminologik lugʻat yaratish uchun lugʻat maqolalarini keltiring. Lugʻat maqolasi jadvalda berilgan tartibda boʻlishi shart.

Lugʻat maqolasi zonalari	Izohi
Leksik kirish (izoh)	
Taʼriflash	
Misollar	
Manba	

MUSTAQIL TAʼLIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Oʻzbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan falsafa faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lugʻat yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzularda esse yozing.

«Terminlarning qaror topishida umummilliy qatlamning roli», «Ilmiy terminlar tizimida qadimgi sof turkiy qatlamning oʻrni», «Terminologik leksika va umumadabiy leksika», «Terminlarning maʼno-mazmunini anglab yetishda terminologik lugʻatlarning ahamiyati».

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam boʻlmagan prezentatsiya yarating.

Adabiyotlar:

1. Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. - Тошкент: Адолат, 2002.

2. Бекмухамедов Х.Ю. Тарих терминлари изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. - Тошкент, 2007.
4. Исмоилов М., Шаропов А. Тарих атамалари луғати. - Тошкент, Академнашр, 2013.
5. Муқимов З., Турсунова О. Ўзбек давлатчилигида қўлланган тарихий-ҳуқуқий атамалар. - Самарқанд 2007.
6. Усмон О., Дониёров. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. - Тошкент: Ўзбекистон, 1972.
7. Худайберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. - Тошкент, 2015.
8. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Фан, 2012.

5.2. Terminologiyani tartibga solish va standartlashtirish masalasi

Reja:

1. Terminologiyani tartibga solish.
2. Standartlashtirish masalasi.

Tayanch tushunchalar: termin, standart, terminotizim, terminologik kombinatsiyalar, terminlarning noaniqligi va omonimligi, xalqaro, davlat, individual kompaniyalar, firma terminologik standart darajalari.

Bilim sohalari obyektiv bo'lganligi sababli, termin va terminologik tizimlar ma'lum bir tilga yoki hatto ma'lum bir ilmiy maktablarga «bog'langan» bo'lib, terminologiyaning muhim vazifasi terminlarni standartlashtirish va birlashtirish, shuningdek, ularni dunyoning turli tillariga birma-bir tarjima qilishdir. Terminologik tizimlarning birlashishi terminologik standartlardir. Ammo dunyodagi terminologik tizimlarni tashkil qilish uchun hozir 20 mingdan ortiq standartlar amal

qiladi. Bundan tashqari, turli darajadagi standartlar: xalqaro, davlat va hatto individual kompaniyalar va firma terminologik darajalari mavjud. Shu sababli terminlar va terminologik tizimlarni birlashtirish, standartlashtirish vazifasi davlat va mahalliy til siyosatining majburiy tarkibiy qismi bo'lishi kerak, chunki terminlarning noaniqligi va omonimligi, yaqin terminologik tizimlar o'rtasida muvofiqlik yo'qligi, talaffuz qilinishi qiyin bo'lgan va dissonant qisqartirishlar bilan terminologik kombinatsiyalarning yaratilishi ilmiy va texnik taraqqiyot uchun sezilarli to'siq sanaladi.

Terminologiyani tartibga solish va standartlashtirish masalasi terminologik tizimlarda har doim ham dolzarb masalalardan bo'lib kelgan. Yangi paydo bo'layotgan mahsulotlar, ilm-fan va texnika yutuqlari, ta'lim, boshqaruv, xizmat ko'rsatish tarmoqlari va ulardagi konseptual tizimlarning kengayib borishi yangi va ilmiy asosga ega bo'lgan terminologik tasniflash va standartlashtirish masalasini o'rta tashladi.

O'zbek tili terminologik tizimlarini tartibga solish yuzasidan bir qator tadqiqotlar e'lon qilingan. Xususan, R.Doniyorov, N.Mahkamov, A.Madvaliyev, N.Qosimov, Z.Mirahmedovalarning terminologik tizimlardagi sinonimlik, variantdorlik masalalari, ularning qo'llanishini tartibga solish bo'yicha e'lon qilingan ishlari shular jumlasidandir. Terminologiyani tartibga solish ishlari xorijda *terminologiyani standartlashtirish* termini ostida yuritiladi. Ushbu maqolada terminologiyani standartlashtirish bo'yicha xorijda e'lon qilingan ishlar xususida so'z yuritiladi¹.

Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog'liqdir². Chunki ilmiy adabiyotda qo'llanadigan termin yoki uning

¹Хайдаров Ё. Терминологияни стандартлаштиришга доир // ЎТА, 2012, 3-сон.

²Қаранг: Нурмонов А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Шарқ, 2002. –Б. 62-63.

ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmis ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, V.P.Danilenko ta'kidlaganidek, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining «qat'iy ilmiy terminologiya»ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. V.P.Danilenko bu yerda «qat'iy ilmiy terminologiya» tushunchasini biror - bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi.

Terminlarning «...aniqligi va qat'iylashishi shu millatning fani, maorifi, madaniyati darajasini ko'rsatadi. Atamalarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi atamalarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo'ladi. Umuman, ona tilida atamalarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Atamalarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi¹». Demak, terminologiyaning tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir.

Zamonaviy ilm-fan, savdo yoki sanoat sohasi bo'lsin, ularning hammasida xalqaro aloqalar keng rivojlanib, sohaning ertasi butun dunyodagi mutaxassislarning o'zaro hamkorligida ko'rilmogda. Bu hamkorlik sohaga oid tushunchalarning barcha mutaxassislar uchun tushunarli ifodalanishini taqozo qiladi. Mazkur masala xorijda o'tgan asrdayoq ko'tarilib bo'lib, International Standartization Organization (ISO) - Xalqaro standartlashtirish tashkiloti aynan shu maqsadda tashkil etilgan. Xalqaro standartlashtirish tashkiloti (International

¹ Даниленко В.П.

Standartization Organization ISO)ga 1946-yilda 25 davlatning standartlashtirish bo'yicha tashkilotlari tomonidan asos solingan.

Syu Ellen Rayt «Terminologiyani standartlashtirish. Boshqarish strategiyalari» maqolasida standartlashtirishni tashkillashtirish strategiyalari, bir tilli terminologiyani boshqarish, standartlashtirishga oid cheklovlar kabi masalalarga to'xtaladi. Olima standartlashtirishni tashkillashtirishda soha mutaxassislari, axborot texnologiyasi bo'yicha mutaxassislar hamda tajribali terminologlarning o'zaro muloqoti natijasi o'laroq yuzaga kelgan terminologik mahsulot, shuningdek, bu mahsulotning onlayn tarzda turli foydalanuvchilarning e'tiboriga havola etilishi, shu asosda foydalanuvchilarning munosabatini bilish zamonaviy, ishonchli ma'lumotlar bazasini yaratishga imkon beradi, deb hisoblaydi.

Shon Shradening «Xalqaro standartlashtirishda terminologiyani boshqarish» maqolasida plastmassa sanoati sohasi bo'yicha Xalqaro standartlashtirish tashkilotining tajribasi xususida fikr yuritiladi. Richard Strelouning «ISO 10241: Terminologiya standartlarini tayyorlash va rejalashtirish» maqolasida Xalqaro standartlashtirish tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan ISO 10241 kompyuter dasturi haqida so'z boradi. Bu dastur turli soha mutaxassislari mo'ljallangan bo'lib, ularga o'z sohalari terminologiyasini standartlashtirishda amaliy yordamchi vazifasini o'taydi. Olim terminologiya standartlarini yozish sistem yondashuvni talab etadigan uch bosqichdan iborat ekanini aytadi. Uning fikricha, avvalo, standart qanday yondashuv asosida yozilishini rejalashtirish lozim. Bu rejalashtirish, o'z navbatida, standartlashtirishga bo'lgan ehtiyojni tahlil qilish, standartlashtirish kimlarga mo'ljallanayotganini aniqlab olish, qaysi sohaning tushunchalari standartlashtirilayotganini qat'iy belgilab olish, manba sifatida qo'llanadigan materiallarni tahlil qilish, sohaga oid tushunchalarni ro'yxat qilib, strukturalashtirish, tilni tanlash, ish rejasi jadvalini tuzish kabi qadamlardan tashkil topishini aytadi. Standartlashtirishga bo'lgan

ehtiyojni tahlil qilish uchun ayni soha bo'yicha ish olib borayotgan guruhlarining o'zaro muloqotini kuzatish kerakligini ta'kidlaydi. Agar bu muloqot ma'lum darajada cheklangan bo'lsa, biror terminning ma'nosi ko'pchilikka tushunarsiz bo'lib, u haqda yig'ilishda ko'p so'ralsa, ayrim terminlarning ma'nosini asoslash yoki ma'nosi haqida bahslashish uchun ko'p vaqt ketsa, terminologiyani standartlashtirish zarurati mavjuddir, deb xulosa qilish mumkin bo'ladi.

Standartni yozish manba yig'ish, terminlarni tanlash, tushunchalarni strukturalashtirish va ta'rif yozishdan iborat bo'ladi. Tushunchalar tanlab olinib, tasniflangach, terminlar ro'yxati tuzilib, tushunchalar shu sohaga tegishliligi yoki boshqa sohadan o'zlashtirilganligiga ko'ra yoki umumxalq tilidan olinganligiga ko'ra tasniflanishi lozim. Terminlarni keyingi ta'riflanishi va ajratib olinishi shu tasnifga bog'liq bo'ladi.

Terminlarga ta'rif yozishda ma'lum qoidalarga rioya qilinishi lozim. ISO 10241 quyidagi qoidalarni taklif etadi:

Ta'rifni termin bilan bir xil grammatik shaklga ega bo'lgan so'z bilan boshlash.

Termin anglanayotgan tushuncha mansub bo'lgan obyektlar sinfini keltirish va muhim farqlovchi xususiyatlarni berish.

Ta'rifda termini qayta ishlatmaslik.

Ta'rifni «termin» degan so'z bilan boshlamaslik.

Termini tushuntirish uchun vebral tushuntirish bilan birga chizmalardan foydalanish.

Xalqaro standartlashtirish tashkilotining terminologiyasini standartlashtirish bo'yicha ishlab chiqqan qoidalariga ko'ra, terminologik lug'atlarda ilmiy terminga izoh berilayotganda izohlanayotgan termin aynan takrorlanmasligi kerak. O'zbek tilidagi ayrim terminolgik lug'atlarda bu qoidaga har doim ham amal qilmaslik holatlari mavjud. Masalan, 1994-yili nashr etilgan «Tibbiyot qomusiy lug'ati»da berilgan *qorin pardasi*, *seroz parda*, *homila pardasi*

terminlarining izohlarida ularni tushuntirish uchun yana aynan parda soʻzi ishlatilgan. «Seroz parda - tana boʻshliqlarini oʻrab turadigan parda...», «homila pardasi - xorion va suv pardadan iborat; xorion va amnion pardalar homilaga, desidual parda esa onaga xos». Koʻrinib turibdiki, *parda* soʻzi ishlatilgan har uchala termin taʼrifida ham ilmiy tushunchalar bilan tushuntirilmasdan aynan takrorlangan. *Parda* soʻzi alohida termin sifatida izohlangan boʻlishi mumkin degan fikrda lugʻatning «P» harfi bilan boshlanuvchi terminlar berilgan qismiga koʻz tashlansa, bu qismda unday termin berilmaganiga guvoh boʻlasiz.

Terminologik lugʻatlarda, umuman, har qanday izohli lugʻatda biror leksik birlikni izohlashda qoʻllanilgan soʻzlarning barchasi ayni lugʻatda alohida izohga ega boʻlishi lozimligi maʼlum. Biroq yuqorida nomi zikr etilgan tibbiyot lugʻatida *homila pardasi* termini taʼrifida qoʻllangan *xorion* termini lugʻatning «X» harfi bilan boshlanuvchi terminlar berilgan qismida mavjud emas. Yana bir misol, ana shu lugʻatda *seroz parda* atributiv birikmali termini izohida ishlatilgan *chambar ichak* termini alohida tarzda lugʻatning «Ch» harfi bilan boshlanuvchi terminlar berilgan qismidan topilmaydi. Shu kabi *koʻz ichi bosimi* termini izohida ishlatilgan *koʻz soqqasi* terminiga alohida lugʻat birligi sifatida izoh berilmagan. *Koʻz ichi bosimi* nima ekanini tushunib olmoqchi boʻlgan kishi bu termin izohini oʻqib, ikkinchi bir terminga duch keladi, oʻsha ikkinchi termin esa lugʻatda berilmagan. Bundan xulosa qilish mumkinki, lugʻatda izohi berilgan terminning maʼnosi ham oʻquvchi tomonidan toʻliq tushunilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy tushunchalar izohlanadigan maxsus lugʻatlarda bunday holatga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Bu holatlar sohani oʻrganuvchilar, oʻquvchilar tomonidan terminlar maʼnosini tushunishga, ularni oʻzlashtirishga toʻsqinlik qiladi, shu bilan birga, terminologiyani tartibga solish va standartlashtirish ishlarini murakkablashtiradi.

Ilmiy adabiyotlarda barcha tillardagi sohaviy terminologiyalar uchun umumiy boʻlgan quyidagi jiddiy kamchiliklar koʻrsatib oʻtilgan:

terminlarning ko'p ma'noliligi; terminlar sinonimiyasi; ma'lum bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi terminning anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyatiga uyg'un bo'lmasligi; terminning ko'p komponentlardan iborat bo'lishi va natijada, uni qo'llashdagi noqulaylik; termin talaffuzining noqulayligi (bunday terminlar ikki sababga ko'ra vujudga keladi: 1) asosiy termini yaratishda uning derivatlilik imkoniyatlari yetarlicha inobatga olinmaydi; 2) xorijiy termini o'zlashtirishda unga jiddiy e'tibor bilan qarab, tanqidiy yondashilmaydi); terminologiyani keragidan ortiq miqdorda xorijiy terminlar bilan to'ldirib tashlanishi; termin yaratilishida u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan o'zaro batartiblik (sistemalilik)ning yetishmasligi kabilardir.

To'g'ri, hech qanday til faqat o'z termin elementlari hisobiga terminologiyasini qura olmaydi. Til qurilishi jarayoni shuni ko'rsatadiki, dunyoda sof tilning o'zi umuman mavjud emas. Har doim boshqa tillardan termin o'zlashtirish jarayoni sodir bo'lib turadi, bu jarayondan chekinish mumkin emas. Ammo ehtiyoj sezilmagan holatlarda ham xorijiy terminlarni sun'iy ravishda tilga olib kirish har doim o'zini oqlayvermaydi. Bunday holatlarda ko'proq o'z til imkoniyatlaridan foydalanish va bunda termin ifodalashi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan termin o'rtasidagi mutanosiblikni saqlashga e'tiborni qaratish lozim. Ko'p hollarda ba'zi tushunchalarni ifodalovchi terminlar iste'molda mavjud bo'lmaydi. Natijada bunday tushunchalar o'ta muhim va ahamiyatli bo'lishiga qaramasdan, keng tarqalish imkoniyatidan mahrum bo'ladi¹.

Ko'rsatilgan bu kamchiliklarning ayrimlari o'zbek terminologiyasida ham mavjuddir. Xususan, tilimizda ayni bir termini birdan ortiq tushuncha uchun qo'llash, bir tushunchani turli terminlar bilan atash, variantlilikning mavjudligi, rus tili va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan terminlarning tushuncha mohiyatini to'g'ri aks

¹ Йўлдошев Б. Ўзбек терминологиясини тартибга солиш масалаларига доир. -

ettira olmasligi, bir tushunchani ifodalovchi terminlarning noqulayligiga sabab bo'luvchi ko'p komponentlilik holatining mavjudligi, xorijiy terminlarning keragidan ortiq darajada qo'llanishi, ayrim terminlarning yozilishidagi har xillik kabi terminologiyaning yetakchi tendensiyasiga zid keluvchi holatlar ko'plab uchraydi. O'zbek terminologiyasidagi bunday salbiy holatlarning mavjudligi sohaviy terminologiyalarni tartibga solish borasida hali ko'p ishlar qilinishi lozimligidan dalolat beradi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. *N.Maxmudovning "Olamning lisoniy manzarasi va so'z o'zlashtirish" maqolasidan olingan parchani o'qing, qisqa konspekt qiling.*

Muayyan bir xalqning konseptosferasidagi, ya'ni milliy olam manzarasidagi ana shunday bir konsept, jo'nroq qilib aytganda, bir tushuncha boshqa xalqning milliy olam manzarasiga o'tishi mumkin. Bu, albatta, u yoki bu darajadagi ehtiyoj natijasida yuz beradi. Masalan, bundan yuz ellik yillar ilgari ixtiro qilingan masofadan turib ovoqli aloqani ta'minlaydigan maxsus asbobni bilmaydigan xalq yoki millatni topib bo'lmaydi, bu asbob dunyoning barcha burchaklariga, qayerda ancha oldin – qayerda nisbatan keyin, kirib borib bo'lgan. Ixtiro qilingan paytda "telefon" deb nomlangan bu asbob bugun dunyoning deyarli barcha tillarida, shu jumladan, o'zbek tilida ham ayni nom bilan (aynan yoki muayyan fonetik variantlarda) ataladi, mazkur xorijiy nom dunyodagi aksariyat tillarga o'zi nomlagan predmetga bo'lgan ehtiyoj tufayli o'zlashib bo'lgan.

Bunday o'zlashtirish dunyo tillarining barchasida ob'ektiv holat bo'lib, uning mohiyati xorijiy olam manzarasidan tushuncha o'zlashtirishdan iborat. Tabiiyki, buning natijasida so'z oluvchi tildagi olamning konseptual manzarasi kengayadi [Серебрянников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. –М.: Наука,

1988. –С.80]. Albatta, bunday o'zlashmalar olamning lisoniy manzarasiga sezilarli darajada ta'sir qiladi, ya'ni bu manzaradagi bo'shliq (lakuna)ni to'ldiradi [Шмелев А. Ложная тревога и подлинная беда // Отечественные записки. –2005. –N2 (23) / <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lozhnaya-trevoga-i-podlinnaya-beda>], to'g'rirog'i, bunga muvofiq ravishda o'zlashtiruvchi tilning lisoniy manzarasi ham boyiydi. O'zbek tilidagi kompyuter texnikasi bilan bog'liq so'z(termin)larning aksariyati xorijiy o'zlashmalar (ingliz, rus tillaridan) ekanligini eslash va bu holatning tabiiy ekanligini e'tirof etish mumkin, ular tushuncha bilan birga so'z o'zlashtirishning tabiiy natijasidir. Bu xorijiy so'z o'zlashtirishning birinchi tipi bo'lib, o'zlashtiruvchi til sohiblari bunday usulda o'zlashtirilgan so'zlarga unchalik ham g'ashlik bilan qaramaydilar (garchi har qanday xorijiy so'zni nomaqbul holat deb qarovchilar ham yo'q bo'lmasa-da). Prof.B.A.Serebrennikov to'g'ri qayd etganidek, “tushuncha + so'z” tarzidagi o'zlashtirish eng kam ijtimoiy qarshilikka uchraydigan yo'l'dir, chunki bunda o'zlashtiruvchi tildagi konseptosfera ham, olamning lisoniy manzarasi ham kengayadi, ular o'rtasida simmetriya voqelanadi [Серебренников Б.А. Кўрсатилган асар, 80-бет].

Xorijiy tushuncha o'zlashtirilar ekan, u bilan birga bu tushunchani ifodalovchi xorijiy so'z o'zlashtirilmasdan, bu tushuncha uchun o'zlashtiriluvchi tilning o'z so'zi tanlanishi yoki yangi so'z yasalishi (kalka) ham mumkin. Masalan, ruscha “predprinimatel” tushunchasi o'zlashtirilar ekan, uni nomlash uchun o'zbekcha “tadbirkor” so'zi tanlangan va bu so'z o'zbek tilining faol lug'atidan joy olgan. Yoki “сотовая связь” tushunchasini o'zlashtirishda mazkur ruscha birlik o'zbek tiliga kalkalash yo'li bilan olingan, ya'ni o'zbek tilida “uyali aloqa” tarzidagi nominativ birlik yasalgan. Albatta, tushuncha o'zlashtirishning bu ko'rinishida ham olamning konseptual manzarasi bilan bir qatorda o'zlashtiruvchi tildagi olamning lisoniy manzarasi ham

boyiydi, ya'ni o'zlashtiruvchi tildagi muayyan so'z yangi ma'no kasb etadi yoki yangi birlik paydo bo'ladi.

O'zlashtiruvchi tilda mavjud bo'lgan tushunchani nomlash uchun boshqa tildan so'z olish so'z o'zlashtirishning yana bir alohida, ikkinchi tipidir. Masalan, "biror asar, ixtiro va sh.k.ni yaratuvchi" tushunchasi o'zbek milliy - madaniy olam manzarasida mavjud va bu tushuncha "muallif" so'zi bilan ilgaridan ifodalangan, ammo muayyan sub'yektiv majburiyat ostida xorijiy tilda mazkur tushunchani ifodalovchi "avtor" so'zi o'zbek tiliga o'zlashtirilgan (bugun o'zbek tilida eskidan mavjud "muallif" so'zi tiklanib, mazkur o'zlashma iste'moldan deyarli chiqib bo'ldi). Bu tipdagi so'z o'zlashtirishda oluvchi til sohiblari ongidagi olamning konseptual manzarasida o'zgarish sodir bo'lmaydi, o'zgarish faqat oluvchi tildagi olamning lisoniy manzarasigagina daxldor bo'ladi. Bu holat mazkur ikki tip so'z o'zlashtirish o'rtasidagi prinsipial farqning mohiyatini belgilaydi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, ingliz tilidagi tilshunoslik terminologiyasida ko'pincha mazkur ikki tipdagi o'zlashtirish farqli terminlar bilan nomlanadi, ya'ni: tushuncha va uni ifodalaydigan so'zni birgalikda o'zlashtirish – "borrowing", mavjud bo'lgan "o'z" tushunchani ifodalash uchun boshqa tildan so'z o'zlashtirish – "loaning" [Серебренников Б.А. Кўрсатилган асар, 81-бет]. Anglashilib turganiday, birinchi tipning real va pirovard maqsadi yangi tushunchani o'zlashtirishdan iborat bo'lsa, ikkinchi tipning real va pirovard maqsadi faqat xorijiy so'znigina o'zlashtirishdan iborat. Buning ustiga, birinchi tip so'z o'zlashtirish ob'yektiv asoslarga egaligini, ikkinchi tip esa ko'proq muayyan sub'yektiv sabablar bilan bog'liq ekanligini sezmaslik mumkin emas.

Alohida qayd etish joizki, so'z o'zlashtirishning birinchi tipi konseptual olam mazarasining to'lib-to'liqib borishida hamda, til leksikasining taraqqiyotida etakchilik qiladi. Masalan, keyingi yillarda o'zbek kurashi dunyo sporti silsilasidan joy olib ulgurdi, jahonning turli

xalqlaridagi konseptual olam manzarasiga muayyan konsept sifatida kirib bordi, ana shu tariqa o'zbekcha "kurash" so'zi (uning qoidalariga daxldor "yonbosh", "halol", "chala", "g'irrom", "dakki", "to'xta" kabi terminlashib ulgurgan so'zlar bilan birga) turli tillardagi olamning lisoniy manzarasida muqimlashdi, albatta, ularning leksikasi boyidi. Yoki o'zbek tilida ruschadagi "kvas", "sutka" so'zlari ifodalaydigan tushunchalar alohida so'z bilan nomlanmagan, chunki bu tushunchalar o'zbek milliy-madaniy olam manzarasida mavjud emas edi. Mazkur tushunchalar va ularni ifodalovchi so'zlar o'zbek tiliga o'zlashgan, tabiiyki, o'zbekning konseptual va lisoniy manzarasini boyitgan.

O'zbek tili leksikasi taraqqiyoti tarixida, ayniqsa, o'tgan asrning 20 – 30-yillarida so'z o'zlashtirish jarayonlarida xilma-xil, notekis holatlarni kuzatish mumkin. Masalan, o'sha davrda xalq hayotiga kirib kelgan turli yangiliklar va ular bilan bog'liq tushunchalarni nomlashda xorijiy so'zdan emas, balki faqat o'z so'zlardan yoki yangi so'z yasashdan foydalanish tamoyiliga asoslanilgan. Masalan, "velosiped", "traktor", "paroxod", "parovoz" tushunchalarini ifodalash uchun "jinarava" ("shaytonarava"), "o'tomoch", "suv ayg'iri", "otasharava" kabi o'zbekcha yasama birliklar hosil qilingan, tabiiyki, o'sha davrda xalqning texnika taraqqiyotining bu darajadagi mo'jizalarini tasavvurga sig'dirolmasligi, cheksiz hayrati natijasi o'laroq yuzaga kelgan mazkur so'zlar xalq tasavvurotining soddaligi natijasidir. Albatta, vaqtlar o'tishi bilan bu juda jo'n tasavvur mahsuli bo'lgan o'z so'zlardan voz kechilib, xorijiy ayni "velosiped", "traktor", "paroxod", "parovoz" so'zlarining o'zi o'zlashtirilgan. SHuningdek, o'sha davrlarda "vodorod" ("hidrojen") tushunchasini ifodalash uchun oldin arabcha "muvallidulmo", keyinroq o'zbekcha "suvchil", "suvtug'dirgich" so'zlari, "kislород" ("oksijen") tushunchasini ifodalash uchun oldin arabcha "muvallidulhamuza", keyinroq o'zbekcha "achchil", "achchiqtug'dirgich" so'zlari qo'llangan [Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации. Дисс.

...канд. филол. наук. –Т., 1986. –С.153, 157]. Ammo bu soʻzlarning birontasi ham oʻzbekcha olamning lisoniy manzarasidan muqim oʻrin olmadi, borib-borib, oʻzbek tili leksikasi mazkur tushuncha bilan birlikda oʻsha ruscha “kislород” va “vodorod” soʻzlarini oʻzlashtirdi. Bunday misollarni koʻplab keltirish mumkin.

Jamiyat tarixining jiddiy evrilishlari davrida xalqning milliy uygʻonishi alohida kuch va surʼat kasb etishi tabiiy. Bunday paytlarda milliy maʼnaviyat, madaniyat va maʼrifat muammolari qatorida tilga, uning lugʻat boyligining sofligiga ayricha munosabat voqelanadi, bu benihoya maqbul bir holat. Ammo koʻpincha bunday harakatlar meʼyor, moʻtadillik, xolislik kabi toʻgʻri yoʻldan chiqib, radikallikka tomon toyib ketadiki, bu tilning tabiatiga xos boʻlgan qonuniyatlarni toʻgʻri baholay olmaslik, uning leksik taraqqiyotini taʼminlaydigan ichki va tashqi omillar nisbatini etarli belgilay bilmaslik bilan bogʻliqdir. Yaqin tariximizdagi bir-ikki misol bilan buni koʻrsatish mumkin. Tegishli tushuncha bilan birgalikda tilimizga oʻzlashib boʻlgan, oʻz soʻzimizga aylanib ketgan “institut”, “aeroport”, “arxiv”, “stadion”, “gazeta”, “jurnal”, “fakultet” kabi soʻzlarni xorijiy soʻz “tamgʻasi” bilan tildan chiqarib, ularning oʻrniga “oliygoh”, “tayyoragoh”, “hujjatasrovxona”, “oʻyingoh”, “roʻznoma”, “majalla” (“oynama”, “oybitik”), “kulliyot” kabi goʻyoki oʻzbekcha soʻzlarni tilga kiritishga urinish aniq bir ehtiyoj talabi boʻlmagani uchun bunday “islohotlar” tildan tashqarida qolib ketdi. Zukko tilshunos akademik A.Hojiyev benihoya toʻgʻri qayd qilganidek, “bunday urinish oʻzbek tiliga, uning isteʼmolchisiga zarardan boshqa narsa keltirmaydi” [Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. –Т.: Фан, 1996. –Б.13].

Bugun mustaqil Oʻzbekistonda tamomila yangi, erkin, huquqiy demokratik davlat barpo qilingan, unda maʼnaviy-maʼrifiy va iqtisodiy islohotlar shiddat bilan rivoj topmoqda. Bu davlat tenglar ichida teng sifatida barcha sohalarda dunyo bilan boʻylashib turibdi. Oʻzbek tilining lugʻat boyligi ham Birinchi Prezidentimiz rahnamoligida shakllangan

xolis til siyosati bois muntazam takomil topib bormoqda. Mustaqillik davridagi o'zbek tili leksikasi va terminologiyasi taraqqiyotidagi faktlar shuni ko'rsatadiki, so'z o'zlashtirishning birinchi tipi benihoya keng tarqalgan. Ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy, ilg'or texnika va texnologiyalarga oid quyidagi kabi so'z va terminlar aynan xorijiy so'z o'zlashtirishning birinchi tipiga oiddir: *brifing, broker, barter, lizing, biznes, birja, grant, dividend, defitsit, profitsit, investitsiya, investor, marketing, internet, onlayn, kompyuter, printer, server, fayl, sayt, veb-sayt, vinchester, reyting, fleshka, imij, litsey, kollej, gimnaziya, bakalavr, magistr, test, grant, multimedia, modernizatsiya, diversifatksiya, diagnostika* va h.k. Bunday xorijiy o'zlashmalar nafaqat tegishli sohalar doirasida, balki, umuman, keng omma nutqida ham bemalol va erkin qo'llanmoqda. Masalan: *Markaziy saylov komissiyasining kengaytirilgan onlayn majlisi bo'lib o'tdi* ("Xalq so'zi", 2015, 28 mart). *Esingizda bo'lsin, kitob.uz saytida savollarni oldindan yuborish imkoni mavjud* ("Ma'rifat", 2012, 18 aprel). *Eng yaxshi veb-saytlar aniqlandi* ("Ma'rifat", 2015, 21 yanvar). *O'zbekistonda kreditlash tizimi jahon reytingida yuqori pog'onaga ko'tarildi* ("Ishonch", 2014, 1 noyabr).

Shuni ham ta'kidlash lozimki, dunyoda fan va texnologiyalarning yuksalishiga hamohang ravishda jamiyatda umumiy taraqqiyot darajasining o'sib borishi va mamlakatlar o'rtasidagi turli sohadagi aloqalarning muntazamlashishi hamda mustahkamlanishi bilan jamiyat a'zolarining o'z tilidagi xorijiy o'zlashmaga nisbatan tamoman salbiy munosabati anchayin susayadi.

Xullas, bugun mustaqillik davri o'zbek tili leksikasi va terminologiyasida so'z o'zlashtirishning birinchi tipi ko'lam kasb qilganligini, faollashganligini, ikkinchi tipi esa sezilarli darajada passivlashganligini ta'kidlash mumkin. Bu holat o'zbek tili leksikasi va terminologiyasi rivojidadagi o'ziga xos tamoyillardan biri ekanligini

e'tirof etmoq joizdir [Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2017. –Б. 119-123].

1) *Mazkur ma'lumotdagi hodisaga o'zingiz misollar toping.*

2) *Jadvalni to'ldiring.*

Termin	Ma'nosi	Izohi

3) *Ma'lumotlarga tahliliy yondashing. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan taqqoslang.*

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. N.Maxmudovning «Olamning lisoniy manzarasi va soʻz oʻzlashtirish» maqolasidan olingan parchani oʻqing, «FSMU» metodi orqali tahlil qiling.

2-topshiriq. N.Maxmudovning «Olamning lisoniy manzarasi va soʻz oʻzlashtirish» maqolasidan olingan parchadan olgan xulosalaringiz asosida «5 daqiqali esse» tuzing.

3-topshiriq. «Venn diagrammasi» metodi orqali terminologiyani standartlashtirish va terminologiyani tartibga solish tushunchalarinin tahlil qiling.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «Oʻzbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 1-jildidan astronomiya faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lugʻat yarating.

2-topshiriq. Quyidagi mavzu yuzasidan keysni bajaring: *Terminologiyani tartibga solish muammolari, ularning yechimlari.*

Ishning maqsadi: Oʻzbek terminologiyasini tartibga solish va standartlashtirish haqida ma'lumotlarni egallashi.

Masalaning qoʻyilishi: Ushbu amaliy ish davomida talaba quyidagilarni bajarishi lozim:

-terminologiyani tartibga solish xususida fikrlaringizni bildiring.
-terminologiyani tartibga solishdan maqsad va uning vazifalari nimalardan iborat.

-terminologiyani tartibga solish nimada ko'rinadi?
-terminologiyani standartlashtirish sabablarini keltiring.
-terminologik standart darajalari haqida nimalar bilasiz?
-Xalqaro standartlashtirish tashkiloti qanday masalalar bilan shug'ullanadi?

-standartlashtirish haqida nimalar bilasiz?
-terminologiyani tartibga solish deganda nimani tushunasiz?
-standartlashtirish talablari qaysilar?

3-topshiriq. Quyidagi mavzulardan biriga esse yozing.

«Terminologiyani tartibga solish muammolari va yechimlar»,
«Terminologiya sohasining rivoji va standartlashtirish masalalari»,
«International Standardization Organization (ISO) - Xalqaro standartlashtirish tashkilotining faoliyati».

4-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya va videorolik yarating.

5.3. O'zbek terminologiyasida amalga oshirilayotgan islohotlar

Reja:

1. Ilmiy-texnik terminologiya.

2. O'zlashgan terminlar.

Tayanch tushunchalar: termin, talaffuz, matnda qo'llangan misollari, kelib chiqishi, tarjima ekvivalentlar.

Terminologiya, ayniqsa, ilmiy-texnik terminologiya til vakillarining nisbatan oz qismi mashg'ul bo'lgan fan va texnologiyalarning ajralmas unsuridir, terminologiya, asosan, olimlar va texnik mutaxassislar muloqoti uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ham

termin yaratishda olimlarning ongli aralashuvi, ilmiy faoliyati, subyektiv omillar kuchliroq amal qiladi¹. Ayni soha mutaxassisleri terminlarning «tilning tabiiy taraqqiyot yo'liga insonning sun'iy aralashuvi natijasi» ekanligini aytadilar va shuning uchun ham maxsus leksika butunicha ikkilamchi ekanligini, haqiqiy, o'ylab chiqarilgan yoki o'zlashtirilgan so'zlardan sun'iy yaratilganligini ta'kidlaydilar². Dunyoning turli tillarida termin yaratish va boshqa tildan termin o'zlashtirishning shakllangan o'ziga xos an'analari mavjud. Masalan, Hindistonda yangi va butun mamlakat uchun yagona terminologiya yaratishda sanskritga asoslanish zaruriy shartlardandir³. Xitoy va fin tillaridagi terminologiyaning aksariyat qismini o'z so'zlar tashkil etadi, o'zlashma terminlar esa juda kam⁴. Tabiiyki, xitoy yozuvining o'ziga xosligi, ya'ni fonetik emasligi tovush o'zlashmalarining bu tilga erkin kirishi uchun monelik qiladi. Xitoy tilining harbiy terminlari izohli lug'atidagi 4961 ta terminning faqat qirqqa yaqinigina tovush o'zlashmalari ekanligi⁵ ham ayni shu holat bilan bog'liq. Yevropa tillaridagi terminlarning asosini yunon-lotin tillari birliklari, yunoncha-lotinchacha terminoelementlar tashkil etadi. Mutaxassislar yunoncha-lotinchacha terminoelementlar o'ziga xos neytral terminologik fondni tashkil etishini qayd etadilar. «Haqiqatan ham, ular kunimizda biron-bir tirik tilga mansub emasligi uchun barcha tillarga (kamida, yevropa lingvomadaniy arealiga mansub tillarning barchasiga) birday tegishlidir»⁶. Ayni paytda yunon-lotin tillarining o'lik tillar ekanligi bu tillar materiallari asosida yaratilgan terminlarning stabilligi, bir ma'noliligining saqlanishi, o'zgarmasligi uchun muhim omildir. Avvalo, aytish kerakki, yunon-lotin tili materiali asosidagi termin yasalishining barchasi qachonlardir shu tillarda voqe

¹ Никольский Л.Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока. –М.: Наука, 1986. –С. 64.

² Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: “Наука”, 1989. –С.26.

³ Зарубежный Восток. Языковая ситуация и языковая политика. –М.: «Наука», 1986. – С.20.

⁴ Никольский Л.Б. Кўрсатилган асар, - Б.65.

⁵ Кленин И.Д. Заимствования в современном китайском языке / Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. –М.: «Наука», 1991. – С.94.

⁶ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Кўрсатилган асар, 204-бет; Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. –М.: «Международные отношения», 1977. – С.53.

bo'lgan hodisalar emas, balki fan va texnika rivojida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojiga ko'ra u yoki bu tirik tilda o'sha o'lik tillar materiallari asosida termin yasashdir. Bu jarayonni V.P.Grigoryev «teskari kalkalash» deb nomlaydi¹, ya'ni yangi tushunchaning asosiy belgilarini ifodalovchi so'z birikmasi yunon yoki lotin tiliga kalkalanadi, paydo bo'lgan «ifoda» leksik birlik sifatida zamonaviy tilning fonetik va orfografik me'yorlariga muvofiq tarzda qayd qilinadi. Masalan, *mikrofon* so'zi yunoncha *mikro* va *fon* elementlaridan tarkib topgan, ammo u yunonchada shu tarzda tarkib toptirilgan emas, bu tarkiblash jarayoni rus tilida va shu til qonuniyatiga muvofiq tarzda amalga oshgan.

Yunoncha-lotinchacha terminoelementlar aynan neytral terminologik baza bo'lganligi uchun ham nafaqat Yevropa tillari, balki dunyodagi boshqa tillar uchun ham alohida ahamiyat kasb etib bo'lgan, ular xalqaroqilik sifatini kasb etgan. Albatta, xususan, o'zbek tili uchun ham ular xalqaro terminoelementlar sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ilgari bunday termin va terminoelementlar o'zbek, ozarbayjon va boshqa tillarga, asosan, rus tili orqali qabul qilingan bo'lsa, bugun ayni paytda Yevropa tillaridan ham qabul qilinmoqda, bu jarayon jadallashmoqda².

Xorijiy o'zlashma terminlar, xalqaro terminoelementlar, ularning ona tilidagi me'yori haqida gap ketganda, bunday terminlarning qo'llanish sohalariga, mazkur terminlardan foydalanadigan fanlarga farqli yondashuv zarur. Aniq fanlar, tabiiy fanlar sohalaridagi mazkur terminlar me'yori bilan ijtimoiy-gumanitar fanlardagi ana shunday me'yor bir-biridan tamoman farq qilishi tabiiy bir talabdir. Masalan, matematika tili ijtimoiy-mafkuraviy omillar bilan minimal bog'liq fan tili sifatida anchayin bir xillikka ega, ya'ni ona tilidagi matematik terminologik sistemada boshqa tillardagi bilan muqobillikka ega bo'lgan xorijiy terminlar ko'p. Ammo ijtimoiy-gumanitar fan sifatidagi,

¹ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Кўрсатилган асар, - С.204.

² Şükürova T. Azərbaycan ve özbek dillerində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. –Bakı, 2010. –S.178.

masalan, tilshunoslik fanida aynan shunday bo'lishi mumkin emas¹. Ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, tabiiy-aniq fanlar milliylik chegarasidan chiqib ketgan, ijtimoiy-gumanitar fanlarni esa milliylikdan tashqarida tasavvur etish mahol. Shuning uchun ham xorijiy o'zlashmalar, aniqsa, bugungi dunyoda umummilliylikning o'ziga xos ko'rsatkichlari sifatida tabiiy-aniq fanlarning atributlariga aylangan, ijtimoiy-gumanitar fanlar insonning ruhiy-milliy olami tadqiqiga yo'nalganligi uchun xorijiy o'zlashmalarning keragidan ortiq ko'p bo'lishi bu fanlarning milliy-mantiqiy muvozanatini muallaqlashtirishi mumkin.

Arab olimi Sata al-Xusriy ilg'or mamlakatlarning yutuqlarini o'zlashtirish haqidagi da'vatlarni xalq qalbida shamoyil topadigan ma'naviy madaniyatga tatbiq etmaslik lozimligini ta'kidlaydi², uning fikrini umumlashtiradigan bo'lsak, qanchalik ilg'or bo'lmasin, xorijiy o'zlashmalarni ma'naviy dunyo bilan bog'liq sohalarga olib kirmaslik kerak. O'zbek tilidagi xorijiy o'zlashmalarning me'yori va milliyligi masalasi ma'naviy-madaniy sohalar doirasida favqulodda ahamiyatga molik ekanligini hamisha yodda tutmoq lozim. Bu fikr mazkur sohalarda o'zbek tiliga xorijiy terminlarni mutlaqo olib kirmaslik kerak degan ma'noni anglatmaydi, albatta. Shuni ham aytib o'tish kerakki, tildagi har qanday o'zlashmani almashtirish, o'zbekchallashtirish payidan bo'lish maqsadga muvofiq emas. Akdemik A.Hojiyev juda to'g'ri ta'kidlaganidek, o'zbek tili tarqqiyotiga mos holda, o'zbek tilida o'rnini bosa oladigan so'z bo'lmagani, uni yasashning imkoni yo'qligi uchun boshqa tillardan qabul qilingan *yadro*, *lampochka*, *elektr*, *radio* kabi minglab so'zlarni o'zbekchallashtirish, almashtirishga hech qanday asos va ehtiyoj yo'q. Yaqin tariximizdagi *traktor*, *samovar* kabi so'zlarni *o'tomoch*, *o'ziqaynar* shaklidagi so'zlar bilan almashtirishga urinishlar

¹ Гвишиани Н.Б. Язык научного общения. –М.: «Высшая школа», 1986. – С.15.

² Никольский Л.Б. Кўрсатилган асар, 118-бет.

samarasiz yakunlanganini eslatar ekan, olim bunday harakatlar hozir ham ba'zan bo'layotganini, ammo foydasiz ekanini aytadi¹.

Tilimizga kirib, o'zlashib bo'lgan har qanday xorijiy so'z yoki terminga o'zbekcha muqobil izlash aqldan emas. Masalan, *futbol*, *voleybol*, *tennis*, *basketbol*, *boks*, *menejer*, *lizing innovatsiya*, *internet*, *kompyuter*, *menejment*, *monitoring* kabi so'zlar o'zbekchaga kirib bo'ldi, hatto faol so'zlar sirasidan joy olib ulgurdi. Turk tilshunoslari, masalan, *futbolni ayak topu* («oyoq to'pi»), *voleybolni uçan top* («uchadigan to'p»), *tennisni alan topu* («maydon to'pi»), *basketbolni sepet topu* («savat to'pi»), *boksni yumruk oyunu* («musht o'yini»), *lizingni kiralama* («kira qilish») va sh.k. tarzda nomlashni tavsiya qiladilar². Tabiiyki, bunday jo'n yo'l biron-bir tilning taraqqiyoti uchun hech narsa bermaydi. Xorijiy terminlarni tartibga solishda ularning ma'nosini o'zbek tilida yuzaki tavsiflash yo'lidan borish ma'qul emas, amaliyotga kirib bo'lgan terminga o'zbekcha muqobil izlash va almashtirish tilda bosh-boshdoqlikka yo'l ochadi. Xorijiy terminga munosabat, eng avvalo, u o'zlashtirilgunga qadar bo'lishi zarur, o'zlashtirib bo'lingandan keyin esa kech bo'ladi. Bugun tilshunolar ham, tegishli soha mutaxassislari ham ana shuni hisobga olgan holda hamkorlikda jadal va samarali ish olib borishlari maqsadga muvofiq.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. Keysni bajaring.

Ishning maqsadi: Ilmiy-texnik terminologiya va o'zlashgan terminlarning o'zaro o'xshash va farqli xususiyatlarini tahlil qilish;

- mavzuni anglash va baholash;
- talabaga mavzu mazmun-mohiyatini singdirish;
- talabalarda ritorik ko'nikmalarni shakllantirish.

¹ Xo'jiev A. Термин танлаш мезонлари. –Тошкент: «Фан», 1996, –С.13 – 14.

² Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu. - Ankara, 2008.

Ishning borishi:

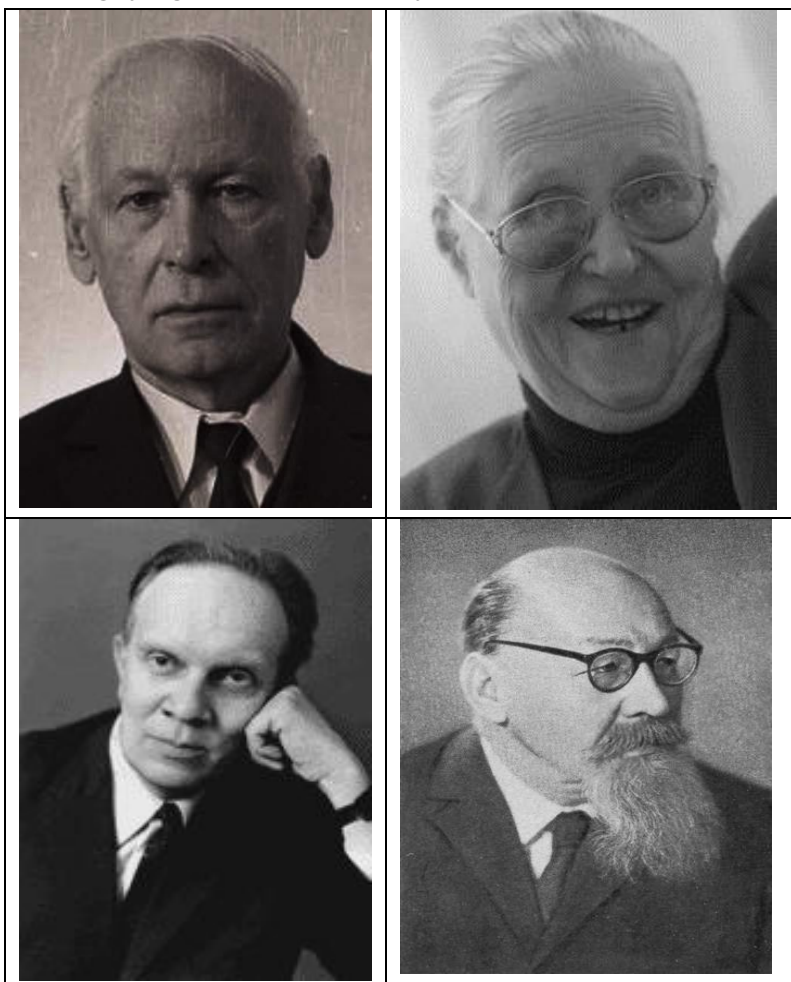
Jamiyatdagi global o'zgarishlar, fan-texnikaning rivojlanishi, xalq va millatlarning kasb-hunari, urf-odati, dunyoqarashi, dini, madaniyatidagi o'zgarishlar terminologiyani o'rganish va tartibga solish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda.

1-topshiriq. Ilmiy-texnik terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlarini ayting. O'zlashgan terminning o'ziga xos xususiyatlarini ayting. Ularning farqli va o'xshash jihatini sanang.

2-topshiriq. Ilmiy-texnik terminologiyadagi o'zgarishlarni ayting. Misollar orqali izohlang.

3-topshiriq. O'zlashgan terminlar haqidagi fikrlaringizni ayting. Misollar orqali izohlang.

4-topshiriq. Rasmlarda kimlar tasvirlangan, ularning terminologiyaga oid fikrlari yoki asarlarini keltiring va izoh bering.

5-topshiriq. Agar seminar uchun manba to'plamoqchi bo'lsangiz, unda B.N.Golovin, A.V.Superanskaya, A.A.Reformatskiy, V.A.Zveginsev ijodidan terminologiyaga oid sitatalar rejasini tuzib chiqing.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. N.Maxmudovning "Termin, obrazli so'z va metafora" maqolasidan olingan parchani o'qing, qisqa konspekt qiling.

Terminlardagi sinonimiya masalasi ham terminshunoslikdagi anchayin munozarali muammolardan biridir. An'anaviy qarashga ko'ra, terminosistemada sinonimlarning mavjudligi terminologik sistemaning nuqsoni, ya'ni salbiy holat sifatida baholanadi. Ammo keyingi paytlarda terminologik sinonimiyani ijobiy hodisa sifatida baholaydigan nuqtai nazar ham terminshunoslikda turg'unlashmoqda. Terminosistemada sinonimiyaning yuzaga kelishi asosli ravishda mavjud ilmiy bilimlarning chuqurlashuvi, yangi ilmiy paradigmalarning shakllanishi va fanning jiddiy rivoji natijasi tarzida izohlanmoqda, "professional-kommunikativ vazifalarni bajarishda maxsus tilning imkoniyatlarini kengaytiradigan" hodisa sifatida "terminosistemaning uzviy xususiyati" o'laroq talqin etilmoqda [Иванова Г.А. Синонимы в терминологической системе метаязыка лингвистики / Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. –2011. –№6 (2). –С.199 – 200]. Bunday qarashga qo'shilish mumkin, ayniqsa, gumanitar fanlar, xususan, tilshunoslik faktlari bunga to'la imkon beradi. Bugun, masalan, o'zbek tilshunosligida "lingvistika" – "tilshunoslik", "orfoepiya" – "talaffuz", "orfografiya" – "to'g'ri yozuv, imlo", "sinonimiya" – "ma'nodoshlik", "antonimiya" – "zid ma'nolilik", "polisemiya" - "ko'p ma'nolilik", "leksika" – "so'z boyligi", "inversiya" - "teskari so'z tartibi" tarzidagi juda ko'plab sinonimik yoki dublet termin juftliklaridagi juft birliklarining har biri til ilmida yashashga haqli, ularning har birining ilmiy nutq janrlarida o'z o'rnini, kommunikativ-pragmatik vazifasi bor.

Buning ustiga, bu juftliklardagi birinchi birliklar xalqaro terminoelementlardan tarkib topganligi uchun umumiylik kasb etsa, ikkinchilari o'z qatlamga oidligi uchun ularda milliy-madaniy unsur yorqinroq ifodalanadi.

Bu o'rinda, yo'l-yo'lakay yana bir narsani aytib o'tmoq joiz. Tadqiqotchi D.Abdullayeva "turkumlararo antonimiya" (E.N.Miller: "межчастеречная антонимия") hodisasini o'zbek tilida tadqiq etar ekan, bu hodisani "antisemiya" termini bilan nomladi va muvaffaqiyatli sistemalashtirdi [Абдуллаева Д.А. Ўзбек тилида антисемия: Филол. фан. ном. ...дисс. авт. –Т., 2010]. Boshqa bir tadqiqotchi Sh.Orifjonova "lug'aviy darajalanish" (E.Sepir: "graduирование") hodisasini o'zbek tilida tadqiq etarkan, bu hodisani "graduonimiya" termini bilan nomladi (o'zidan oldingi o'zbek tilshunoslari kabi) va benihoya asosli sistemaga soldi [Орифжонова Ш.Ф. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. Филол. фан. ном. ...дисс. авт. –Т., 1996]. Shu tariqa o'zbek tilshunosligida "antisemiya" – "turkumlararo antonimiya", "graduonimiya" – "darajalanish" terminologik sinonim-dubletlari yuzaga keldi. Albatta, bu ma'qul, tilshunosligimizning o'ziga xos yutug'i... [Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: "Мумтоз сўз" нашриёти, 2017. -Б.154-156].

1) *Mazkur ma'lumotdagi hodisaga o'zingiz misollar toping.*

2) *Jadvalni to'ldiring.*

Termin	Ma'nosi	Izohi

3) *Ma'lumotlarga tahliliy yondashing. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan taqqoslang.*

2-topshiriq. “Buni qanday aytish mumkin” o‘yini. 1-bosqichda talaba mavzu yuzasidan argument keltiradi. 2-bosqichda juftlikda ishlab, biri tezis keltiradi, ikkinchisi inkor qiladi.

3-topshiriq. Nazorat savollarga javob bering.

1. Terminologiya qanday manbalar hisobiga shakllanadi?
2. Terminlogiyaning voqelanishida qanday jihatlar harakatga keladi?
3. Terminlarning qaror topishida umummilliy qatlamning roli qay darajada?
4. Ilmiy terminlar tizimida qadimgi sof turkiy qatlamning o‘rni bormi?
5. Terminologik leksika va umumadabiy leksika o‘rtasidagi munosabatga baho bering.

MUSTAQIL TA’LIM UCHUN TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. «O‘zbek tilining milliy ensiklopediyasi»ning 12-jildidan geografiya faniga oid 50 ta termini daftaringizga yozib, kichik terminologik lug‘at yarating.

2-topshiriq. Mavzuni «**SWOT – universal tahlili**» usulida tahlil qiling.

S (Kuchli tarafi)	W (Zaif tomonlari)
O (Imkoniyat)	T (Xavf - xatar)

3-topshiriq. Mavzuni «**Kubiklar**» usulida mavzuni tahlil qiling.

1. Tariflang (predmetning, hodisa, voqeaning ko‘rinishini ta’riflash).
2. Taqqoslang (o‘ziga xosligi va farqi).

3. Taalluqli fikrlarni bog'lang (nima haqida o'ylashga majbur qiladi, qanday ko'rinishlar ko'z oldiga keladi. Tasavvurlaringizga erkinlik bering, o'ziga xosligi va farqi).

4. Tahlil qiling (predmet, voqea-hodisaning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsating).

5. Qo'llang (ya'ni buni qanday qo'llash mumkin, bu predmet, hodisa xaqidagi bilimlarni qachon va qayerda qo'llash mumkin).

6. Qarshi dalil keltiring (ya'ni faqatgina ta'rif bermay, buning uchun yoki unga qarshi ishontiruvchi dalil topish kerak).

4-topshiriq. Mavzu yuzasidan 15 slayddan kam bo'lmagan prezentatsiya va videorolik yarating.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили. Филол.фан. докт.дисс...автореф. – Тошкент, 2005. Б.55.
2. Абдулғозиева Б., Исоқов М., Содиков К. Янги топилган қадимги туркий битик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 18 июнь.
3. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. –Тошкент: Шарқ, 2001, 358-бет.
4. Азизов С.А. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1995. С.23.
5. Айрим ҳарбий терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Тузувчилар: Жагорников В.П., Ризаева А.Х. – Самарқанд, 1959. – Б.39.
6. Акабиров С.Ф. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1969. С.22.
7. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, 1994, 48-бет.
8. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора / Лингвистика и поэтика. –Москва: Наука, 1979. –С.169, 173.
9. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — Москва: Эдиториал УРСС, 2001. - С. 49.
10. Бекмухаммедов Х.Ю. Тарих терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986.
11. Бобоёров М.Ҳ. Мустақиллик даври жисмоний тарбия ва спорт атамаларининг шаклланиши. Филол.фан. номз.дисс...автореф. – Тошкент, 2002. Б.23.
12. Boliyev M.N. Lotin tili va tibbiyot terminologiyasi. –Toshkent: «Zarqalam», 2005.
13. Будагов В.Б. Азербайджанские лингвистические термины арабского происхождения. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Баку, 1989. С.23.
14. Великода Т.Н. Когнитивно-эвристический потенциал термина / Вестник НГЛУ. Вып. 12. –Нижний Новгород, 2010. С.20-31.

15. Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании // Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С.3-10.

16. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва, 1972. – С. 87.

17. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. – Москва, 1984. – С. 75.

18. Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии / Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С. 54-55.

19. Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. докт.филол.наук. – Баку, 1972. С.98.

20. Гринев С.В. Введение в терминоведение. — М., Московский Лицей, 1993.

21. Гринев-Гриневич С. Терминоведение. – Москва, 2008. – С. 31.

22. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Тошкент: Фан, 1977. –Б.80.

23. Жўрабоев А., Собиров А. Халқ томоша санъати терминларини тартибга солишнинг айрим масалалари / Ўзбек терминологияси ва унинг тараққиёти перспективалари. – Тошкент, 1986. – Б.82.

24. Занина М.А. Проблемы понимания метафоры в англоязычном научно-техническом тексте / Вестник Челябинского государственного университета. 2013. –N1 (292). Филология. Искусствоведение. Вып.73. –С.211.

25. Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. — М.: Изд-во МГУ, 1973. –С. 248.

26. Исмоилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. НДА. –Тошкент, 2011. 19-20-бетлар.

27. Йўлдошева Д.Б. Ўзбек тилида орнитонимларнинг лисоний тадқиқи. Филол.фан.бўйи. фалсафа.док. (PhD) дисс...автореф. – Самарқанд, 2019.– Б.29.

28. Канделаки Т. Л. Значения терминов и системы значений научно-технических терминологий // Проблемы языка науки и

техники. Логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. — Москва, Наука, 1970.

29. Касимов Н. Функциональные особенности аффиксов в узбекской технической терминологии. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. — Ташкент, 1979. С. —23.

30. Касымов А.И. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. — Ташкент, 1982. С. —19.

31. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина / Вестник ЛГУ, №20. Серия истории, языка и литературы, Вып. 4. — Ленинград, 1962. — С. 225.

32. Кухно И.Ю. Терминология — семиотическая система «второго порядка» // Language. Philology. Culture. 2014. №4. —стр.42-43.

33. Қораев С., Гуломов П., Раҳимбеков Р. Географик терминлар ва тушунчалар изохли луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

34. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — Москва, 2006. — С.15-16.

35. Лейчик В.М., Шелов С. Д. Российское терминоведение: опыт синтеза «старой» и «новой» парадигмы / Научно-техническая терминология. — Москва, 2004. — Вып. 1. — С. 45-48.

36. Лидов И. П. Актуальные вопросы упорядочения медицинской терминологии // Научно-техническая терминология. — Москва, 1985. — Вып. 1. — С. 1-4.

37. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. — Тошкент, 2017.

38. Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи / Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар.- Тошкент: Фан, 1986. — Б. 80-102.

39. Мадвалиев А. Ўзбек химия терминологиясидаги нуқсонлар ва уларни тартибга солиш ҳақида / Ўзбек терминологияси ва унинг тараққиёти перспективалари. — Тошкент, 1986. — Б.68.

40. Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. — Тошкент, 2010.

41. Мирсанов Б.М. Ўзбек тили терминологиясида иккиламчи номлашлар ва уларнинг мотивлашуви. Филол.фан.бўйи. фалсафа.док. (PhD) дисс... автореф. — Самарқанд, 2018.— Б.29.

42. Моисеев А.И. О языковой системе термина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – Москва, 1970.- С.168.

43. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.55 – 56.

44. Мўминов А.Қ. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. Филол.фан. номз.дисс...автореф. – Тошкент, 2000. Б.23.

45. Мухторов А., Санакулов У, Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, 1995, 26-бет.

46. Нуритдинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол.фан. номз.дисс...автореф. – Тошкент, 2005. Б.21.

47. Орлова М.В. Теоретические обоснования термина как языкового явления / scientific-notes.ru/pdf/013-8.pdf

48. Пардаева И.Х. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. Филол.фан. номз.дисс...автореф. – Тошкент, 1994.– Б.25.

49. Пратов У.П. ва бошқалар. Ботаника атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. – Тошкент: Фан, 1993.

50. Пулатова О.М. Истоки формирования и дальнейшего развития терминологии танцевального искусства узбекского языка. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1992. С.19.

51. Реформатский А.А. Введение в языкознание. –Москва, 1955. – С.85.

52. Русча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Фан, 1989.

53. Rahmatullayeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.

54. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 1996, 15-бет.

55. Сапаев К. Строительная терминология узбекского языка. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1984. С.21.

56. Суперанская А. В. Терминология и номенклатура / А. В. Суперанская // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Ленинград: Наука, 1976. – С. 73–78.

57. Супрунова Л.В. Изучение метафоры как средства механизма познания / [www.rusnauka.com/15 NPN_ 2013/Philologia/2_137943.doc.htm](http://www.rusnauka.com/15_NPN_2013/Philologia/2_137943.doc.htm)

58. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. - Москва, 1970. – С. 54-55.

59. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.

60. Ўзбек тили атамашунослиги. – Тошкент, 1993.

61. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2006. 4-tom. –Б.113.

62. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. – Тошкент: Фан, 1991.

63. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. – Москва: Рус тили, 1981.

64. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент: Фан, 1976.

65. Ўринбоев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Самарқанд, 1999, 4-6-бетлар.

66. Ўринова О.Т. Ўзбек тилидаги қорамолчилик терминларининг лексик-семантик тадқиқи. Филол.фан. номз.дисс...автореф. – Тошкент, 2007.– Б.24.

67. Усманов С. Гиппологическая терминология современного узбекского языка. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1988.– С.21.

68. Усмонов С. Ўзбек тили терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент, 1962.- Б.17.

69. Ўтаева И. Инглиз ва ўзбек тилида нофаол сўзлар. Магистр академик даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Самарқанд, 2016. 24-28-бетлар.

70. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. –С.177 – 178.-в.

71. Хусаинова З. Ономаσιологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1984.– С.20.

72. Хусанов А. Названия болезней и их симптомов в узбекском языке. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1982.– С.19.

73. Цой Т.В. Лексико-семантическая и словообразовательная структура фитонимов в современном русском языке. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1995.– С.19.
74. Челпанов Г.И. Учебник логики. - Москва, 1946. – С.8.
75. Шамсиддинов Х. Термины в художественной речи. Автореф. дисс...на соис. уч.ст. канд.филол.наук. – Ташкент, 1984.– С.19.
76. Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (к проблеме классификации специальной лексики) // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 76-87.
77. Шоабдурахмонов Ш.ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
78. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
79. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: «ЎзМЭ» давлат нашриёти, 2002. - Б. 37.
80. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957, 127-141-бетлар.
81. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967.
82. Ҳотамов И., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
83. Ҳотамова Д. Адабиётшуносликдаги параллел терминлар ҳақида / Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. - №2. - Б. 65-66.
84. Zikriyayev A., Fayzullayev S. Biologiya atamalarining izohli lug'ati. –Toshkent: Bilim, 2004.

**A.PARDAYEV, D.B.URINBAYEVA
D.A.ISLAMOVA**

O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI
(O‘quv qo‘llanma)

Muharrir
Musahhah
Texnik muharrir

J.Bozorova
L.Xoshimov
B.Egamberdiyev

ISBN 978-9943-6649-5-1

2020-yil 19 dekabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.
2020-yil 27 dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84. “Times New Roman” garniturasini.
Offset qog‘oz. Shartli bosma tabog‘i – 15,0.
Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 360

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

